

№1 (40) 2010

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородін, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеської Національної юридичної академії

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувачий відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторац, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувачий відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоуов, доктор філософських наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

	АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ	
Микола Михальченко, Валентин Бушанський.	Від демократії до авторитаризму	3
	ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ	
Марія Кармазіна.	Політична наука: предмет, структура, методологія	19
	ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Тетяна Татаренко.	Проблеми інституалізації регіональних еліт і специфіка їх функціонування	34
Ігор Поліщук.	Постмодерні трансформації взаємодії між народом і владою	43
Ангела Акаймова.	Особливості іміджу як складової політичного маркетингу	54
	ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	
Євген Цокур.	Загальна модель та особливості легітимації політичної влади	61
Марина Зелінська.	Етапи трансформації інституту президентства в Україні	68
Пантелимон Варзарь.	Демократія і бюрократія: проблема сумісності	76
	ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Тетяна Зубро.	Етнічна ідентифікація, або Мрії про минуле	88
	КОНФЛІКТОЛОГІЯ	
Микола Примуш.	Політичні конфлікти та їх типи	96
	ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ	
Володимир Кулик.	Жанрово-тематична структура українського телевізійного дискурсу	105
	СОЦІОЛОГІЯ	
Дмитро Ядранський.	Правові та моральні норми регламентації трудової поведінки	115
Олександр Михайлич.	Метод фокус-груп у соціологічному супроводі виборчих кампаній	123
	ГЕОПОЛІТИКА	
Сергій Логвиненко.	Геополітичні суперечності в сучасному світі	133
	НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Фікрат Мехдізаде.	Вплив НАТО на стан і перспективи розвитку середовища безпеки	140
	МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ	
Марія Гуцало.	Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму	147
	ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	
Дмитро Дубов.	Кібербезпекова політика в контексті трансформації політики безпеки США за адміністрації Б. Обами	155
Надія Качинська.	Проблема пошуку механізмів оцінки ефективності іміджевої політики держави	163
	ПРАВознавство	
Алла Сіленко.	Інститути судової влади України: дослідження вітчизняних науковців	170
	СТОРИНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Анатолій Костира.	Спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 років: історіософська інтерпретація	180
	АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Микола Головатий.	Політика у людському вимірі	189
	КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	192

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 6 від 29.12.2009 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 25.01.2010 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,6. Облік.-вид. арк. 12,10. Зам. № 45. Наклад 300 примірників

Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

УДК 321.02

Від демократії до авторитаризму Аналіз президентства Віктора Ющенка

Микола Михальченко,
доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
президент Української академії політичних наук

Валентин Бушанський,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії статистики, обліку та аудиту

Автори в аналітичному огляді викладають свою точку зору на політичні підсумки п'ятирічного перебування В. Ющенка на посту Президента України. Увага акцентується на викликах, шукати відповіді на які доведеться його наступникові.

Ключові слова: Президент Віктор Ющенко, помаранчева революція, суспільно-політичні виклики, національна пам'ять, демократичні інститути, діалектика сили, корупція, традиційна аморальність.

In the paper the authors set forth their point of view upon the political results of Yushchenko's tenure as the President of Ukraine for five years. The attention is paid on the challenges which need to be solved by his successor.

Keywords: the President Viktor Yushchenko, orange revolution, social and political challenges, national memory, democratic institutions, forth dialectic, corruption, traditional amorality.

В. Ющенко став Президентом завдяки „помаранчевій революції”. Але будь-яка революція дуже невиразно, ідеалізовано та міфологізовано бачить свою мету. Революція – це реакція на минуле, наслідок фрустрації, переживання невдалого досвіду сягнути певного ідеалу¹. І без жодних

¹ У низці праць ми показували: результати „помаранчевої революції» звелися до примітивної ротації владних груп.

перебільшень цим ідеалом для народних мас і деяких політиків був образ Європи, в якій панують демократія і верховенство права, а громадяни живуть за високими стандартами соціального захисту і споживання. Жити по-європейськи – це була пропагандистська мета революції [1]. Звісно, надія, що Україна враз застригне з пострадянських нетрів у „світле” європейське буття, була ілюзією. І мало хто з громадян, які стояли на Майдані, достеменно розумів, чому спосіб життя в Європі так різко відрізняється від українського. „Революціонери” мали образ, який їх надихав, й усвідомлювали засіб – зміну політичної влади.

У подіях 2004 року В. Ющенко випала роль фетиша. Він став символом, надією, засобом. Прагнення побудувати Європу в Україні почало ототожнюватися з боротьбою за його президентство. Таким чином достеменні цілі революції були заміщені. Вимоги демократії, верховенства права і соціальних стандартів поступилися гаслу: „Ющенко – наш Президент!” І це було слушно. Бо досягнення віддаленої мети залежало від реалізації мети найближчої – забезпечення справедливих виборів. І нині хочеться поцікавитися лише одним: чи розумів сам В. Ющенко, що не він особисто, не його президентство, а загальні й абстрактні цінності були істинною метою „помаранчевої революції”? Події останніх п’яти років, либонь, спонукають відповісти негативно. Мабуть, з першими оплесками на Майдані він увірував, що сотисячні натовпи сходяться лише задля його благословенної персони. Та нині вже не має принципового значення, як саме В. Ющенко сприймав помаранчеве зрушення.

Однак варто зазначити й таке: не В. Ющенко був творцем революції. Її натхненники й організатори – Ю. Тимошенко, Ю. Луценко, О. Мороз та десятки інших політиків. Події 2004 року стали логічним продовженням акції „Україна без Кучми”. В. Ющенко та його найближчі прихильники, яких згодом глузливо назвали „любими друзями”, лише включились у боротьбу, яку не вони розпочали. І вони, як „попутники”, могли не усвідомлювати весь її сенс. Тому й сама перемога у виборах, що принесла їм опанування владних інститутів, сприймалася ситуаційно, як здобуток, такий собі приватний трофей. Як завше трапляється під час революцій, плодами перемоги скористалися не ті, хто розпочинав боротьбу. Тож цілком імовірно, що наступне протистояння між командами В. Ющенка, Ю. Тимошенко і О. Мороза зумовлювалося саме різним баченням мети й самого процесу боротьби з політичним режимом Л. Кучми. І тут потрібно віддати належне другому Президентові. Весь період перебування Л. Кучми на посту Президента – це, з одного боку, своєрідний процес відновлення командно-адміністративної системи, функціонування якої було йому зрозумілим, і, з другого боку, риторика про відданість демократичним цінностям. Однак показово, що 2004 року Л. Кучма по суті пройшов іспит на демократичність. Фактично відсторонившись од виборчого процесу, дозволивши розгорнутись революційному рухові, він запобіг цілком імовірному скочуванню країни до відвертого авторитаризму. А засобів для

придушення „помаранчевого” руху в нього було більше, аніж достатньо.

Про оману публічності

Нині приголомшує контраст між великими сподіваннями, які покладалися на В. Ющенка 2004 року, й не меншим розчаруванням від споглядання результатів його президентства. Звісно, великі надії – це завжди великі розчарування. Але ж усьому є межа. Громадськість спантеличена не лише тим, що цілі революції не були досягнуті, не лише негайним забуттям гасел, що виголошувалися на Майдані, а передусім дивною метаморфозою, яка відбулася з самим В. Ющенком. Софіти на революційній сцені згасли, образ енергійного реформатора зник. У денному світлі з'явився самолюбний і водночас безпорадний чоловік. Від аури європейськості залишилася тільки барвіста хустинка в зовнішній кишені літника.

Ця трансформація образу одночасно є й посоромленням політологічного PR. Ореол політичної величі так само пов'язаний зі справжніми рисами людини, якій випало сяяти у владних променях, як і, згадуючи метафору Б. Спінози, сузір'я Пса із псом, що гавкає. Громадськість, назвавши певну людину політичним лідером і державним керманічем, починає сприймати її винятково як сузір'я. Розвивається щось на кшталт далекозорості. Велич і мудрість, розважливість і рішучість, принциповість і справедливість, безкорисливість і моральність... Перелік цих чеснот можна продовжити. Це все атрибути державного мужа. І кумедно, коли, вбравшись у порфіру й надягнувши діадему, владар, ставши перед дзеркалом, не помічає власного хвоста: йому все здається, що тіло його зіткане із зоряних променів. Тоді й виникає щось подібне до сцени у фільмі „Собаке серце”: поночі, вбравшись із ліжка, Поліграф Поліграфич запалив свічку й, шльопаючи капцями, підійшов до люстра; він довго роздивлявся у невиразному світлі відображення свого миршавого тіла в ситцевій сорочці, неголену морду й перебинтовану голову. У віддзеркаленні не було нічого спільного з колишнім дворовим псом. Радше помітні були риси від сенбернара чи стеффордшира: „А все ж моя бабця була шльондра”, – резюмував Поліграф Поліграфич.

З цієї нагоди можна довго моралізувати. Але висновок вельми простий: людина завше залишається людиною з усіма притаманними їй особистісними якостями. І високий сан не здатен перетворити її на якусь надземну істоту. Усі хрестоматійні образи видатних політиків – це літературні вправи. Приміром, Юлія Цезаря його сучасник Марк Ціцерон характеризував не інакше, як інтригана, пройдисвіта й авантюриста. Так само, напевно, вважав і Марк Брут. Та щойно Марку Антонію, а згодом й Октавіану Августу знадобилися санкції для встановлення абсолютної влади, виник ідеалізований образ Цезаря, який нам досі оповідають історики. Те саме можна сказати й про В. Леніна, муміфікований образ якого створено на замовлення Й. Сталіна. Щось подібне і нині відбувається в

Росії. Один із сатириків зауважив: на Д. Медведєва не потрібно вигадувати пародій, він сам пародія на В. Путіна.

І другий висновок: понівечена імперіалізмом суспільна свідомість – це невичерпне джерело уявлень про надлюдину на владній піраміді. В. Гавел, пригадуючи юність, зізнавався, що він, хоч і прагнув стати літератором, вступив на природничий факультет, бо там платили більшу стипендію. Чи міг би щось таке сказати політик на пострадянських теренах? Звісно, ні. Він сказав би, що в молоді роки відчув покликання інженера, але муза все ж здолала пристрасть до шурупів і швелерів.

Як наслідок, політики намагаються витурити з власного ества все людське, граючи невластиві їм ролі. А громадськість прискіпливо оцінює акторську вправність. В. Ющенко – чудовий лицедій. Переконливий, бо вжився в образ. Чого варта лише помпезна інавгурація на Майдані: стотисячний натовп, жовто-сині знамена, білі голуби... Любов до мажорних нот не вивітрилася з роками. Президент роздає державні нагороди обома руками й вішає генеральські погони на перше-ліпше плече. Скоро живі власники рамен закінчатся, й генеральські зорі сяятимуть на глиняних пам'ятниках біля входу до Верховної Ради. Як жартували російські білоемігранти, „в Парижі таксиста чином нижчого за полковника не зустрінеш”. Так само невдовзі буде й у Києві.

Чотири суспільно-політичні виклики

Та годі вже про кумедне. Поговорімо про сумне. Політик, отримавши кредит народної довіри й очоливши державу, мусить, по-перше, відповісти на виклики, визначені попереднім суспільно-політичним перебігом, по-друге, чітко конкретизувати мету й засоби подальшого розвитку країни.

Що являла собою пострадянська Україна? Економіст може відзначити, що головною проблемою був брак ринкових засад функціонування економіки, зокрема прозорих механізмів приватизації державної власності. Соціолог акцентував би увагу на неструктурованості суспільства, а якщо точніше, то його маргіналізації: громадяни не мали власності, а державна система соціального забезпечення перебувала в руїнах. Ці, безперечно, слушні способи трактування пострадянської ситуації домінують у суспільній свідомості. Коренем такого економічно центрованого світогляду є марксизм, за яким ефективність виробництва – єдина основа і єдиний чинник суспільно-політичного процесу.

Немає сенсу оспорювати економічний погляд на проблему. Варто лише конкретизувати погляд політологічний. А суть його в тім, що на руїнах комуністичного „самовласт'я” панував цілковитий ідеологічний вакуум, між іншим, частково породжений Рухом, який проголошував застарілу концепцію деідеологізації. Не дарма Л. Кучма, перебуваючи на чолі уряду, кинув уже хрестоматійну репліку: „Скажіть, що будувати, і я збудую”. Химерно, але Прем'єр-міністр не знав, яка мета існування держави. Не знав цього, певною мірою, і Президент Л. Кравчук. Відповіді не мав і

парламент. Зрозуміло було лише те, що Україні потрібні: а) державно-політичні інститути, передусім — демократичні механізми та б) ринкова економіка. Це ті уявлення про актуальні суспільно-політичні цінності, що дістались Україні з горбачовської епохи. Але це не ідеологія. Адже корінь слова „ідеологія” — ідея. А саме ідеї нової України не було. Невизначними здавались образи її минулого і майбутнього. Країни Балтії відповіли на цей світоглядний виклик однозначно: відновлюємо державність, інтегруємось у НАТО і ЄС. Після нетривалого вагання лаконічну відповідь на питання про власну ідентичність знайшла й Росія: імперія. В Україні ж тривають дискусії. Особливо щодо проекту майбутнього.

Ідеологія державного будівництва, яка потребувала розробки, мала дати відповідь на ситуаційні питання державного життя: як здійснювати приватизацію? Чи варто відмовлятися від статусу ядерної держави? Чи слушно зголошуватися на створення російської військово-морської бази в Севастополі? Як безконфліктно розв'язувати мовну проблему? Тощо. В умовах ідеологічного вакууму всі ці питання вирішувалися кон'юнктурно й хаотично. За браком загально визнаних цінностей запанував приватний, кланово-егоїстичний інтерес. Держава перетворилася на засіб здобуття особистісних і групових привілеїв. Наслідки очевидні: виникли промислово-фінансові групи, що борються за статус монополістів, бо на інших умовах господарювати не здатні. В. Путін прямо заявив В. Ющенку: в разі вступу України до НАТО на неї будуть націлені російські ракети. (Промовисте попередження з боку держави, котра за тристоронньою угодою України, США і Росії є гарантом безпеки України). Російський флот на півострові почувается, мов удома. А питання статусу російської мови з кожними виборами ставить країну перед реальною загрозою громадянської війни з перспективою інтервенції.

Л. Кучма, десятиліття перебуваючи на посту Президента, так і не збагнув: а що ж, власне, будуюмо? Він лише велемудро заявив: національна ідея виявилася неефективною в державному будівництві. Л. Кучма діяв не як очільник держави, котрий усвідомлює довготривалі перспективи розвитку, а як управлінець, що мусить реагувати на зовнішні впливи, зберігаючи стабільність підпорядкованої йому системи. Реагуючи на російський вплив, абияк вів переговори про створення Єдиного економічного простору. Наслідуючи знову ж таки російський досвід, виплекав плеяду олігархів, пишаючись, що завдяки такому видатному заходу „Україна не стала країною дрібних крамарів” як, приміром, Польща. Не спромігся подолати енергетичну залежність од Росії. Однак при цьому посів гідну позицію в конфлікті довкола Тузли. Водночас, прагнучи уникнути реальної загрози ізоляції країни, вдався до обережних кроків щодо інтеграції України в НАТО. Мовне ж питання волів узагалі не порушувати. Завдяки зусиллям його речників, слова „демократія” і „громадянське суспільство” втратили будь-який сенс. А словосполучення „неурядові громадські організації” почало сприйматись як лайка.

Це і є спадщина, яка дісталася В. Ющенку завдяки революції. Загалом, третій Президент мусив протидіяти чотирьом викликам: 1) браку національної єдності, що проявлялось у протистоянні російської та української культур, церковному розколі і різному баченні громадськістю геополітичного розвитку, 2) нерозвиненості демократичних інститутів, автократичному характерові організації політичних партій і маргінальному становищу неурядових громадських організацій, 3) зростанню російського імперіалізму, що провокує внутрішньополітичні конфлікти в Україні, 4) тотальній корумпованості державних інститутів та економіки. За п'ять років президентства В. Ющенко не знайшов гідної відповіді на жоден з цих викликів. Навпаки, в усіх напрямках внутрішньої і зовнішньої політики ситуація катастрофічно погіршилася.

Перший виклик. Про національну пам'ять як демагогію

Передусім проаналізуємо дії Президента в царині національної політики. В. Ющенко спробував подолати важку постколоніальну спадщину: принижений статус української мови, брак спільного історичного світогляду, церковний розкол. Наважився порушувати питання, котрих його попередники сумлінно уникали. Ставлення до української культури як до речі „низького стилю” сформувалося не в останні вісімнадцять років. Його корені сягають століть. Інша справа, що в період незалежності для подолання такого уявлення зроблено вкрай мало. На початку 1990-х років, коли країна переживала національне піднесення, здавалося, що міне якихось років десять, і денаціоналізоване населення Сходу і Півдня не ставитиметься до української культури як до чогось стороннього, а українська мова набуде повної функціональності. Однак ситуація не змінилася. І нині становище української культури лишається суперечливим. З одного боку, вона ніби є офіційною як культура титульної нації. З іншого — на тому ж таки Сході й Півдні вона ототожнюється з державним диктатом. (Хоча вельми сумнівно, що ця держава здатна щось диктувати). Утім, не варто розлого оповідати про відомі речі. Слушно лише наголосити: 1) Україна – унітарна держава, відтак одночасне підтримування функціонування двох „офіційних” мов не згладжує соціокультурних суперечностей, а навпаки — їх провокує; 2) хибним є перенесення на культурну сферу принципу вільної конкуренції, за яким має вижити сильніший, адже Україна й досі залишається в інформаційному полі Росії. До того ж, історія не знає жодної мови й жодної культури, які поширилися б без державної підтримки. Промовистий приклад – Франція.

Визначивши правильну мету – відродження національної пам'яті, Президент, однак, ніяк не посприяв цьому процесу. Бо виголошувати промови про славу української зброї під Конотопом і трагедію Голодомору може будь-який випускник історичного факультету. Покликання ж Президента зовсім інше: спрямовувати дії всіх державних інститутів

у певне русло. Однак Президент не впорався зі своїми безпосередніми обов'язками. Не впроваджені навіть іспити з державної мови для майбутніх чиновників².

Відроджувати культуру самими лише закликами неможливо. Культура – це речі та свідомість, що їх осягає. Але неможливо осягати пустку. Сам же В. Ющенко мовив про доцільність екранізації „Тараса Бульби”. Навіть мріяв, що головну роль зіграє його друг Ж. Депардьє. Але фільм зняли росіяни. І перетворили показ на шабаш імперіалізму. Відвідавши прем'єру документального фільму „Назви моє ім'я” режисера С. Буковського, Президент завважив, що варто було б зняти стрічку про Голодомор. То чому ж не зняли? В. Ющенко фактично відшмагав себе як та гоголівська унтер-офіцерська вдова. Бо тільки від нього залежало, створюватиметься такий фільм чи ні. Президент скаже: суперечності між гілками влади цілком унеможливили його вплив на розподіл державних коштів. Однак дуже сумнівно, що В. Янукович або Ю. Єхануров, котрі очолювали Кабінет Міністрів, і Ю. Тимошенко, яка нині є Прем'єр-міністром, відмовилися б підтримати український кінематограф. А втім, що тут казати?..

Вибори 2004 року радикально міфологізували мовну проблему. Громадськість екзальтована. І це істотна загроза внутрішньополітичній безпеці. Україна не може бути трансформована у федерацію. Це для неї смерть. Відтак слід шукати механізми, що уможливили б, з одного боку, захист культур, котрі в період тоталітаризму зазнавали утисків, тобто української і кримськотатарської, і, з другого боку, забезпечили б вільний розвиток культури російської меншини. Політична історія знає лише один такий механізм: національно-культурна автономія. На Кримському півострові російська культура захищена на конституційному рівні. Однак за стан культур української і кримськотатарської навіть незручно згадувати. На сайті Президента оприлюднено інформацію про кількість російськомовних освітніх закладів в Україні й обсяги їх державного фінансування [2]. Ці дані не залишають жодних сумнівів: російська культура підтримується державою, жодних загроз її функціонуванню немає. Звідси висновок: витоки культурної конфронтації не об'єктивні, а суто суб'єктивні. То чому ж цій конфронтації не покладено край? Адже зрозуміло, що конфлікт, який дестабілізував президентство В. Ющенка, дістанеться у спадок його наступникові. Партія регіонів, якій і маємо „дякувати” за роздмухування мовного фанатизму, не менше за В. Ющенка зацікавлена в його згасанні. Політичні списи до снаги ламати з будь-якої нагоди. Можна, приміром, дискутувати про права сексуальних меншин, як це роблять кандидати на посаду президента в США. То чому ж розмінною монетою в політичному протиборстві мусять бути питання, котрі розколюють Україну? Зрозуміло одне: в діалозі з опозицією В.

² Невже складно взяти за взірець досвід Росії, де без знання російської мови людину не приймають на роботу ні в державні, ні в комерційні структури?

Ющенко не зміг показати довгострокові перспективи розвитку держави й суспільства. І ця сліпота, байдужість до фундаментальних засад суспільно-політичного буття дестабілюють ситуацію в країні.

Другий виклик. Про демократію без демократичних інститутів

Спершу трохи теорії. Що є демократія? Забудьмо про досвід Античності. Він нині не застосовний. Сучасна демократія – представницька. А єдиний її механізм – політичні партії, завдяки яким реалізується парламентаризм. Політологи вигадали чимало цікавих аргументів на користь „смерті політичних партій”. Але не вигадали чогось натомість. Політичні партії є. І подобається це комусь чи ні, але вони й надалі залишатимуться механізмом, без якого плюралізм ідеологій і право обирати й бути обраним – фікція. Отже, дбаючи про поступ демократії в Україні, слід головну увагу приділяти демократичності самих політичних партій. Що ж спостерігаємо в цій царині?

Наразі про політичну практику. Химерно (історики розводитимуть руками), але В. Ющенко єдиний Президент, котрий не зміг сформувавати так звану партію влади. Як йому це вдалося? Загадка. Для цього потрібен особливий хист. Не кожен на таке вдатний. Перефразовуючи назву відомого роману, скажемо, що маємо нагоду спостерігати „голову без вершника”. Тіло на коні чвалає дикими преріями, а голова проповідує ідеї національної єдності.

У жодній політичній партії не трапилося стільки конфліктів, як у „Нашій Україні”. І ці конфлікти аж ніяк не свідчать про демократизм у її лавах. Вони лише вказують на те, що партійці не єдностайні в оцінюванні політики, яку здійснює керівництво, й сумніваються, чи варто їм пов’язувати своє майбутнє з цією партією. Партія не раз змінювала назву. У її середовищі народилося два політичні рухи: „Народна самооборона” на чолі з Ю. Луценком і „За Україну!” під керівництвом В. Кириленка. І це знову ж не на користь ідеологічній та організаційній силі партії. Сам В. Ющенко, почесний голова партії, виступив за звільнення її керівних органів од олігархічної кліки, але його заклики (традиційно!) ніхто (крім, звісно, гострозубих журналістів) не почув. Останній епізод трупного розпаду „Нашої України” – відокремлення групи В. Балогі: створення партії „Єдиний центр”. Тому з кожними виборами „Наша Україна” втрачає підтримку виборців. І нині дуже важко збагнути: а чи є ця партія, чи її нема? Бо навіть депутати, що сформували фракцію „Наша Україна”, по-різному відповідають на просте запитання: чи є фракція учасницею урядової коаліції? Що це, як не цілковита втрата орієнтації в часі й просторі? У цьому процесі звуження „шагреневої України” головну роль, звісно, відіграли особистісні риси В. Ющенка. Він також не може однозначно сказати, чи є він лідером партії: то вимагає безумовного послуху, то манірно усувається від внутрішньопартійного життя. Й у страшному сні не примариться, щоб, приміром, Ю. Тимошенко чи В. Янукович заявили:

питання виплати заробітної платні партійним функціонерам, які вже місяцями сидять без копійки, – це не їх осяйних персон справа. Це дрібне й не варте уваги лідера. Про речі низького ґатунку, мовляв, мають думати клерки відповідного рангу. А В. Ющенко заявив про це привселюдно, перед журналістами. Де межа між відвертістю і несоціальною? Ф. Достоєвський спробував відповісти на це запитання в романі „Ідіот”. Хтось може, бодай гіпотетично, уявити, щоб ті ж таки Ю. Тимошенко чи В. Янукович зранку, під час партійного з’їзду, вимагали від партії оновлення, а надвечір, коли йде чергове засідання делегатів й обрання керівних органів, подалися б у палац „Україна” слухати спів Тото Кутун’їо? А ось В. Ющенко зміг. Бо музика в його душі завше бере гору над буденним галасом.

Утім окрім „музичних” пристрастей В. Ющенка є й набагато суттєвіші причини краху „Нашої України”. Це причини суто організаційні. Й усе сказане далі стосується не лише багатостраждальної „Нашої України”, а й інших парламентських партій.

Згідно з теорією, політичні партії за внутрішньою структурою поділяються на воєнізовані, автократичні та демократичні. Вітчизняні партії поспіль автократичні. І це корінь проблем української демократії. Пропорційна виборча система з закритими списками не просто зміцнила автократичність політичних партій, а й зумовила їх корумпованість. Наскільки трагічний і настільки ж потворний кримінальний процес, пов’язаний з прізвиськом колишнього нардепа В. Лозинського, а також цинічне ігнорування участі в роботі Верховної Ради десятками депутатів, реєстраційними картками котрих голосують партійні клерки, – цьому підтвердження. У гонитві за грішми (адже виборчий процес із року в рік лише дорожчає) фракції політичних партій стають пристанищем добродіїв з великої дороги й олігархів. Особи, котрі, вибираючи між Верховною Радою і буцегарнею, все ж вибрали Верховну Раду, не пошкодувавши мільйон-другий зелених купюр, починають диктувати свою волю партійному керівництву. Вони вдаються до тиску, вимагаючи, аби партія входила до певної коаліції чи претендувала на певні посади у виконавчій владі. І рипіння „грошових мішків” партійні лідери слухають набагато уважніше, аніж голоси виборців. Так автократизм і сумнівність джерел фінансування перетворюють політичні партії на закриті, олігархічні, далєбі мафіозні організації.

То ж про яку демократію може йтися? Єдиний механізм представницької демократії втрачає будь-яку легітимність. З „ліфта”, котрий мав би виносити на верхівку влади справжніх представників народу, політичні партії перетворилися на закриті клуби для родичів, друзів і бізнесових партнерів. З добровільного об’єднання громадян, котрі прагнуть безкорисливого служіння громаді й Батьківщині, сповідуючи певні ідеологічні цінності, політичні партії перетворилися на корпорації, котрі борються за монополію на владу, бо засвоїли нехитру формулу: гроші – влада – гроші, але грубіші.

Без жодних перебільшень скажемо: сьогочасна ситуація – це прямий шлях до встановлення олігархічного режиму та радикалізації політично життя. Легальні політичні партії втрачають довіру людей, для яких мораль не пусте слово. Відтак у країні відбудеться поляризація: частина громадян дедалі більше байдужитиме до політичного життя, частина ж відчуватиме дедалі більше роздратування. У підсумку сформується мовчазна більшість і радикально налаштована меншість, котра об'єднуватиметься в політичні організації, керуючись лише ненавистю й прагненням руйнувати. Ще одні вибори за закритими партійними списками, ще одне захоплення політичної влади олігархічними групами, й країна дізнається, що таке політичний тероризм. А бомби, котрі вибухатимуть на Печерську, не розбиратимуть, хто більше, а хто менше винен у деградації демократії. Суспільство має лише три шляхи: або демократія, що керується законом, пам'ятаючи про легітимність, або авторитаризм і неминучий крах України, або тероризм як реакція на сьогочасну владну вакханалію.

Невже 2004 року В. Ющенко не розумів, що демократія в Україні – це лише слово в Конституції? Невже не бачив, що революція, завдяки якій він став Президентом, – це випадок, який міг би й не статися? Невже не усвідомлював: країна була підготовлена до політичного закляття й лише збіг обставин унеможливив заздалегідь продуманий у високих кабінетах сценарій? Не розумів, не бачив і не усвідомлював. Бо якби дивився не лише в дзеркало й не лише на телеекран, переглядаючи хроніки про „помаранчеву революцію”, то збагнув би: політична система потребує змін. Демократія має стати не фікцією, не профанацією виборів, а нормою. А для цього потрібно було: 1) змінити закон про вибори народних депутатів, запровадивши вибори за відкритими списками; 2) змінити закон про політичні партії, встановивши вимогу внутрішньопартійної демократії та прозорості фінансування політичних партій і рухів. Тільки ці два заходи сприяли б утвердженню політичної відповідальності. Адже відповідальність і демократія – нерозривні поняття. Прозорість діяльності політичних партій, безпосередня залежність партійної еліти від первинних осередків (а не навпаки, як нині) – це об'єктивно необхідні складники демократичного механізму.

Президент, маючи 2004 року всенародну підтримку, залякану опозицію у Верховній Раді та півтора роки найширших повноважень, спочивав на лаврах. А його друзі, начебто, писали програму перетворень, якої ні експерти, ні політична громадськість не побачили.

В. Ющенко чимало ефірного часу присвятив оповідям про доцільність скасування депутатської недоторканності. Це слухна вимога — за умови, якщо законодавці чітко розмежують недоторканність у сфері політичної діяльності й відповідальність за кримінальні переступи. Однак скасування лише депутатської недоторканності не зарадить справі. Бо всевидячим оком має бути не тільки прокурор (як прагне В. Ющенко), а й виборець. І

тому найнагальніше завдання політичного сьогодення – демократизація й упрозорення діяльності політичних партій.

Третій виклик. Про діалектику сили та слабкості

Третій виклик, який історія підготувала для В. Ющенка й України загалом, – це геополітичне й, можливо, навіть цивілізаційне протистояння з Росією. Україна для Росії – це альтер-его. Росія стала імперією, завоювавши Казанське, Астраханське, а згодом і Сибірське ханства. Але ці загарбання пройшли непомітно для Європи, як зрештою й усе, що діялося тоді в нетрях Азії. Наступні століття російської історії минули в протиборстві з Річчю Посполитою та мазепинством. Тільки взявши гору в цьому конфлікті, Росія постала для європейської свідомості як імперія. Імперією вона прагне бути й нині. Про це офіційно заявляють російські політики і політологи. Україну вони сприймають як об'єктивний рубіж, який Росія або подолає й поверне собі звичний образ, або не подолає й муситиме шукати нову ідентичність. Адже без економічного та людського ресурсу України Росія неспроможна повернути імперський статус. Вибір „або – або” постав і перед Україною. Або Україна зможе запропонувати альтернативний російському спосіб життя, або перетвориться на ерзац, гротескний додаток до імперської помпезності – колективне втілення образу Верки Сердючки.

У чому сила Росії? У території, ядерній зброї, численності населення? Для тоталітарної держави, котра, наче ведмідь у барлогу, одсиджується, опустивши залізну заслону, – це, дійсно, критерії сили. Але не для сучасної Росії. Сучасна Росія потребує зовнішнього світу більше, аніж світ Росії. Усе, що Росія нині спроможна запропонувати Європі, – це середньоазійський газ, монопольний контроль за продажем якого вона встановила. На цій нехитрій обладці (купуємо в Туркменістані газ по 90 – 200 доларів, продаємо в Німеччині по 450) і ґрунтується її сила. Утім, Росія дивиться й у майбутнє. Прагне трансформувати шалені гроші, отримані від продажу вуглеводнів, у новітні виробництва. В. Путін завважив: продаючи нині енергоресурси, мусимо розвивати електронну промисловість. Наскільки успішним є цей процес трансформації – не має значення. Важливе інше: Україна є ключовою ланкою в російському гешефті. І не тільки тому, що її територією пролягають транзитні газогони. Україна – найбільший споживач середньоазійського газу, який перепродує Росія. Й у цьому сила Росії. Але в цьому і її слабкість.

Проте висновок для України невтішний: В. Ющенко не спромігся налагодити альтернативні поставки енергоносіїв. Не зумів мобілізувати країну на запровадження енергоощадних технологій. Країна залишилася економічно залежною. А це означає, що В. Ющенко не виконав покладених на нього обов'язків Президента. Економіка – це не моя печаль, – скаже В. Ющенко. – Це клопіт Кабміну. А яка ж ваша печаль, пане Президенте? Ситуацією в „Нашій Україні” мають перейматися клерки. Диверсифікацією

енергоносіїв – Кабмін. Процесами у Верховній Раді – хто завгодно, тільки не ви. Пане Президенте, якщо від вас нічого не залежить і вас нічого не стосується, то ви – зайва людина. А щоб усі це розуміли, змініть прізвище на Печорін. Персонаж М. Лермонтова – класичний зразок „зайвої людини”. Той теж нудився життям і нудив життя іншим.

Суть, однак, в іншому: протистояння з Росією є неминучим. І незалежно від того, хто буде Президентом, Росія втручатиметься у внутрішні справи України, використовуючи російську меншину, зденаціоналізованих українців, перебування в Севастополі військово-морської бази й енергетичну залежність України. Необхідно реалістично дивитися на ситуацію: жодні відносини з Росією на засадах міжнародного права, взаємоповаги та взаємовизнання суверенітету – неможливі. Росія – імперія, котра сприймає Україну як свою вотчину. І нормалізація відносин з Росією, а відтак і стабілізація внутрішньополітичної ситуації можливі лише за умови ослаблення Росії. Іншого не дано. Все інше – марення.

Виникає слушне запитання: як? Лише шляхом використання слабкості Росії, котра нині є її силою. Сучасна Росія живе коштом середньоазійського газу. Налагодження відносин з Узбекистаном і Туркменістаном – ось спосіб повалення коліса, яким нині вважає себе Росія. Потрібно негайно повернутися до проекту будівництва газотранспортної магістралі з Середньої Азії в Азербайджан і Грузію, а звідти — в Україну. Саме цей проект пропонувала Ю. Тимошенко, очолюючи Кабінет Міністрів у 2005 – 2006 роках. І прикметно, що саме після оприлюднення цього проекту її Кабінет Міністрів був відправлений у відставку, уряд очолив Ю. Єхануров, а на ринок прийшла компанія „Росукренерго”. Збіг? Сумнівно. Значні поклади вуглеводнів є й у Ірану. Візити очільників цієї країни в Україну свідчать, що Іран зацікавлений у налагодженні взаємин з Європою й розглядає Україну як можливого партнера. Вельми перспективною є й співпраця з Лівією. І відвідини Ю. Тимошенко Лівії – початок об’єктивно взаємовигідної співпраці. Отже заходи з налагодження постачань енергоносіїв із Середньої Азії, Ірану та Лівії в Європу територією України – це спосіб подолання економічного й політичного диктату Росії. Й у цьому об’єктивно зацікавлена не лише Україна, а і Європа. І більше того: це спосіб ослаблення самої Росії. А відтак і можливість позбавлення її імперських замашок.

Утім, чому про це йдеться в політологічній статті, а не на засіданні РНБО?

Четвертий виклик. Про корупцію або традиційну аморальність

З чого розпочинається корупція? З непомірної влади столоначальника? З психологічних травм, прихованих у злиденному дитинстві чиновників? Мабуть, трапляється по-різному.

Корупція – не інституційний феномен. Це феномен моральний. І закликати, навіть саркастично, як це робив В. Маяковський, „Не беріть

хабарів!”, – безглуздо. Нині державна посада – це спосіб організації бізнесу без початкового капіталу та без ризику банкрутства. І це свідчення занепаду моралі. Мало хто сприймає мораль як категоричний припис. Мораль, як і навчали марксиста, трактується як тривіальний звичай. Суспільство спостерігає спосіб життя еліти й сумлінно наслідує його. І якщо в цій країні дають і беруть хабарі, то винні в цьому не лікарі та вчителі, котрим вряда-годи перепадає коробка цукерок, а організатори корпоративної моралі в державних органах влади. Легендарний суддя І. Зварич, можливо, й не допустив би „засівання” свого кабінету, якби йому не треба було „засівати” кабінети на Печерську. А втім, про що мова?..

Тут варто лише згадати цікавий випадок. Ще 2002 року іранський підприємець, надивившись на київське життя, вельми сумно сказав: з вашої державності нічого не вийде. А причину назвав дуже просту: бо заможні добродії не соромляться демонструвати свій „блиск у ситуації, коли переважна більшість люду бідує”.

Еліта мусить подавати приклад добродісного життя. А оскільки мова у цій статті про В. Ющенка, то, хоч це і прикро, але потрібно визнати: пан Президент аж ніяк не може правити за взірць моральності і принциповості. (Пригадаймо бодай випадок „позичання” для дружини Президента коштовностей з державної скарбниці для участі в інавгурації). Ступінь розвитку моральної свідомості в усіх людей різний. Для одних досить доброго прикладу. А для інших потрібен жорстокий стимул у вигляді тюремної камери.

Наразі слушно повернутися до міркувань, висловлених на початку статті. Країні потрібна конструктивна ідеологія державотворення. Країні потрібна демократія, котра неможлива без політичної відповідальності. Але нині нема ні першого, ні другого.

В. Ющенко закликає до відродження національної пам’яті. Правильний заклик. Але й досі чомусь ніхто не сказав, що справа національного відродження – це справа відродження моралі. Бо людина, котра має бодай крихту сумління, ніколи не заперечуватиме Голодомору. Бо совість ніколи не дозволить ставитися до України й української культури зневажливо. Відродження української культури в містах Сходу і Півдня – це, по суті, культурна революція. Але революція неможлива без моральної величі тих таки революціонерів. Коли ж містяни Сходу і Півдня бачать, що провідники відродження окрім ритуальних закликів за душею нічого не мають, бо все місце в їхніх душах захопила втіха владою, то це викликає лише обурення й інстинктивне прагнення діяти всупереч. Та В. Ющенко, либонь, так і не збагнув, що головна причина безславного завершення його президентства – це аморальна невідповідність його дій його ж таки словам.

І, нарешті, про дивне. Як так сталося, що В. Ющенко, котрий так велелевно обстоює традиційні цінності, виявився прикрим уособленням усіх найхимерніших рис політичного життя? Він бідкається: занепадають родинні цінності, але його син — улюбленець жовтої преси. В. Ющенко

перший в усіх церковних процесіях, але він таки розплодив кумівство у владних структурах. Він забув Ісусові слова: залиши мертвим ховати мертвих. Він не народився для нового державного життя, а залишився з „мертвими” – кумами й односельцями, їхніми „совковими” цінностями та химерним світоглядом.

Можливо, справа в самих традиційних цінностях? Це, звісно, гіпотеза, але, здається, вельми продуктивна. Можливо, В. Ющенко й не є аморальною особою. Справа лише в особливості його моралі, в суті традиційної моралі, що панує від Сяну до Дону? Адже які найвищі пріоритети сповідує кожен з українців? По-перше, родинний достаток: хай світ провалиться, але в stodолі не повинно бути порожньо. Родини В. Ющенка й інших представників істеблішменту не бідують. По-друге, чіткий поділ громади на своїх і чужих: ще скіфи шанували побратимство (щось на кшталт сьогочасного кумівства) більше за кохання. От В. Ющенко і дбає про кумів і друзів. Так само діє й інше товариство на високих посадах. По-третє, потреба в персональному вивищенні над громадою, що поєднується з прагнення бути не гіршим за інших. Ось товариство навипередки й купує мерседеси та будує хороми в Кончі-Заспі, шокуючи тих, чиї інтереси божитися захищати. Це прагнення описує й відоме прислів'я: де два українці, там три гетьмани. І ще — беззастережне й майже хворобливе домінування інстинкту самозбереження над обов'язком служіння будь-яким абстрактним цінностям: чи не кожній руїні передувала тривіальна зрада якогось полковника Носа, Іскри чи Кочубея. Товариство просто не спроможне збагнути, як це абстрактний державний інтерес може суперечити їхнім особистим інтересам? („Що за маячня? Якщо ухвалюється закон, то це комусь вигідно. А якщо не мені, то на дідька такий закон”. – Цитата з діалогу народних депутатів).

Перелік традиційних цінностей можна продовжувати. І цілком можливо, дослідження їх зв'язку з особливостями сьогочасної політичної поведінки є вельми евристичним для політичної науки. Наразі варто лише завважити: традиційна мораль відображає повсякденне життя. Але життя державне – не повсякденне. Держава і є абстракція, котра, одначе, як проект сучасності і майбуття, перетворює повсякденність і мораль. Але для традиційного світогляду незбагнено, як це історичний проект може (і мусить) змінювати традиційний світогляд.

Епілог. Про грядущий авторитаризм

Що нам готує день грядущий? Що Президент В. Ющенко залишає у спадок своєму наступникові?

1. Невирішеність проблем, зумовлених чотирма викликами: а) протистояння російської та української культур; б) нерозвиненість демократичних інститутів, зокрема й автократичність політичних партій; в) геополітичне протистояння з Росією; г) корумпованість владних органів і занепад моралі.

2. Політичну реформу, котра звелася до вульгарного обмеження президентських повноважень і цілковитого розбалансування відносин між гілками влади та розгардіяшу в царині розподілу владних повноважень.

3. Жахливу втому суспільства від політичних конфліктів. Громадськість уже не здатна на політичну мобілізацію, бо не вірить у жодні гасла.

Збагнімо, які наслідки приховують два останні феномени. Без будь-якої політологічної еквілібристики скажемо прямо: бездіяльність Президента, його нездатність впливати на перебіг політичних подій, фактична некерованість процесів у регіонах, корумпованість правоохоронних органів і судів, неспроможність протистояти постійному шантажу, до якого вдавалася і вдається Росія, – всі ці явища, що й зумовили суспільну втому та роздратування, створюють явний і майже нездоланий запит на авторитарне правління. В. Ющенко прийшов до влади під прапором демократії. Але зробив усе можливе, аби в країні утвердився авторитаризм.

В Україні, безперечно, не запанує відверта хунта. Бо суспільна довіра до збройних сил вкрай низька, а корупційне розтління охопило армію так само, як й інші державні інституції.

Радше очікуймо утвердження олігархічної кліки, що мобілізує державні засоби примусу задля придушення щонайможливішої опозиції. Це песимістичний сценарій подій. Але він найімовірніший.

Менш вірогідним є оптимістичний сценарій: наступний Президент виявиться дуже невдячним. Він забуде про всі зобов'язання перед спонсорами, а також обличчя й імена родичів і друзів. Він керуватиметься модерними цінностями, дбаючи про довіру виборців. Але невже таке може трапитися в Україні? Залишається сподіватися дива.

Та, попри все, Україну чекає:

1) повернення до президентської форми правління. Це відбудеться або шляхом скасування політреформи (відповідне звернення може бути подане до Конституційного Суду), або ухвалення нової Конституції, за якою повноваження Президента будуть істотно розширенні;

2) жорстка боротьба суб'єктів політичного процесу за контроль над силовими відомствами: СБУ, МВС, Збройними Силами, судовою системою і прокуратурою. Бо тільки ефективна робота силових відомств уможливить подолання корупції передусім на найвищих щаблях влади. І перемогти у цій боротьбі найбільше шансів має наступний Президент.

Примітки:

1. Цікаво згадати гасла, під якими В. Ющенко став Президентом. Подана нижче цитата з його передвиборчої програми добре ілюструє тогочасну апологетику європейського способу життя, а також упрозорює прірву між деклараціями та практичними результатами політики останніх років: „Я бачу Україну справедливою і заможною європейською державою. Де кожна людина може реалізувати свої можливості, не шукаючи кращої долі за кордоном. ... де влада користується довірою і повагою громадян. Де державні чиновники компетентні і

законослухняні, отримують високу зарплату і не беруть хабарів. Де всі рівні перед законом; де кожен із нас, а не лише багаті, може захистити свої права у суді. ...я бачу Україну державою, яку шанують і цінують її власні громадяни і до якої з повагою ставляться у світі”.

2. Україна витрачає щороку 3 мільярди 195 мільйонів гривень з бюджетів усіх рівнів на утримання навчальних закладів з російською мовою навчання, натомість Росія не виділила жодних коштів на утримання навчальних закладів з українською мовою навчання в Росії. В Україні нараховується 983 дошкільні навчальні заклади з російською мовою виховання, в Росії таких закладів з українською мовою навчання – 0, в Україні є 1199 загальноосвітніх навчальних закладів з російською мовою навчання, в Росії подібних закладів з українською мовою – 0. Загалом в Україні навчається російською 779 423 учні загальноосвітніх навчальних закладів, 1 292 518 учнів вивчають російську як предмет і 165 544 учні вивчають російську факультативно або в гуртках. В Росії ж вивчають українську як предмет 205 учнів, а 100 учнів вивчають її факультативно. В Україні навчаються російською 59 656 студентів вищих навчальних закладів I - II рівнів акредитації і 395 186 студентів III - IV рівнів акредитації. В Росії жоден студент не навчається українською. В Україні за рахунок державного бюджету надруковано 1 555 500 примірників підручників російською мовою (вартістю 18 млн. 616 тис. грн.). У Росії державним коштом не надруковано жодного підручника українською мовою. Україна, як і будь-яка колонія, розвиває культуру колишньої метрополії.

УДК 321.01

Політична наука: предмет, структура, методологія

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Попри інституціоналізацію політичної науки та існування досить розвиненої професійної комунікації політологів, спеціалісти відзначають, що ідентичність політичної науки й донині не знайшла задовільного розв'язання. Час від часу порушуються питання щодо того, чи є політична наука власне наукою? Які критерії наукового підходу до політичного дослідження? Який предмет, структура політичної науки? Серед дискусійних питань є і питання доцільності використання тих чи інших підходів та методів у ході політичного дослідження. У статті висвітлюються підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників до вирішення цих непростих питань.

Ключові слова: політична наука, предмет політичної науки, структура політичної науки, методологія політичної науки.

The scientists note that identity of political science has not found appropriate solution yet, in spite of institutionalization of political science and well-developed professional communication among politologists. From time to time questions about political science to be strictly a science raise. What are the criteria of scientific approach to the political research? What is a subject, a structure of political science? Among discussion questions there are the question of the expediency of using particular approaches and methods in the course of political research. The article analyzes the approaches of native and foreign researchers in solving these problems.

Keywords: political science, subject of political science, structure of political science, methodology of political science.

При спробах визначити предмет політичної науки необхідно пам'ятати про чинники, які зумовлюють/зумовлювали його формування і сприйняття.

Перший чинник. Існують дві традиції, які слугують відправною точкою для такого визначення: представники першої зосереджуються переважно на теорії та використанні кількісних методів (останнє можемо спостерігати, приміром, у США); представники другої традиції найперше приділяють увагу історії та герменевтиці [1].

Другий чинник. Визначення предмету політичної науки ускладнює те, що політичне знання надто диференційоване. Сьогодні можна говорити про політичні дослідження, європейські студії, державне управління, політичну соціологію, політичну комунікацію [2] чи, приміром, про дослідження в галузі міжнародних відносин. Тобто ті галузі, які донедавна вважалися інтегрованими у політичну науку, сьогодні у деяких країнах – самостійні дисципліни (наприклад, державне управління чи міжнародні відносини в Україні), в інших – інтегровані в політичну науку. Це не сприяє самоідентифікації політичної науки. Як і зумовлює неможливість забезпечити кількісні (співставні хоча б по 18 західноєвропейських країнах [3]) дані про ключові індикатори політичної науки як академічної дисципліни.

Третій чинник. На погляди щодо предмета політичної науки досить помітно впливали умови, в яких розвивалася політична наука у тій чи іншій країні. Так, політологія як дисципліна викладалася в Оксфорді з кінця XIX століття. 1895 року було створено Лондонську школу економічних і політичних наук. Після Другої світової війни – 1949 року – у Великій Британії було створено Асоціацію політичних досліджень. Звернімо увагу: Асоціація **політичних досліджень**, а не **політичних наук** як називаються аналогічні об'єднання в інших західноєвропейських країнах. Сталося так тому, що засновники Асоціації відкидали ідею американців про **політику як науку**, а розглядали дослідження в галузі політики не стільки як науку, а **як мистецтво**. Увага дослідників концентрувалася переважно на проблемах розвитку політичної думки та інститутах. Ставлення до американського біхевіоралізму було різко негативним (слід, проте, зауважити, що завдяки біхевіоралізму політичній науці вдалося емансипуватися від юриспруденції, історії, соціології, філософії). Не визнавалися поведінковий і кількісний підходи у дослідженнях. І така ситуація зберігалася до кінця 1960-х років [4].

Своєрідним був погляд на політичну науку й у тих, кого свого часу критикував Г. Алмонд, – тих, хто продовжував марксистську традицію в політичних науках – власне марксистів, представників „критичної теорії”, прихильників теорії залежності і теорії світової системи. Г. Алмонд вказував на характерну для них особливість: на їхню думку, політична наука тільки тоді могла б бути наукою, коли б була націлена на побудову соціалізму [5].

Загалом чи не в кожній країні Заходу існує свій погляд на сутність політичної науки, ступінь її **науковості**. Ставлення до політичної науки залежить від того, як і коли в тій чи іншій країні виникла політична наука, які її взаємини з процесами національного визволення. Зародилася вона в надрах юридичних, історичних чи соціологічних факультетів. Її викладачі (чи дослідники) навчалися у власних університетах чи отримали освіту в іншому університеті, в іншій країні. Наскільки вона зазнала американського впливу [6]. Для ілюстрації можна навести приклади Франції і Австрії. У Франції політичну науку як академічну дисципліну довго не визнавали правники. Відтак у жодному університеті, крім Сорбонни, практично немає факультетів політичної науки. Інституціоналізація політичної науки у Франції відбувалася шляхом створення інститутів політичних досліджень. Зокрема, був створений Інститут політичних досліджень в Парижі (Сьянс По Париж), а також шість регіональних інститутів – у Бордо, Греноблі, Страсбурзі, Тулузі, Ліоні, Алжирі (був перенесений в Екс-ан-Прованс) [7]. В Австрії визнання політичної науки як незалежної академічної дисципліни виявилось досить складним політичним питанням. Ця країна не переживала (як Німеччина) денацифікації. Після Другої світової війни академічне життя було паралізоване. Відомі спеціалісти в галузі суспільних наук або були вбиті, або вигнані, або ж дискредитовані співпрацею з нацистським режимом. Повоєнне керівництво соціалістичної партії не бажало повернення вчених, які могли б перетворитися на критиків партії. Певну роль відігравали й антисемітські настрої. Міністерство освіти, очолюване консерваторами, не хотіло дратувати католицьку церкву залученням в австрійські університети емігрантів з лівими поглядами. Вчені, які дотримувалися емпіричної орієнтації („американської” як її називали), перебували під підозрою. Не заохочувалися відкриті дискусії щодо ролі Австрії у Третньому рейху. Зрештою проти створення в університетах кафедр політичної науки виступали працівники факультетів теології, права, медицини, історії та економіки: вони ставили під сумнів „науковість” політичної науки [8].

Певні зміни у ставленні до політичної науки розпочалися у 1960-х роках. Галузь політики все більшої кількості дослідників перестала видаватися чимось другорядним. Показово, що 1971 року К. В. Дойч (гарвардський політолог) у співавторстві з двома молодими вченими опублікував опис досягнень суспільних наук ХХ століття, виокремивши 62 теорії та ідеї [9], які є своєрідним, як погоджуються дослідники-суспільствознавці, „інтелектуальним мінімумом”, яким необхідно володіти кожному дослідникові в галузі соціальних наук, у тому числі й у політичній науці. Серед цих 62 відкриттів перше і друге місця посіли психологія і економіка: саме у цих галузях було здійснено, відповідно, 13 і 12 відкриттів. Третє місце дослідники відвели галузі політики. При цьому, що показово, політика третє місце поділила з... математикою – в обох галузях К. В. Дойч та його співавтори виокремили по 11 значущих

відкриттів. Зокрема, в галузі політики: у 1900 – 1917 роках В. Леніним була обґрунтована теорія партії нового типу і революції; у 1900 – 1938 роках у Англії Б. Вебб, С. Вебб, Б. Шоу та Г. Уелс обґрунтували теорію поступових соціальних трансформацій (фабіанський соціалізм); у 1917 – 1921 роках В. Леніним та іншими була обґрунтована теорія радянської однопартійної держави; у 1918 – 1934 роках в Індії М. Ганді обґрунтував ідею масових ненасильницьких політичних дій; у 1921 – 1955 роках в Англії і в 1936 – 1966 роках в США К. Райт запропонував квантитативний математичний аналіз війни; у 1925 – 1936 роках в США завдяки зусиллям Ч. Мерріама, С. Райса, Г. Госнелла і Г. Лассуела постала квантитативна політична наука; Мао Цзедун у 1929 – 1949 роках створив теорію селянської гериллі; завдяки американцям Г. Лассуелу, І. де Сола Пулу, Б. Берельсону та П. Стоуну в 1938 – 1956 та в 1961 – 1966 роках з'явився контент-аналіз; у США стараннями К. Дойча, Б. Рассета, Р. Мерріта в 1941 – 1954 роках були розроблені квантитативні моделі націоналізму та інтеграції; також у США завдяки праці К. Хітча у 1956 – 1963 роках було проведено аналіз витрат – приходу (плановане програмування при складанні бюджету), а в 1956 – 1966 роках У. Макфі, Г. Саймон, А. Навелл, І. Пул і Р. Абельсон здійснили комп'ютерне моделювання соціальних і політичних систем. Таким чином, галузь політики є сферою, у якій з'являються відкриття, що стають визначальними для розуміння процесів, які відбуваються в сучасному світі.

Втім, не для всіх висновки К. В. Дойча стали „істиною в останній інстанції”. З кінця 1950-х років усі соціальні науки (у тому числі й політична) зазнали критичних нападів. Чи не найбільшу активність у цьому проявили П. Вінч та Е. Макінтайер, книги яких вийшли у світ, відповідно, у 1958 та в 1978 роках. Вони засумнівалися, по-перше, у тому, чи варто парадигми природничих наук застосовувати до вивчення суспільства і, по-друге, у можливості соціальних наук пояснити і передбачити поведінку людини [10]. Слід пригадати, що й представники політичної науки (Д. Істон і Д. Трумен) у 1960-ті роки критикували політичну науку (хоч і під іншим кутом зору) за відсталість у порівнянні з іншими соціальними науками.

Промовистий факт: нині на Заході критика діяльності кафедр, які розроблюють проблематику в межах політичної науки, здійснюється колегами з інших університетських кафедр (наприклад, теології чи медицини). І пояснюється така ситуація досить прозаїчно: іде боротьба за перерозподіл фінансових ресурсів. Відтак тема ненауковості політичної науки, її неповноцінності тощо все ще мусується. І критерії „науковості”, що пропонуються представниками різних галузей науки, досить різні. Не збігаються вони й у представників однієї галузі, які працюють у різних університетах.

Вважаю за доцільне звернути увагу на те, що в Україні (як і в Росії) часто говорять про **об'єкт** і **предмет** політичної науки, намагаючись відокремити їх одне від одного. Правда, іноді йдеться тільки про **предмет**,

а **об'єкт** автори підручників залишають поза увагою. (Говорю саме про авторів підручників, адже за весь час, що минув від моменту зародження політології в Україні й до сьогодні, у нас, наскільки мені відомо, не з'явилося дисертаційних досліджень, у яких би порушувалися питання, пов'язані з предметом/об'єктом політології. Тож можемо посилалися тільки на підручники). Що стосується підходів зарубіжних дослідників, то слід відзначити, що у їхніх працях вживається і термін **об'єкт**, і термін **предмет**. Але ці терміни (як можна судити після ознайомлення з матеріалами, наприклад, американської та британської енциклопедій) вживаються то як синоніми, то автори ведуть мову тільки про об'єкт, то тільки про предмет, але з текстів стає зрозуміло, що ці два поняття взаємозамінні.

З часу поступової інституалізації політичної науки і аж до сьогодні предмет політичної науки не був сталим. Так, американці (під впливом німців) найперше витрактовували політичну науку як науку про державу. У біхевіоральний період (начала якого сягають 1920-х років, а завершилася „біхевіоральна революція”, на думку Д. Істона, 1967 року) більшість дослідників дотримувалася думки, що предмет політичної науки – політична система та владне розподілення цінностей (як твердив Д. Істон). Втім, була й інша позиція: Г. Д. Лассуел зауважував, що коли говорять про політичну науку, то мають на увазі науку про владу [11].

Нині ж більшість західних дослідників погоджується з тим, що предметом політичної науки є політика, політичне (на дослідження яких як на окремий предмет не претендує жодна інша наука). Іншими словами, предмет політичної науки – **Policy, Polity, Politics**, де під **Policy** розуміють потреби, інтереси, цінності; під **Polity** – інституційний зріз політики; під **Politics** – політичний процес.

Зверну увагу, що серед підручників, написаних українськими авторами, найбільш точно, на мою думку, предмет політичної науки передали автори підручника „Політологія” А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Косміна. Вони зазначають, що політологія – комплексна наука, яка вивчає зміст, інституційно-організаційні форми політичної діяльності, а також способи взаємодії учасників політичного процесу.

Поділяючи такий погляд на предмет політичної науки, відзначу, що в колі західних дослідників все частіше лунають голоси, що політична наука не має оминати своєю увагою і те, що є потенційно політичне, оскільки неухва до нього в сучасному світі обертається уже сьогодні (чи завтра) тими чи іншими політичними проблемами. Політика не може бути пояснена винятково політикою: безліч чинників, які є, на перший погляд, далекими від політики, насправді справляють на неї визначальний вплив (приміром, коли йдеться про прийняття політичних рішень). Тобто, як бачимо, є бажання і можливості для розширення предметного поля політичної науки.

Інший момент стосується того, що, на думку багатьох дослідників, політична наука не повинна оминати увагою минулі політики. Доводилося чути від наших істориків і політологів, що політична наука має перейматися проблемами, коріння яких сягає „глибини” у 20 – 30 років і не більше. Всі інші спроби заглибитися – це втручання в історію, наслідком чого стає поява нібито псевдоісторичних праць. Дозвольте не погодитися, адже, по-перше, у політичній науці є традиція, пов’язана з іменами К. Скіннера, Дж. Покока, Дж. Данна, які заснували „нову історію політичної думки”. Аналіз минулого здійснюють, розвиваючи і „генеалогію знання” М. Фуко та інших структуралістів. Автори дослідження „Політична наука в історичній перспективі. Дослідницькі програми та політичні традиції” (за редакцією Ф. Джеймса, Дж. Драйзека, Ст. Леонарда; Кембридж, 1995) наголошують, що історія з кінця ХХ століття „опинилася в центрі політичних досліджень і як предмет, і як метод”. Французькі дослідники Л. Блондьо та І. Делоа, говорячи про виникнення нового напрямку політичної науки – історичної соціології політики, яка, на їхню думку віддзеркалює „справжню інтелектуальну близькість політичної науки та історії”, вказують, що фактично відбувся справжній „історичний зсув у політичній науці Франції” [12]. Тобто сумнівів у тому, що політична наука може і повинна досліджувати „минулі політики”, „минулий процес” тощо залишається все менше.

По-друге, слід взяти до уваги й іншу особливість, про яку говорять західні дослідники. Це думка, що між дисциплінами існує „простір”, „територія”, які, за влучним висловом М. Догана, відкриті для взаємодії між спеціальностями і дослідницькими областями шляхом гібридизації наукових відгалужень [13]. І сучасна наука чи не найбільш успішно розвивається на цих „нічийних” територіях. Саме на стиках наук з’являються найцікавіші дослідження, формулюються „проривні” ідеї. Це засвідчується тим, що в 1990-ті роки було започатковано понад 200 „гібридних журналів” англійською, французькою і німецькою мовами, які „будують мости” між дисциплінами і спеціальностями [14]. Крім того, в німецьких, наприклад, університетах створюються підрозділи міждисциплінарних довготривалих дослідницьких програм, у межах яких об’єднуються вчені одного чи кількох університетів. Так, представники політичної науки 2004 року були залучені в такі проекти, як „Відкриття і закриття ринків” (Бамберг), „Суспільний розвиток після структурних зсувів”, „Перерва поступовості, традиції, формування структур” (Йена/Галле), „Інституційність та історичність” (Дрезден), „Трансформації держави” (Бремен), „Культури пам’яті” (Гессен), „Зміна регіонального сприйняття” (Лейпциг), „Рефлексивна модернізація” (Мюнхен) [15]. Політична наука в таких країнах, як Німеччина, дає, на мою думку, яскравий зразок „гносеологічної зрілості” (скористаємося поняттям П. Фавра) дисципліни.

Гібридизація передбачає накладання, перетинання сегментів дисциплін,

рекомбінацію знання у нових спеціалізованих галузях; інноваційна рекомбінація є зміщенням фрагментів наук [16]. Можна погодитися з тим, що ідеї, які пробивають дорогу всередині спеціальності, зазвичай походять від ідей, що зароджуються при перетині спеціальностей, дисциплін, а не від дослідження, вузько сконцентрованого в конкретній спеціальності; ізольовані спеціальності без припливу нових ідей відмирають [17]. Отже можна говорити, що стару класифікацію соціальних наук потрібно переглянути. Можна погодитися й з тим, що може і повинен переглядатися й предмет політичної науки. Але при цьому має лишитися його стрижень, під яким багато хто із сучасних зарубіжних дослідників розуміє політичну теорію і порівняльні політичні дослідження.

У зв'язку з цим виникає інша проблема, пов'язана з можливістю/неможливістю використання сучасного категоріального апарату для позначення процесів, явищ, феноменів „минулих політик”. Дж. Сарторі зазначав, що нам „необхідні „універсальні” категорії – концепти, які б працювали у будь-якому місці і в будь-який час, але при цьому такі, які, незважаючи на свою вкрай абстрактну всеохопну природу, піддаються емпіричній перевірці” [18]. Все більше й більше дослідників погоджуються з тим, що за допомогою сучасних категорій можна адекватно аналізувати „минулі політики”. Польський політолог Ф. Ришка, наприклад, відзначає, що „категоріям політики властивий такий високий рівень абстракції, що вони ніби й призначені для опису подій протягом століть” [19].

З розвитком уявлень про предмет політичної науки розвивалася і її структура. Наприкінці XIX — на початку XX століття у межах американської „науки про політику” розвивалися чотири дисципліни: американська державна влада, зарубіжна державна влада (порівняльні дослідження), політична теорія чи філософія, основи права. Після Першої світової війни до цих чотирьох дисциплін додалися ще п'ять: політичні партії, громадська думка, групи інтересів, політична комунікація; державне і муніципальне управління; міжнародні відносини, дипломатія, міжнародна політика, міжнародні організації; законодавчі органи і законодавство; державна влада і економіка. Замість **основ** права ввели **публічне** право.

У період 1930-х – 1960-х років Американська асоціація політичної науки (ААПН) дотримувалася такої структури політичного знання: 1) американська національна державна влада; 2) порівняльна державна влада; 3) міжнародне право і міжнародні відносини; 4) політичні партії; 5) політична теорія; 6) державне і муніципальне управління; 7) публічне право; 8) державна влада штатів та місцева влада. Зникли, як бачимо, законодавчі органи і законодавство та економіка як напрями досліджень. Ця структура склалася внаслідок значного впливу на американську політичну науку школи Ч. Мерріама.

У Європі у той час структура політичної науки була схожою, але була й своя специфіка: багато уваги приділялося проблемам політекономії,

політичній історії, а в деяких країнах, як, наприклад, у Франції, політичній соціології.

Перегляд напрямів дослідження зумовлювався формуванням нових його галузей. Так, під час Другої світової війни дослідники почали проявляти інтерес до вивчення політичного курсу тієї чи іншої держави, здійснення урядами тих чи інших політик, розв'язання конкретних завдань. На початку 1950-х років вивчення політичного курсу обґрунтував Г. Лассуел. 1960-і роки стали часом появи фемінізму, що пов'язують з виходом 1963 року книги Б. Фрайді „Таємниця жінки” та створенням 1966 року в США Національної організації жінок. Кінець 1980-х років ознаменувався виходом книги Р. Мастерса „Природа політики”, у якій автор прагнув поєднати політичні та біологічні підходи.

1968 року ААПН прийняла рішення про зменшення до трьох кількості напрямків у межах політичної науки. Структура політичного знання набула такого вигляду: сучасні політичні системи; міжнародне право, міжнародні організації і міжнародна політика; політична теорія і філософія. Але реально існувало 28 „напрямів” досліджень (субдисциплін). 1973 року ААПН знову переглядає напрями досліджень і затверджує вісім: 1) іноземні та кроснаціональні політичні інститути і політична поведінка; 2) міжнародне право, міжнародні організації і міжнародна політика; 3) методологія; 4) політична стабільність, політична нестабільність і політичні зміни; 5) політична теорія; 6) державна і муніципальна політика: її формування і зміст; 7) державне і муніципальне управління; 8) політичні інститути, політичні процеси і політична поведінка в США. У межах цих дисциплін було виокремлено 60 самостійних субдисциплін.

1975 року вийшла друком праця „Керівництво з політичної науки” у восьми томах. Кожен том фактично репрезентував одну із галузей політичного знання: перший том — „Політична наука: галузь досліджень і теорія”; другий том — „Мікрополітична теорія”, третій том — „Макрополітична теорія”, четвертий том — „Неурядова політика”; п'ятий — „Інститути і процеси державної влади”; шостий — „Політика і ведення політики”. Стратегіям дослідження був присвячений сьомий том, а восьмий — міжнародній політиці. Як бачимо, відбувався активний пошук найбільш точних понять для представлення структури політичної науки, уточнення її структурних підрозділів.

1985 року американські політологи здійснили чергову експертизу напрямів розвитку політичної науки і виокремили в межах політичного знання одинадцять областей: 1) державне і муніципальне управління, аналіз політики; 2) формальна теорія і прикладне застосування; 3) національна політика; 4) порівняльна політика; 5) політична культура та ідеологія; 6) міжнародні відносини; 7) публічне право і теорія права; 8) політекономія; 9) політична філософія і етика; 10) філософія політичного дослідження і застосування її результатів; 11) гуманістична політична освіта.

1994 року Міжнародна асоціація політичних наук провела у Берліні XVI Всесвітній конгрес. Проблеми політичної науки обговорювалися за такими напрямками: політичні інститути; політична поведінка; порівняльна політика; міжнародні відносини; політична теорія; публічна політика/ адміністративне управління; політична економія; статистика. ААПН того ж 1994 року на своєму конгресі виділила у межах політичної науки такі основні напрями: національна політика; порівняльна політика; міжнародні відносини; методологія; політична теорія; державне і муніципальне управління; публічне право. Було названо і напрямки другого ряду: політичні інститути, політична комунікація, політична поведінка, політекономія, політпсихологія, політфілософія тощо. До окремої групи було віднесено прикладні політичні дисципліни: політичну культуру, політичну освіту, країнознавство.

Переломним у структуруванні політичної науки можна вважати кінець XX століття, зокрема 1996 рік, коли з'явилося дослідження міжнародного (!) колективу авторів під керівництвом Р. Гудіна і Х.-В. Клінгеманна [20]. Згідно з висновками цього колективу вчених, інтегрована політична наука складається з таких дисциплін: 1) політичні інститути (з акцентом на правовому аспекті); 2) політична поведінка (акцент на аналізі виборів та партіях); 3) порівняльна політологія (акцент на мікробіхевіоралістських дослідженнях та аналізі демократії); 4) міжнародні відносини (акцент на неореалістичних, постпозитивістських, феміністських підходах); 5) політична теорія (акцент традицій політичної філософії, починаючи з 1950-х років); 6) публічна політика, державне і муніципальне управління (порівняльна політика); 7) політекономія (політекономічний соціальний аналіз та економічний аналіз політики); 8) політична методологія (акцент на кількісних, експериментальних методах).

У межах цих дисциплін виокремлено близько 100 субдисциплін. Але слід мати на увазі, що визначені дисципліни і субдисципліни не є загальноприйнятим „стандартом” галузей досліджень політичної науки у 18 країнах Західної Європи. Відтак і предмет, і структура політичної науки на початок XXI століття лишаються досить рухомими.

Цікаво порівняти напрями, визначені міжнародною „командою” дослідників, з тими, що існують у нас: теорія та історія політичної науки; політичні інститути і процеси; політична культура та ідеологія; політичні проблеми політичних систем і глобального розвитку; етнополітологія та етнодержавознавство. У нас, як бачимо, немає проблематики політичної економії.

Наскільки мені відомо, українські економісти не досліджують сьогодні політекономічних проблем. Не переймаються ними й політологи. Чому? Тому що у наших університетах політологам не викладаються курси з економіки, математики, статистики, які б давали необхідні знання для дослідження політекономічних процесів. Відтак в галузі політекономії маємо, якщо можна так висловитися, море недосліджених проблем, і

наша політична наука є до певної міри неповноцінною чи, якщо м'якше, дещо однобокою.

Не закріплена у назвах спеціальностей у нас і методологічна проблематика, порівняльні дослідження. Міжнародні відносини, як відомо, в Україні – окрема галузь науки. Як і державне управління. Разом з тим, у нас є історія політичної науки, етнополітологія та етнодержавознавство. Що стосується історії політичної науки, то тут слід відзначити, що європейські дослідники (передовсім британські, німецькі, французькі) зосереджують увагу на розвитку політичних ідей, а не історії науки. Зверну увагу і на те, що європейські дослідники приділяють увагу поясненню, перш за все, політичних процесів у своїй країні через національну традицію. А далі дослідження переміщуються у площину порівняння. У нас якісних порівняльних досліджень практично немає. Зрозуміло, що немає на Заході й такої спеціальності, як етнополітологія та етнодержавознавство. Це наш витвір. Як до цього ставитися? Думаю, що спокійно: на структуру політичної науки в період її формування і розвитку в кожній країні впливав цілий ряд певних чинників. Тож будемо сподіватися, що з часом наша політологія європеїзується: тобто ми зрозуміємо, де у нас існують дослідницькі ніші (заповнити які поки що бракує знань, відповідних умінь), а де нам треба „модернізувати” своє світосприйняття, щоб іти в ногу з часом, щоб політична наука в Україні не була чимось архаїчним, сумішшю уламків наукового комунізму, західної політичної науки тощо.

Цікаво поглянути й на ситуацію у сусідів, росіян. У них, на мою думку, теж є проблеми (хоча не стільки наукового, скільки політичного порядку). Слід згадати, що вперше Номенклатура з політичних наук була затверджена ще в радянські часи – 1988 року і була представлена чотирма спеціальностями (теорія та історія політичної науки, політичні інститути і процеси, політична культура та ідеологія, політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку). Крім того, за спеціальністю „Політичні науки”, але в розділі „Соціологічні науки” були виділені ще дві спеціальності – „Соціально-політичні процеси, організації та управління” та „Громадська думка”.

1995 року в РФ Номенклатуру було доповнено: у галузі „Філософські науки” з'явилася спеціальність „Філософія політики і права”, в галузі „Психологічні науки” – „Політична психологія”, в галузі „Соціологічні науки” – „Політична соціологія”, в галузі „Культурологія” – „Прикладна культурологія”.

1999 року до Номенклатури (в галузь „Політичні науки”) було внесено спеціальність 23.00.05 „Міжнаціональні інститути і процеси”. Таким чином, спеціалізація відбувалася за дев'ятьма спеціальностями. Тобто можна зробити висновок, що 1990-ті роки були часом розвитку політичних досліджень у Росії, коли дослідники з позицій різних наук прагнули подивитися на політичне.

Політичні зміни призвели і до змін у розвитку політології, суттєво

загальмувавши його. Що дозволяє робити такий висновок? 2001 року до Номенклатури було внесено зміни, які викликали досить бурхливу реакцію в наукових колах, оскільки кількість спеціальностей в галузі „Політичні науки” скоротилася до трьох (назви яких набули дещо іншого вигляду: 23.00.01 стала називатися „Теорія політики, історія і методологія політичної науки”; 23.00.02 – „Політичні інститути і процеси, політична конфліктологія. Політичні технології”; 23.00.04 – „Політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку”). Зникла спеціальність „Політична культура та ідеологія” та „Міжнаціональні інститути і процеси”. Зникли і ще три спеціальності – 09.00.10 „Філософія політики і права”, 22.00.05 „Політична соціологія”, 24.00.04 „Прикладна культурологія”. Спеціальність 19.00.12 „Політична психологія” трансформувалася в „Соціальну і політичну психологію”.

Згодом спеціальності продовжували трансформуватися, тож спеціальність 23.00.02 стала називатися „Політичні інститути, етнополітична конфліктологія, національні і політичні процеси і технології”. У галузі „Філологічні науки” за спеціальністю „Журналістика” стала можливою підготовка дисертаційних досліджень з політичних наук (10.01.10).

2009 року затверджено нову Номенклатуру, в якій спеціальності в галузі „Політичні науки” мають такий вигляд: 23.00.01 „Теорія і філософія політики, історія і методологія політичної науки”; 23.00.02 „Політичні інститути, процеси і технології”; 23.00.03 „Політична культура та ідеологія”; 23.00.04 „Політичні проблеми міжнародних відносин, глобального і регіонального розвитку”; 23.00.05 „Політична регіоналістика. Етнополітика”. Тобто відбулося доповнення у назвах спеціальностей – додали філософію політики у першу спеціальність, політичні технології у другу, проблеми регіонального розвитку в четверту, відновили третю спеціальність „Політична культура та ідеологія”, створено абсолютно нову п'яту. Крім того, нині можна здобути ступінь з політичних наук у галузі журналістики, політичної психології, політичної соціології [21].

Російські науковці сподіваються, що те, що було втрачено російською політологією в „путінський період”, з часом буде відновлено. Для порівняння: в Україні на сьогодні захист дисертацій на здобуття ступеня доктора/кандидата політичних наук здійснюється за 11 спеціальностями [22]. Але згідно з останньою (лютий 2009 року) редакцією „Переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань”, затвердженою ВАК України, ступінь кандидата/доктора політичних наук у нас можна отримати всього у двох галузях – „Політичні науки” та „Національна безпека”. Тобто в галузі філософії чи соціології ступінь з політичних наук отримати не можна. Мені здається, що у зв'язку з такою ситуацією нам є над чим подумати, адже у нас фактично „випадають” з процесу дослідження, приміром, філософія політики і політична соціологія.

Таким чином, характерною рисою політичної науки є брак цілісності політичної сутності. У зв'язку з цим нагадаю, що 1990 року Г. Алмонд опублікував книгу з досить промовистою назвою – „Окремі столики: школи і секти у політичній науці”, де окреслив проблему „розділеності” політичної науки, брак у ній об'єднуючого ядра. Над цією проблемою працювала група вчених на чолі з К. Монро, яка фактично підтримала думку Г. Алмонда.

Прагнення дослідників обґрунтувати загальноприйнятний предмет, структуру політичної науки привело їх до висновку, що **об'єднуючим ядром політичної науки могла б стати політична теорія**. Згодом до політичної теорії додали **порівняльні дослідження**. Втім, така пропозиція поки що не знаходить належної підтримки: дискусії тривають.

Дослідники, говорячи про „розділеність” політичної науки, мають на увазі і методологічну „розділеність”. Відбуваються дискусії з таких питань: результати яких і чітких досліджень є „істинними”, „значимими”, „науково спроможними”? Які методи найбільш адекватні для вивчення політики?

Що стосується методологічного „розмежування”, то найперше зверну увагу на витлумачення поняття „методологія” західними і вітчизняними вченими. Для великої кількості західних представників політичної науки методологія – це вчення про сукупність емпіричних методів, які досліднику належить освоїти і в подальшому, застосовуючи, розвивати. У нас методологію дослідження (політичної науки) розуміють по-іншому. Скористаємося підручником, авторами якого є А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська і Я. Косміна. З точки зору цього авторського колективу, методологічна база політичної науки включає в себе три компоненти: філософію політики, політичні теорії середнього рівня і методи політології (загальнонаукові, логічні, емпіричні). Тут варто зауважити, що західні дослідники філософію політики (чи теорію політики) вважають окремою галуззю політичного знання, яке не має стосунку до методології. Окремо вони виділяють і політичний аналіз, який у нас теж відноситься до методології. Таким чином, маємо два різні підходи до розуміння методології політичної науки.

Тепер звернемо увагу на інший момент. Не всі на Заході схильні вважати єдино цінним дослідженням те, яке спирається на емпіричні методи. Ще у 1980-х роках там заговорили про „трагедію політичної науки”, як назвав свою книгу Д. Річчі. У ній (на думку Г. Алмонда) автор показав, що політична наука як емпірична галузь знання, що не спирається на систему моральних і етичних цінностей та альтернатив і не пов'язана з політичними діями, приречена на крах [23]. На думку Б. Ротстайна (завідувача кафедри політичних наук Гетеборзького університету, Швеція), трагедія політичної науки (в інтерпретації Д. Річчі) полягає в тому, що з неї витіснено такі поняття, як справедливість, нація, право, патріотизм, добродійність, тиранія, суспільство тощо, а їм на зміну прийшли нові підходи, що спираються винятково на кількісні дані і політичний аналіз. Дослідники відзначають, що саме зміщення наукових

інтересів – з критичних, нормативно значимих питань про основи політики та демократії до питань про емпірично кероване та політично корисне – і допомагає пояснити кризу, в якій опинилася сьогодні політична наука [24].

Захоплення кількісними методами (на шкоду якісним) призвело до того, що політична наука не може багато чого пояснити. Приміром, американцям – чому їх не люблять, чому стало можливим 11 вересня 2001 року? Але ж саме пояснення і прогнозування мають бути основним завданням політичної науки. З урахуванням цього зауважимо, що, з одного боку, не можна не погодитися з тими українськими науковцями, які, вказуючи на „слабкі місця” нашої політології, говорять про інфантильність її емпіричного рівня, про превалювання якісних методів, що використовуються в дослідженнях, над кількісними, про просте незнання, приміром, „моделей структурних рівнянь”, „методів інструментальних змінних”, „аналізу часового ряду”, „багатоваріантного аналізу систем змінних”, які широко використовуються західними науковцями [25]. Але, з іншого боку, будемо пам'ятати, що, отримавши за допомогою згаданих вище методів певні результати, ми повинні пояснити їх. А ось цього часто-густо й не відбувається у американській політичній науці, що дозволяє самим же американським дослідникам іронізувати, зауважуючи, що політична наука перетворилася на журналістику з цифрами, говорити про засилля політекономії і політичної психології (і, відповідно, характерних для них методів дослідження) та сумніватися в тому, що ознакою справжньої науки є тільки математична формула. Насправді ж тільки поєднання кількісних і якісних методів дає більш-менш адекватні результати, за допомогою яких і стає можливим пояснення політики та прогнозування.

Зверну увагу ще на кілька моментів. Перше. У наших дослідженнях дуже часто вживається поняття „об'єктивні висновки” чи „об'єктивне дослідження”, яке вдалося провести, використавши певні методи. Тепер порівняємо: впадає в око, що західні науковці у своїй більшості відкидають саму можливість об'єктивності, неупередженості і прямо заявляють, що стовідсоткове неупереджене дослідження – міф [26]. Друге. Над авторами дисертацій ще тяжіє радянська спадщина, відтак вони одне за одним констатують, що у своєму дослідженні використовують загальнофілософські, загальнонаукові та „спеціальні політологічні” методи. Іншої класифікації ми, здається, не знаємо. Представники західної науки більш вільно почуваються, характеризуючи дослідницькі підходи і методи. Одні виокремлюють три способи-дихотомії, за допомогою яких можна здійснювати дослідження: емпіричний і нормативний підхід (перший описує явища, які можна спостерігати, та кількісні показники; другий акцентує увагу на тому, що має бути); інституційний та біхевіоралістський підходи, використання яких передбачає зосередження на інститутах і поведінці індивідів чи груп. Виокремлюють (зокрема, професор політичної науки в університеті ім. Альфреда в Нью-Йорку Р. Хайнеман) підходи, які

враховують вплив внутрішніх чи зовнішніх чинників.

Існують й інші підходи до класифікації методів. Так, виділяють кількісні і якісні методи, говорять про методи збору та аналізу інформації, визначають групу прогностичних методів, методів компаративістики тощо. Окремо слід сказати про „спеціальні політологічні методи”: їх просто не існує. Єдиним підходом, який постав внаслідок інтелектуальних зусиль представників політичної науки, є політичний інституціоналізм (неоінституціоналізм).

Висновки

1. Предмет політичної науки у ХХ столітті не був сталим. Дослідники, маючи різні політичні орієнтири, спираючись на різні інтелектуальні традиції, витрактовували його по-різному.

2. На сьогодні предмет політичної науки теж перебуває „в русі”: дослідники (європейські, американські) не мають єдиної узгодженої позиції щодо його меж, базових розділів.

3. Структура політичної науки має свої особливості в кожній країні, що, безумовно, впливає на ступінь розробленості тих чи інших напрямів дослідження.

4. Існує „методологічна розділеність”, наслідком чого є розбіжність точок зору щодо того, **як** потрібно здійснювати політичне дослідження.

Література:

1. **Клингеманн Х.-Д.** Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе на 2005 г. // Политическая наука в Западной Европе. – С. 20.

2. Там само.

3. Маємо на увазі Австрію, Бельгію, Велику Британію, Грецію, Данію, Ісландію, Іспанію, Ірландію, Італію, Кіпр, Нідерланди, Німеччину, Норвегію, Португалію, Фінляндію, Францію, Швецію, Швейцарію.

4. **Голдсмит М., Грант У.** Британская политическая наука в новом тысячелетии // Политическая наука в Западной Европе. – С. 434.

5. **Алмонд Г.** „Отдельные столики”: школы и секты в политической науке // Политическая наука на рубеже веков. – М., 2004. – №4. – С. 66, 68.

6. **Фурлонг П.** Европейская конференция национальных ассоциаций политических наук: проблемы и возможности кооперации // Политическая наука в Западной Европе. – С. 461.

7. **Блондьо Л., Деллоа И.** Современное состояние политической науки: отчет по положению во Франции // Там само. – С.153,154.

8. **Аппельт Э. М., Поллак Й.** Современное состояние политической науки в Австрии // Там само. – С. 48, 49, 50.

9. Див. по це: **Bell D.** The social science the second world war. – New

Brunsursk, London, 1982. – P. 12 – 23.

10. **Хайнеман Р. А.** Введение в политическую науку // Политическая наука на рубеже веков. – С. 51.

11. **Lasswell H. D.** Language of politics: Studies in quantitative semantics. – Cambridge, 1949. – P. 8.

12. **Блондьо Л., Деллоа И.** Современное состояние политической науки... – С. 159, 176.

13. **Доган М.** Новые социальные науки: разрушение междисциплинарных перегородок // Международный журнал социальных наук. – 1998. – Февраль. – С. 153.

14. Там само. – С. 159, 158.

15. **Шюттемейер С.** Современное состояние политической науки в Германии // Политическая наука в Западной Европе. – С. 197 – 201.

16. **Доган М.** Новые социальные науки... – С. 161.

17. **Turner R.** American Sociology: The State of the Art / Eds. Bottomore T. et al. – L., 1982. – P. 359 – 374.

18. **Сартори Дж.** Искажение концептов в сравнительной политологии (I) // Полис. – 2003. – №2. – С. 70.

19. „Список” Д. Белла (Вместо введения) // Политическая наука на рубеже веков. – С. 16.

20. A new handbook of political science /Ed. by Goodin R., Klingemann H. – Oxford, N.Y., 1996. Російський переклад: Политическая наука: новые направления. – М., 1999.

21. Див.: Об утверждении Номенклатуры специальностей научных работников – http://www.extech.ru/library/spravo/vak/new_nomenk.php

22. Щодо наказу ВАК України від 23.06.2005 №377 зі змінами і доповненнями від 14.02.2006 № 73, від 29.05.2006 № 263, від 19.09.2006 № 407, від 12.02.2007 № 70, від 02.07.2007 № 501, від 14.12.2007 № 867, від 02.02.2009 № 45. – Режим доступу: <http://www.vak.org.ua/specrada3.php>

23. Политическая наука: новые направления. – М., 1999. – С. 99.

24. Там само. – С. 154.

25. Политическая наука в Украине: становление и перспективы / Под ред. д. ф. н. О. А. Габриеляна, д. ф. н. О. Д. Шоркина. – Симферополь, 2002. – С. 26.

26. Питання неможливості **об’єктивних** досліджень отримує несподіваний ракурс: у зв’язку з тим, що дослідження в західних країнах здійснюють викладачі університетів, то сьогодні починають лунати нарікання щодо того, що ці дослідники-викладачі утворюють своєрідну касту, яка перебуває між владою і суспільством (студентством), а відтак часто проводить дослідження, в яких зацікавлена саме влада, а не соціум, та інтерпретує їх результати з університетської кафедри в інтересах влади, тобто без необхідної критичності.

УДК 316.344.42

Проблеми інституалізації регіональних еліт і специфіка їх функціонування

Тетяна Татаренко,
доктор політичних наук,
завідуюча кафедрою
соціального управління і соціальних комунікацій
Луганського національного аграрного університету

У статті дається характеристика впливу процесів децентралізації на розвиток локальних спільнот та вирішення проблем державного будівництва.

Ключові слова: інституалізація, політичний простір, регіональні еліти, децентралізація, політична суб'єктивізація територій.

The influence of the decentralization processes on the local communities development, on the solution of the state building is examined in the paper.

Keywords: institutionalization, political space, regional elites, decentralization, territories political subjectivization.

Сучасний напрям суспільного розвитку характеризується підвищенням впливу на нього процесів децентралізації, використанням моделей багаторівневого управління. Ця тенденція зумовлюється переважно політичним та економічним розвитком регіональних і локальних спільнот, посиленням їх ролі у вирішенні проблем національно-державного будівництва, загальнодемократичних перетворень в країні. Політична суб'єктивізація територій актуалізує розвиток субсистем, формує політично активні спільноти з чітко вираженими інтересами, які підтримуються і реалізуються за допомогою певних інститутів представниками регіональної правлячої еліти. Не випадково питання становлення і функціонування регіональних елітних груп посідають ключове місце в масштабах соціально-політичної трансформації

українського суспільства.

В останні роки спостерігається певна стабільність у складі еліт, трансформується структура внутрішньоелітних зв'язків (що проявляється в домінуванні приватних інтересів правлячих груп), змінюється характер конфліктів усередині регіональних еліт. Спостерігається процес інституційного закріплення політичних відносин, які склалися в реальній політичній практиці. У більшості регіонів сформувалися певні регіональні політичні режими, що свідчить про легітимацію й інституціоналізацію регіональних правлячих еліт в Україні. Зокрема, затвердилась певна система організації державної влади, однак про встановлення чітких „правил гри” для учасників політичного процесу говорити не доводиться. Створені лише деякі загальні умови для формування нової системи організації регіональних центрів влади, принципів структуризації й інституціоналізації політичних еліт на місцях. Цей процес, вочевидь, має завершитися в межах політичної реформи і, насамперед, в результаті перетворень в системі місцевого управління, здійснення адміністративно-територіальної реформи.

В Україні нині на місцевому рівні спостерігається процес конструювання „партій влади” – стійких політико-економічних угруповань, які певною мірою консолідується навколо керівництва місцевої виконавчої влади. Така структурна конфігурація можлива за умов жорсткої функціональної залежності, підпорядкованості в ієрархії регіональної виконавчої влади, а також наявності загальних інтересів і міжособових зв'язків на неформальному рівні. Водночас представники регіональних еліт мають статус депутатів місцевих представницьких органів влади. Це також є одним з джерел формування „партій влади”, котра сприяє консолідації місцевої еліти і дозволяє їй контролювати діяльність регіональних владних органів. Дедалі більше проявляються тенденції до корпоративної, політичної взаємодії представницьких і виконавчих органів влади та їх керівництва. Саме специфіка трансформації українського політичного простору та відповідних відносин створює підґрунтя, котре дозволяє адміністрації області збільшити свій вплив на свідомість громадськості, значно розширити можливості контролювати хід передвиборчих кампаній.

Розвиток такого політичного процесу свідчить про досить високий ступінь консолідації місцевої політичної еліти в межах конкретного регіону. Втім, в останні роки простежується тенденція до обмеження владних повноважень і функцій місцевих адміністрацій, їх перерозподілу і забезпечення реальною владою представницьких органів. Так, у деяких регіонах у 2005 – 2006 роках (Харківська, Луганська, Одеська та інші області) спостерігалось протистояння різних гілок влади. При цьому представницькі органи влади концентрували увагу на організаційному оформленні опозиції, відображаючи незадоволення громадськості діяльністю місцевої адміністрації, яка у свідомості виборців асоціюється

з діяльністю центральних органів влади.

На регіональному рівні, як і на рівні центру, існує певна межа між правлячою (котра контролює ресурси влади в регіоні) і власне політичною елітою, тобто зберігається номенклатурний принцип елітотворення. Це пояснюється слабкістю „політичного ринку”, браком конкурентного середовища для партійних програм, а відтак і професійного відбору політиків для роботи в державних органах.

Для регіональних правлячих еліт важливою є проблема організації системи партійного будівництва на місцях, конструювання і реалізація різних форм патерналістських відносин з політичними структурами. Саме в межах таких політичних інститутів, як партії існує можливість для формування потенційних контреліт. Проте нині проявляється тенденція щодо маргіналізації політичних партій і рухів. При цьому „партія влади” прагне монополізувати поле політики, впливати на політичний процес. На життєдіяльність регіону впливають лише ті суспільно-політичні структури, які відвоювали собі помітне місце у політичному житті конкретного територіального простору, тобто деякі партії та громадські організації стали інфраструктурою „партії влади” регіонального рівня. Лише партії і громадські об’єднання, котрі не володіють достатнім організаційним потенціалом та політичною підтримкою на місцевому рівні, не мають і можливості будувати відносини на принципах партнерства з представниками управлінської еліти.

Реальністю сьогодення є дроблення партійного спектра. При цьому в політичній опозиції різного спрямування спостерігається розмежування, подібне до того, що простежується і в центрі. Таке розмежування свідчить про суперечливість соціальних позицій номенклатури і політичної еліти, про мобільність різних її „ешелонів” [1].

Втім політична мозаїка регіональних партійних структур дуже розмаїта. Це зумовлюється тим, що в певних регіонах немає структур тієї чи іншої партії, а також можливістю формувати на місцевому рівні блоки і коаліції між різними партіями і рухами, які виступають як самостійні політичні організації в центрі. Тому партійна представленість в регіонах досить обмежена і більше репрезентована умовно у вигляді „демократів”, „комуністів”, „націонал-патріотів”; іноді ці сегменти можуть зливатися. При цьому існує проблема „політичного центру”, який ідеологічно не може добитися свого стійкого організаційного оформлення.

Водночас, в масштабі України, відбувається формування регіональних центрів з чітко вираженою, інколи діаметрально протилежною політичною орієнтацією. „Партії влади” ефективно використовують політико-ідеологічну символіку, прагнучи дистанціюватися від інших партій і рухів, заявляють про відмову брати участь у „політичних іграх”, декларують наміри концентрувати свої зусилля на вирішенні практичних проблем як регіонів, так і країни в цілому. Формально створюються автономні регіональні політичні рухи, які підтримуються місцевою адміністрацією,

підприємницькими, промисловими групами, котрі захищають інтереси певних територіальних спільнот і орієнтуються на вирішення місцевих проблем. Вплив таких політичних організацій особливо відчувається в період передвиборних кампаній. „Партії влади” представлені в регіонах організаціями Партії регіонів, Блоку Юлії Тимошенко, „Нашої України”. На базі місцевих підприємницьких структур вони сформувалися в Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Кіровограді, Львові, Тернополі та інших обласних центрах. Дієздатність таких структур особливо проявляється в ході місцевих виборів. У багатьох регіонах саме вони перемогли на виборах і сформували місцеву владу [2].

Отже останніми роками фіксується формування певної моделі „політичного центрризму” регіонального зразка. Та ідеологічні настановлення регіональних еліт можуть коливатися з урахуванням тенденцій розвитку партійно-політичних процесів в регіонах, електоральних орієнтацій населення. Наприклад, в Донбасі електоральні орієнтації населення ідентифікуються з Партією регіонів, Комуністичною партією, які представлені місцевою правлячою елітою, а також організаційно та ідеологічно оформлені.

Є регіони, де „партії влади” консолідовані, а політичний процес, електоральні переваги частково або й загалом перебувають під впливом і контролюються місцевою адміністрацією (Схід України – Партія регіонів, Центр – БЮТ, Західна Україна – „НУ—НС”, БЮТ). У Західній Україні найбільш контрольованим є саме національний та сільський електорат, тобто в цьому регіоні політичний процес контролюють етнократія і агрократія, проте моделі часто комбінуються, доповнючи одна одну. Феномен етнократії пов’язаний з ідеєю національної держави і націлений на локалізацію політичних та економічних інтересів місцевих еліт в межах конкретної території. Тут визнання національних лідерів народними вождями відбувається завдяки застосуванню адміністративно-бюрократичних засобів. Отже можна говорити, що спостерігається процес раціоналізації влади: національна ідея використовується бюрократичною елітою як механізм підвищення економічної та політичної ефективності місцевої влади в системі взаємовідносин з центром, тобто „риторика націоналізму маскує логіку виробництва влади” [3].

Монополізація „партією влади” регіонального політичного процесу, високий ступінь його контрольованості впливають на політичну поведінку партій, еліти. Укладаючи угоду з місцевою владою, вони, з одного боку, створюють умови для формування потужної партійно-політичної структури в регіоні, а з іншого – одержують можливість ухвалювати самостійні рішення. Проте їх простір для маневрування обмежений, оскільки „політичний монополізм” у межах конкретної території, що передбачає і певну владну ідеологію, зменшує потребу в підтримці еліти і партій.

Легітимність держави українське суспільство не пов’язує з діяльністю

таких політичних інститутів, як політичні партії, з партійним принципом формування владних структур. Критеріями легітимності вважається ефективність діяльності цих структур, професіоналізм їх представників. У регіонах здебільш простежується формально-раціональна легітимність, що припускає певні демократичні процедури, пов'язані з призначенням на посаду або з виборами, які відповідають бюрократичному характеру теперішньої влади. Однак в умовах, коли намітилася тенденція зниження довіри до демократичних процедур, суттєвого значення набуває цілераціональна легітимність, яка проявляється у формі правління і є засобом легітимації регіональних еліт.

Форма правління відображає стратегію діяльності політичної еліти, а також ідеологічні настановлення адміністрації, які визначають існування певного політичного режиму в межах конкретної території. Та чи інша чинна форма правління є підставою для легітимного визнання влади місцевої еліти як населенням, так і центральними органами влади. Водночас політична еліта має постійно аналізувати концепт стратегії функціонування влади, її діяльність задля збереження та модернізації системи владних відносин. Така стратегічна конструкція відображає сукупність ідеологічних настановлень та управлінських рішень, безпосередньо пов'язаних з політичною та економічною ефективністю форми правління. При цьому ступінь економічної ефективності визначається можливістю підтримувати відповідний рівень життя населення. А задоволення людей своїм життям, політична ефективність влади вимірюється можливостями реалізації регіональних інтересів через відносини з центральними органами влади, а також шляхом забезпечення системи соціальної безпеки на конкретному територіальному просторі.

Важливою складовою номенклатурного принципу трансформації еліт є механізм досягнення певного політичного статусу, приналежність до конкретної державно-політичної корпорації, безпосередня участь у „партії влади”. В цій системі координат відносини регулюються комплексом формальних і неформальних зв'язків, легітимність яких визначається встановленими традиціями, відповідними правилами поведінки. Засоби рекрутування еліт багато в чому залежать від особистих уподобань посадової особи в ієрархії, що приймає рішення про можливе майбутнє патронованої особи. Для регіональних еліт властива жорстка ієрархічність, орієнтація на окремі персони, які мають значний політичний вплив. Це зумовлює клановий характер у взаємовідносинах регіональних еліт, а отже і поділ їх на правлячу та політичну. При цьому політичні об'єднання незначні за чисельністю, а тому змушені об'єднуватися в структури однопорядкової орієнтації та протистояти одне одному в боротьбі за якесь політичне місце, вплив на суспільство. Ця боротьба носить переважно міжособовий характер і проблем електорату безпосередньо не стосується.

В сучасній Україні процес елітотворення характеризується

відносно розмитою політико-ідеологічною орієнтацією, що є проявом номенклатурного підходу до процесу трансформації еліт. Проте корпоративна відданість політика поки що залишається єдиним критерієм його політичної приналежності. Корпоративно-клановий підхід в структуризації процесу елітотворення заважає політичним об'єднанням вирішувати регіональні проблеми на рівні партнерських відносин.

Регіональні політичні режими формуються в умовах становлення правових систем у регіонах. На думку Г. О'Доннелла, в країнах з перехідним станом розвитку суспільства політичні режими є справді демократичними з огляду на формальні процедури, але в них не спостерігається еволюції в напрямі представницької демократії. Ці режими ще не зміцніли, не мають власної системи інститутів, але вони, з одного боку, демонструють здатність до виживання, а з іншого - не проявили ознак переходу до репрезентативної демократії. Г. О'Доннелл наголошує на різниці між „делегативною” і представницькою демократією: „делегативна” демократія демократичніша, але менш ліберальна, оскільки демократичні процедури і норми зорієнтовані не на права і свободи громадян, а на інтереси лідера, який по горизонталі не підзвітний іншим державним і громадським інститутам; однак у таких політичних системах підтримується певний рівень громадянських свобод, що дає підстави не вважати їх авторитарними [4].

Модель політичного режиму, представлена Г. О'Доннеллом, припускає жорстку мажоритарну систему, зосередження влади в одних руках. Цій моделі властива гіперперсоніфікація, прагнення влади зменшувати роль представницьких інститутів, політичних організацій і одночасно розвивати позаінституціональні політичні механізми в умовах перманентного кризового управління [4].

Нині в Україні спостерігається криза політичної еліти. Під час виборів до місцевих представницьких органів влади зазвичай утворюються альянси провідних регіональних чиновників і представників бізнесу, формується так звана олігархія, що має можливості практично безконтрольно розпоряджатися у власних інтересах наявними в регіоні ресурсами. Отже можна стверджувати, що простежується тенденція до консолідації, інтеграції політичних та економічних груп еліти.

Зміст суспільних реформ в Україні безпосередньо пов'язаний з процесами перерозподілу і приватизації власності. В умовах, коли влада продовжує відтворювати власність, „партія влади” в особі управлінської еліти, її апарату прагне встановити своє економічне панування за допомогою контролю над власністю, процесами приватизації, інвестиціями, кадровою політикою, над розподілом бюджетних коштів, а також над підготовкою й ухваленням нормативних документів та законодавчих актів. Тобто питання про інтеграцію політичних та економічних груп еліти здебільшого залежить від вирішення проблеми співвідношення балансу їх інтересів, участі „партії влади” в економічних процесах, а також від

взаємин з регіональними економічними структурами. „Партія влади” як політико-економічне угруповання відображає насамперед консенсус політичних та економічних груп, наявність у них спільних економічних інтересів, прагнення до панування в регіоні за допомогою важелів фінансово-економічного регулювання та функціональних повноважень. І тут стає очевидністю брак у нас системи інституціональних, ідеологічних обмежень для управлінської еліти щодо її економічної діяльності. В цих умовах процес кристалізації інших елітних груп стримується.

Таким чином, політична еліта одночасно виступає в ролі економічної, приватизуючи регіональну економіку. Паралельно вона вирішує проблему відтворення своїх лав, висуваючи на управлінські посади представників інших груп еліти. Формування такої системи можливе завдяки депресивності українських регіонів.

Ступінь консолідації політико-економічних угруповань і виконавчої влади доволі високий. Цей процес характерний практично для всіх регіонів. Виконавча влада встановлює патерналістські відносини з економічними угрупованнями, які мають можливості для власної кристалізації за межами „партії влади”, проте їх повноваження з політико-правової точки зору обмежені, а відтак вони не володіють достатніми інструментами, аби контролювати сферу управління, самостійно формувати нову політичну еліту.

Тим часом, виконавча влада безпосередньо залежить від підтримки центру. Це впливає на зацікавлення економічної еліти інтеграцією в регіональні „партії влади”. Водночас виконавча влада, яка формується переважно з „нової номенклатури” і не має власної розвиненої економічної бази, прагне до контролю над економічною сферою. Так складається відносний баланс сил взаємної зацікавленості адміністрації та економічних структур. Відтак політика виконавчої влади в регіонах здебільш має вибірковий характер щодо підтримки певних економічних угруповань, які стають донорами „партії влади”. На організаційному і персональному рівнях спостерігається взаємопроникнення економічних і політичних елітних груп. (Прикладом ситуації, коли влада патронує економічні угруповання і навпаки, можуть бути Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, Львівська області).

Особливістю регіонального політичного простору є те, що політична інфраструктура посідає місце другого порядку у порівнянні з територіально-економічною. Це дозволяє „партії влади”, корпоративним об’єднанням використовувати суспільні об’єднання як власну політичну, мобілізаційну базу. Важливо й те, що формування контреліт, їх організаційне оформлення досить тісно пов’язане з економічним ресурсом. Це обумовлює процес поєднання певної конфігурації окремих політичних і економічних угруповань, які мають спільні інтереси. При цьому деякі з них відчують залежність та прагнуть заручитися певною підтримкою виконавчої влади. Це можливо за умови, коли декларований владою економічний курс

збігається з потребами та пріоритетами цих угруповань, а також за умови цілеспрямованої лобістської діяльності.

Останнім часом простежується тенденція, пов'язана з участю в місцевих виборах представників економічних елітних груп. Це сприяє утворенню впливових підприємницьких, фінансово-промислових груп у складі представницьких органів влади, роль яких досить значна у виборчих кампаніях. Економічні групи безпосередньо підтримують не тільки партії чи кандидатів (наприклад, у мери), а й беруть участь у формуванні персонального складу партійних списків, висуваючи одночасно кандидатів з підприємницького кола. Це закріплює на інституційному рівні роль економічних еліт в регіональному політичному процесі. Політична участь фінансово-промислових груп набула стійкого характеру, їх вплив на політичну сферу і економіку регіонів посилюється, формуючи базу можливої появи „тіньових” центрів влади. Не випадково в межах регіонального політичного процесу економічні групи прагнуть зберегти, частково трансформуючи, чинну систему організації і розподіл влади на певному територіальному просторі, тобто вони зацікавлені в активній участі у політичних та економічних процесах регіону, у можливості впливати на їх результати.

Особливий інтерес становить проблема узгодження стратегій різних економічних і політичних груп, вибору оптимальної моделі участі всіх зацікавлених політичних суб'єктів. Процедура узгодження стратегії пов'язана з рівнем упевненості суб'єктів політики в розподілі регіональної влади і власності. При цьому регіональна керівна еліта, з одного боку, прагне витіснити конкуруючі групи за рамки політичних і економічних процесів. З іншого боку, „партія влади” прагне не тільки встановити певний баланс інтересів і відносин між владою і власністю на регіональному рівні, але й повністю їх контролювати. Таким чином, в межах сучасного політичного процесу інтерес становить система взаємовідносин політичних та економічних елітних груп у русі „влада – власність”, основу якого становить картина внутрінаціональної соціальної динаміки, що визначає напрям і розвиток власне політичного процесу.

Стійкість і рівновага українського суспільства багато в чому обумовлюються тенденціями й особливостями політичного розвитку України. Втім, саме процес регіоналізації влади і власності, тенденція до децентралізації їх ресурсів, функцій і повноважень на регіональному рівні залишаються й сьогодні визначальними при аналізі стану дихотомії „влада – власність”. Динаміка розвитку цієї системи взаємовідносин свідчить і про варіативність моделей подальшого розвитку.

Література:

1. Радаев В. В., Шкаратан О. И. Социальная стратификация. – М.: 1996. – С. 264 -265; Шульга Н. А. Этапы становления политической элиты в

Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24 - 37.

2. **Воронков В. Н.** Эволюция правящей элиты в период перехода к демократии // Социально-стратификационные процессы в современном обществе. Кн. 2. – М.: 1993. – С. 162 - 182; **Шульга Н. А.** Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24 - 37; **Стегний А.** Региональный фактор развития политической культуры населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94 - 120.

3. **Философия политики.** – М., 1994. – С. 153.

4. **Гельман В.** Региональные режимы: завершение трансформации? // Свободная мысль. – 1996. – № 9. – С. 15 - 16; **О’Доннелл Г.** Делегативная демократия // Пределы власти. – 1994. – № 2, 3. – С. 52 - 69.

УДК 323.2

Постмодерні трансформації взаємодії між народом і владою

Ігор Поліщук,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології

Харківського національного університету
ім. В. Каразіна

Стаття присвячена проблемі політико-культурних трансформацій у взаємодії між політичною владою та її єдиним джерелом в демократичному дискурсі – народом. Ця вічна проблема політичної науки розглядається в хронологічній послідовності в загальносвітовому контексті та за умов сучасної України. На основі теорії циклів робиться прогноз політико-культурного розвитку України у найближчій перспективі.

Ключові слова: політична культура, традиційна культура, епоха модерну, постмодерн, теорія циклів.

The article studies the problem of political and cultural transformations within interaction between political power and its only source in democratic discourse – the people. This eternal problem of political science is reviewed in chronological sequence in a worldwide context and within present-day Ukraine.

Keywords: political cultural, traditional cultural, modern epoch, post-modern, theory of cycles.

Серед ключових аспектів, що визначають природу якогось політичного режиму, проблема культури взаємодії між політичною владою і народними масами посідає одне з чільних місць. Цей аспект є одним з найголовніших з огляду на те, що він визначає якість політики, її демократичність чи недемократичність. Роль народу у прийнятті та здійсненні стратегічних рішень політичної еліти, відповідальність політиків за ці рішення – цей проблемний ряд є **предметом** розгляду нашої статті, яка побудована таким чином, що спочатку пропонується ретроспектива її загальносвітового

контексту, а потім визначається її українська специфіка.

Актуальність вивчення означеної проблеми полягає в тому, що після „помаранчевої революції” український соціум опинився на роздоріжжі між авторитарним реверсом та об’єктивною необхідністю модернізаційного прориву в XXI столітті. Загальносвітовий контекст допомагає зрозуміти еталонні норми, що утвердилися в світових поліархіях, а розгляд української специфіки дозволяє розглянути місце сучасної України в світовому політичному процесі та визначити її реальні перспективи в політичному транзиті.

Бібліографія проблеми вельми широка. Починаючи з античних мислителів Платона [1] і Аристотеля [2], німецького філософа-просвітника Й. Гердера й закінчуючи сучасними авторами, серед яких вже стали класиками сучасної політології американці Г. Алмонд і С. Верба [3]. Сучасні уявлення про поняття „політична культура” викладають такі видатні політологи, як Є. Вятр [4], П. Бурдье [5], Дж. Сарторі [6], Д. Грей [7], Д. Белл [8].

Досить повний огляд проблематики, пов’язаної з політичною культурою України, Росії та інших постсоціалістичних країн, цікаві соціологічні дані можна знайти у збірнику статей українських науковців з різних галузей суспільствознавства „Політична культура: теорія, проблеми, перспективи” (К., 2004), в колективній праці провідних українських соціологів і політологів — „Политическая культура населения Украины” (К., 1993), у працях І. Яковенка [9]. Важливі питання взаємодії між народом і політичною владою порушуються у працях українських вчених М. Михальченка [10], Д. Видріна, А. Адаменко [11], В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала [12], В. Веденєєва [13], В. Матусевича [14], В. Ясинської [15], М. Розумного [16], М. Кузьміна [17].

Загальносвітовий контекст

Традиційна культура, яка відповідає періоду існування традиційного суспільства, охоплює найтриваліший період розвитку людської цивілізації (від найдавніших часів до кінця XVI століття). В часовому вимірі епоха модерну є лише епізодом порівняно з епохою традиційного суспільства (від кінця XVI до кінця XX століття). Постмодерн – це лише доба в координатах традиційного суспільства (кінець XX – початок XXI століття).

До традиційних суспільств зазвичай відносять родові общини, суспільства військової демократії, східні деспотії, античні поліси, середньовічні європейські монархії [17, с. 85]. За винятком практики взаємодії між суспільством і владою в античних полісах (демократичних республіках, де діяв принцип *res publica – res populi* „державна – справа народу”) в інших традиційних суспільствах спостерігаємо відсторонене,

навіть відчужене співіснування державно-владних інституцій і народних мас. Можновладці розглядали суспільство винятково як засіб відтворення й забезпечення свого матеріального існування, а народ сприймав владу як недосяжну для себе верховну інституцію.

Епоха модерну породжує принципово іншу політичну культуру й державну традицію. Головне зрушення полягало в тому, що на заміну теологічним поглядам на походження і природу державної влади (вся влада від Бога) прийшла інша філософія стосунків між народом і політичною владою. Виникає договірна теорія походження держави, яка розглядає інститути влади як підсумок суспільної угоди між суверенним народом та можновладцями, які мусять через делеговані їм повноваження захищати природні права людини (право на приватну власність, право на свободу слова, право на життя тощо).

Революційною за своїм значенням була ідея Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет [18], суть якої полягає в тому, що саме народ (і ніхто інший) є єдиним джерелом державної влади. Політична культура модерну здійснює ренесанс античної полісної традиції. Державна влада інтерпретується не як щось незалежне від суспільства, а навпаки – як феномен, який є похідним, службовим соціальним інститутом. Філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою і народом, характерна для епохи традиційного суспільства, в епоху модерну змінюється на філософію взаємної залежності і партнерства між державною владою та її джерелом – народом. Політична влада перестала бути чимось відчуженим, незалежним від суспільства. Формується ліберальна політико-культурна традиція, яка виводить народ і державну владу на один щабель: постулюються підзвітність та обов'язки влади перед народом, а не тільки навпаки.

Якщо в попередній період (в епоху традиційного суспільства) державна влада по суті байдуже ставилася до багатоманітності приватних практик підданих, тому що існувала, як вже зазначалося, дещо окремо, то в епоху модерну, коли держава перетворюється на активний суб'єкт повсякденного життя громадян, вона активно впливає на їх життєвий стиль та індивідуальне буття. Поступово виробляється доктрина свободи, яка, на думку Дж. Грея, ґрунтується на історично та культурно обмеженому тлумаченні соціального та політичного суб'єкта [7]. Це відбувається при тому, що широко постулюється принцип недоторканності приватного життя громадян та плюралізму їх політичних поглядів.

Свого апогею розвитку держави епохи модерну сягає в середині ХХ століття з виникненням та втіленням у життя концепції держави добробуту (The Welfare State). Суть її полягала в тому, що всі члени соціуму мають бути забезпеченими через державне регулювання усіма матеріальними благами і послугами, необхідними для нормальної життєдіяльності людини. Держава встановлює „прожитковий мінімум” – мінімальний рівень доходів, який дозволяє будь-якому громадянину

забезпечити належний рівень харчування, потреби в одязі, взутті, оплаті житла, транспортних перевезень, задовольнити потреби в галузі охорони здоров'я, культури тощо. Держава піклується про створення і підтримку інституційних норм і меж соціально орієнтованого ринкового господарства, нейтралізуючи негативні для суспільства наслідки вільної конкуренції. Як зазначає М. Кузьмін, „образно кажучи, держава модерну в початковий період свого існування виконувала ролі юриста, поліцейського та військового, протягом ХІХ – ХХ століть стала за сумісництвом економістом, лікарем, вчителем та узагальненим носієм культурних якостей у вигляді концепції національної держави” [17, с. 86]. Отже держава добробуту цілком перетворюється на інститут, що виконує переважно функцію надання громадянам послуг, серед яких основними є управлінські послуги в різних галузях соціального життя. В політичній культурі держав добробуту з максимальним розширенням у ХХ столітті виборчих прав громадян формуються активістські настановлення, адже для того, щоби отримувати від держави якісні послуги, необхідно активно впливати на її функціонування.

Епоха постмодерну розпочалася наприкінці ХХ століття.

Якщо модерн, з подачі Р. Арона та У. Росту, розглядався переважно як соціально-економічна та культурна система, у якій домінували промислове виробництво й технології, існувала інституціоналізація розподілу праці, раціоналізація соціальних відносин, то постмодерн, в концепції Д. Белла, інтерпретується як соціально-економічна та культурна система, що ґрунтується на обслуговуючій економіці, інтелектуальних технологіях, знаннях як головному ресурсі виробництва, плюралізмі виробничої організації, широких та інтенсивних комунікаціях [8, с. 230 - 238].

Для позначення феномена сучасного суспільства вчені використовують різні терміни й поняття, які взаємодоповнюють одне одного — інформаційна епоха [19], третя хвиля [20], глобалізм [21; 22], постіндустріальне суспільство [23; 24], соціально-правова держава [25], гуманістичне право [26]. В цьому суспільстві свій вплив на соціум влада здійснює через державу і право, певну структуру владних інституцій, повноваження яких обумовлюються принципами організації законодавчої, виконавчої та судової влади.

Напевно, є сенс говорити про загальну невизначеність та про розірваність буття індивідів в нашу епоху, що означає фактичну маргінальність культури більшості людей та процес маргіналізації інших. Вочевидь, маємо справу з тим, що за умов перехідного суспільства (поняття вживається стосовно всього світового соціуму, який глобалізується та в цілому не може навіть контурно окреслити риси майбутнього) перехід людини в нове соціальне середовище є неповним, незавершеним. У підсумку спостерігаємо втрату попередніх та ненабуття нових сталих соціальних зв'язків більшістю індивідів, які не можуть по-справжньому пристосуватися до нових умов життя. В сучасному світі маргінальне становище стало „нормою” існування значної кількості людей, які набувають рис амбівалентної, роздвоєної

свідомості, втрачають політичні й соціальні орієнтири та стають жертвами політичних маніпуляцій. Швидкоплинне життя у постмодерну епоху змушує громадян поводитися стосовно державної влади в залежності від актуалізації тієї чи іншої іпостасі свого буття. У громадян втрачається чітке, однозначне уявлення про державну владу, її функції, місце і роль в житті соціуму. Це стає причиною кризи участі. Про це, до речі, пише Дж. Грей: „Відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами охопило сьогодні всі західні держави, включаючи Сполучені Штати Америки” [7, с. 79].

На зміну активістській культурі епохи модерну приходять культура маргінальна епохи постмодерну. Громадянам, які не визначилися щодо цінності держави як такої, живуть у невизначеному соціальному середовищі, немає особливого сенсу проявляти політичну активність. Відтак можна передбачити, що у найближчій перспективі в постмодерністській політичній культурі участь громадян у суспільно-політичному житті розвиватиметься за хвилями, по синусоїді, в залежності від конкретної ситуації та її значення для їх інтересів. Більше того, пересічні виборці, виховані у попередню епоху, готові в основному сприймати якраз модерністські культурні настанови. Вони, як правило, не замислюються над тим, що вчені називають особливостями епохи постмодерну. Складність стосунків між народом і державою в наш час полягає в тому, що громадяни вимагають від урядів зрозумілих для себе пояснень того чи іншого політичного курсу, а у державних діячів таких пояснень іноді просто немає. На думку М. Кузьміна, „вимога зрозумілості та фактична неможливість пояснити – основний культурний конфлікт сучасної перехідної епохи” [17, с. 88]. Дослідник зазначає: „Культурі традиційного суспільства притаманна незалежність життєвого світу політичної влади і життєвого світу решти суспільства. В епоху модерну влада стає, з одного боку, активним актором соціальних процесів, з іншого – сприймається суспільством як сторона взаємовідносин, що має чітко визначені обов’язки. В постмодерні відносини влади і суспільства набувають реактивного характеру: втрачається чітко структурований порядок, політичні дії стають реакцією на ситуацію” [17, с. 85].

Загалом держава постіндустріального суспільства (постіндустріальна держава чи держава епохи постмодерну) розвивається у двох напрямках – внутрішньому і зовнішньому. Внутрішні функції спрямовані насамперед на розвиток інформаційного суспільства – суспільства інформаційних технологій, а зовнішні – на рух до глобалізму, загальнопланетарної цивілізації. Отже постіндустріальне суспільство має щонайменше два виміри – інформаційне суспільство (всередині країни) та глобалізм (на міжнародній арені).

Україна: на традиційному узбіччі чи в загальному контексті?

Україна має свої історичні особливості, головна з яких полягає в

тому, що одна з найбільших європейських націй протягом своєї історії здебільш перебувала в колоніальному та напівколоніальному стані. Татаро-монгольське нашествя, литовський, польський протекторат у період середньовіччя, перебування в Російській та Австро-Угорській імперіях різних територій України, голодомор (фактично — геноцид) початку 1930-х років у складі СРСР наклали відчутний відбиток на генетичний код українського народу, сформувавши характерні особливості колоніальної ментальності, головна з яких – відчужене ставлення до влади як такої, сприйняття громадсько-політичного життя як чогось далекого, відстороненого.

Разом з тим, Україна має яскраві епізоди суверенної державної традиції. Це Держава русів (Київська Русь), Галицько-Волинська держава, Козацька республіка, Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. Для цих держав були притаманні в тій чи іншій мірі спільні риси, які є ознаками української національної політичної культури: конституціоналізм, демократизм, регіоналізм, цивілізаційна маргінальність тощо. Проте перервність державної традиції вирішальним чином вплинула на політичну ментальність українців.

Складний історичний досвід позначився на свідомості українців і в інший спосіб: влада сприймалася як щось сакральне. В Україні влада ніколи не вважалася інститутом, а втілювала в собі певний вищий соціальний авторитет (або навпаки – анархічний антиідеал), та не сприймалася як втілення раціонально організованої держави. В нашій „національній традиції”, – пише І. Яковенко, – все в соціальному космосі набувало статус буття лише через співвідношення з владою” [9, с. 49].

Незалежність України, проголошена за складних умов розпаду СРСР 1991 року, привнесла спочатку не так багато нового в культуру взаємодії між народом і владою. Слабкість союзної влади спричинила виникнення потужного національно-визвольного руху – Народного руху України. Проте, окрім гасла безумовної незалежності України від Росії, ця політична сила не спромоглася запропонувати широкої програми державного будівництва. В. Полохало у цьому зв’язку зазначає: „1991 року Україна підняла свій національний прапор, не маючи реальної політичної й економічної програми незалежного існування як і власної політичної філософії. Та й сьогодні українська держава перебуває в невизначеному стані. Предметом внутрішніх дискусій залишаються не тільки стратегія і пріоритети соціально-економічного розвитку, принципи політичного устрою, але навіть державність як така” [27, с. 310]

Мають рацію автори праці „Український соціум”, коли зазначають: „Українська держава у 1991 році постала як держава колишньої партійної номенклатури, яка хотіла зберегти свою владу після розпаду СРСР, прикриваючись національною ідеологією. Вона почала зростатися з новою українською олігархією. Ці дві субкультури і склали у перше десятиліття незалежності значну частину української еліти” [28, с. 149]. Тому й немає

нічого дивного в тому, що основній частині населення не вдалося позбутися почуття внутрішньої дистанційованості від влади [13, с. 20].

Це виливається в не зовсім позитивні тенденції розвитку політичної свідомості українських громадян. Напередодні 15-ї річниці проголошення незалежності України Інститут соціальної та політичної психології АПН України провів масове опитування. Його результати виявилися не зовсім втішними: трохи більше 21 % громадян вважають Україну справді незалежною державою. Приблизно такий же результат було отримано в аналогічний період 2008 року. У вересні 2004 року, напередодні президентських виборів, справді незалежною державою вважали Україну не набагато більше респондентів – 26 %. За цей час зросла кількість тих, хто думає, що Україна не є незалежною державою: 2004 року їх було 49,2 %; 2005 – майже 54 %; зараз – близько 63 %. Якби на момент опитування знову проводився всеукраїнський референдум стосовно незалежності України, то голоси громадян розподілилися б наступним чином: за незалежність – 57,6 %; проти – 27,1 %; більше 15 % опитаних все ще вагаються в своєму виборі [29].

Напівавторитарному режиму, який створив другий Президент України Л. Кучма, притаманна фаза так званої „неполітики”. Л. Кучма, за виразом В. Видріна, „вбив політику”, створивши режим, де політика та бізнес були однією великою годівницею для вузького кола вибраних” [11, с. 45].

Проте перше десятиліття незалежності принесло й позитивні зрушення в світогляді української політичної еліти: „Тринадцять років розвитку у напівавторитарних умовах за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми все ж сприяли тому, що серед значної частини еліти відбувся розрив з колишнім більшовицьким минулим, зокрема – з установками на державний патерналізм” [28, с. 149].

Сьогодні можна вже більш-менш об’єктивно констатувати, що перехід від радянського авторитаризму до української демократії було істотно ускладнено внаслідок руйнації в попередній період необхідних елементів громадянського суспільства (правосвідомість, місцеве самоврядування, економічна суверенність громадян стосовно держави тощо). В. Кремень, Д. Табачник і В. Ткаченко в цьому контексті зазначають: „Складність ситуації посилюється тим, що в Україні переплітаються два різнорідні процеси. По-перше, здійснюється перехід від становища одного з залежних регіонів наддержави до стану самостійної держави; по-друге, руйнується стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої повинні стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права людини і свободи слова” [30, с. 614].

Співіснування цих субкультур супроводжувалося взаємною активізацією їх суб’єктів та носіїв, формуючи хронічні, застійні суперечності в політичному процесі, що посилюють зростання соціальної напруги, нераціональне витрачання ресурсів влади, наростання

радикалізму, розрив комунікацій тощо [13, с. 33].

Ситуація вибухнула 2004 року, коли спроби фальсифікації президентських виборів призвели до того, що українці, за якими закріпився імідж однієї з найіндиферентніших націй Європи, масово вийшли на вулиці, протестуючи проти нечесності та свавілля влади стосовно їх волевиявлення.

Громадянське суспільство України після президентських виборів 2004 року отримало додатковий імпульс. Це наочно проілюстрували результати лютневого 2005 року опитування, яке провів американський центр IFES в Україні (кількість респондентів — 1265 осіб). Істотно змінилася порівняно з вереснем 2003 року думка громадян щодо значущості свого виборчого права. Якщо тоді 70 % вважали, що „їх голос нічого не вирішує”, то в лютому 2005 року так вважали лише 40 % [11, с. 82]. Це обнадійлива тенденція в розвитку електоральної культури українських громадян.

Але навряд чи варто перебільшувати досягнення „помаранчевої революції”. Як показали наступні події, головна серед яких – реванш невдахи президентських виборів-2004 В. Януковича на парламентських виборах 2006 року, коли за його Партію регіонів проголосував кожний третій виборець. Тож оголошений демократичний прорив виявився демократичним сплеском. Однак те, що відбулося в Україні під час „помаранчевої революції”, на думку В. Видріна, є відображенням загальносвітової тенденції десакралізації влади. Протягом багатьох століть влада носила сакральний характер, вважалася напівбожою, даною згори, відтепер же її перестали обожнювати і боятися [11, с. 157]. Отже є надія, що Україна нарешті зможе подолати принизливий для європейської нації такого масштабу та потенціалу статус периферії глобалізації і через інтеграцію до Європейського Союзу приєднається до кола суб'єктів світового політичного процесу. Зрушення в політичній свідомості громадян внаслідок „помаранчевої революції” дають підстави прогнозувати поступове утвердження активістського стилю стосовно політики і політиків, демократизації відносин між народом і державною елітою.

Якщо розглядати перспективи розвитку України в епоху постмодерну, то слід зважити на дещо запізнілий, порівняно з іншими, розвинутими країнами, характер національної модернізації. Вірогідно, найбільш придатною для прогнозування української перспективи є теорія циклів. Соціологи нині виділяють різні цикли розвитку, виходячи з історичного досвіду тієї чи іншої країни. Аналізуючи історію України, вони зробили цікаве спостереження: переломні моменти відбуваються кожні 100 років. 1917 рік став багато в чому переломним не тільки для Росії, а й для України і всього людства. Отже можна передбачити, що наступний злам відбудеться 2017 року. Керівник науково-дослідного комітету „Теорія соціальних систем” при Російському товаристві соціологів А. Давидов стверджує, що в будь-якому циклі 67 % його тривалості припадає на фазу

зростання, а 33 % - на фазу перебудови. Таким чином, фаза зростання вікового циклу почалася 1917 року, а завершилася 1984 року. Тривалість перебудови становитиме 33 роки [31, с. 43].

Отже, за теорією циклів, найвагоміші соціально-економічні та політичні перетворення відбудуться приблизно у 2010 - 2011 роках, коли Україна як система вийде на якісно новий рівень. Цикл, який розпочався 1917 року гаслом „Грабуй награбоване!”, тривав до 1984 року під знаком постійного нарощування виробничих потужностей за рахунок позаекономічного примусу та латентної експлуатації трудящих. З 1984 року розпочався новий етап перебудови, суть якого полягала у перерозподілі награбованого між своїми. В тому чи іншому вигляді та масштабі цей етап триває й досі.

Висновки

1. Якщо в традиційному суспільстві панувала філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою і народом, то в епоху модерну формується принципово нова філософія - взаємної залежності і партнерства між державною владою та її джерелом – народом. Політична влада перестала бути чимось відчуженим та незалежним суспільства.

2. В політичній культурі держав добробуту – апогею розвитку держави епохи модерну з максимальним розширенням у XX столітті виборчих прав громадян домінують активістські настановлення, адже для того, щоб отримувати від держави якісні послуги, необхідно активно впливати на її функціонування.

3. У постмодерністській політичній культурі швидше за все участь громадян в суспільно-політичному житті розвиватиметься за хвилями, по синусоїді, в залежності від конкретної ситуації та її значення для їх інтересів.

4. Політична культура сучасної України містить як один зі своїх важливих компонентів амбівалентне ставлення до держави з боку громадян. Громадяни навчились „ставити владу на місце” („помаранчева революція” 2004 року), але ще не володіють звичайними для розвинутої демократії механізмами впливу на можновладців у некризових ситуаціях. Разом з тим, перспектива реальної демократизації після 2004 року цілком ймовірна.

5. Лише перспектива євроінтеграції дозволить незалежній Україні позбутися статусу периферії світової глобалізації та долучитися до родини розвинутих європейських народів, які будують своє політичне життя на засадах демократії, правозахисту та гарантії громадянських свобод.

Література:

1. **Платон.** Протагор // Соч. - М., 1968. - Т. 1.
2. **Аристотель.** Политика // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. - Харьков, 1999.
3. **Алмонд Г., Верба С.** Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. - 1992. - № 4.
4. **Вятр Е.** Социология политических отношений. - М., - 1979.
5. **Бурдьє П.** Социология политики. - М., 1993.
6. **Сарторі Дж.** Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. - К., 2001.
7. **Грей Д.** Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности. - М., 2003.
8. **Белл Д.** Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна філософія: Хрестоматія. - К., 1996.
9. **Яковенко И. Г.** Русская интеллигенция как промежуточный социокультурный тип // Динамика культурных и социальных связей. - М., 1992.
10. **Михальченко Н.** Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? - К., 2001.
11. **Адаменко А. Ю., Выдрин Д. И.** Вспоминая Артхашастру. - К., 2006.
12. **Бєбик В., Головатий М., Ребкало В.** Політична культура сучасної молоді. - К., 1996.
13. **Веденеев В. А.** Политическая культура постсоветских обществ: традиции, либеральные ценности и перспективы. - Кривой Рог, 2002.
14. **Матусевич В.** Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - № 4 - 5.
15. **Ясинська В. С.** Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму. Автореф. дис. ... канд. політ. наук - К., 2004.
16. **Розумний М.** Український персоналізм як фактор політичної культури // Політичний менеджмент. - 2005.- № 3 (12).
17. **Кузьмін Н. Н.** Трансформации и типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Х., 2005.
18. **Руссо Ж.-Ж.** Об общественном договоре // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко.- Х., 1999.
19. **Мелюхин И. С.** Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. - М., 1999.
20. **Тоффлер Э.** Третья волна. - М., 1999.

21. **Панарин А. С.** Искушение глобализмом. – М., 2000.
22. **Мартин Г.-П., Шуманн Х.** Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію. – М., 2001.
23. **Белл Д.** Грядущее постиндустриальное общество. – М., 1999.
24. **Иноземцев В. Л.** Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М., 2000.
25. **Скрипнюк О. В.** Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2000.
26. **Алексеев О. С.** Восхождение к праву. – М., 2001.
27. Украинская государственность в XX веке: историко-политический анализ / Дергачев А. (руководитель авторского коллектива). – К., 1996.
28. **Власик О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т.** Український соціум. – К., 2005.
29. Лише 21 % громадян вважають Україну незалежною // День, 19 серпня 2006 р.
30. **Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко Л. В.** Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996.
31. Цикличность в социальных системах („круглый стол”) // Социологические исследования. – 1992. – № 6.

УДК 316.334.3

Особливості іміджу як складової політичного маркетингу

Анжела Акайомова,
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою маркетингу
Української академії бізнесу та підприємництва

У статті висвітлюються шляхи створення привабливого для виборця іміджу політичної партії в процесі її підготовки до участі у виборчій кампанії.

Ключові слова: іміджелогія, імідж організації, політична реклама, політичний маркетинг.

The article reviews the ways of creating image of a political party to be attractive for the electorate in the process of its preparing to take part in election campaign.

Keywords: *imagology, image of an organization, political advertisement, political marketing.*

Термін „імідж” почали використовувати в комерційній рекламі для диференціації однорідних товарів. З розробкою нових методів організації виборчих кампаній на початку 1960-х років в США іміджі стали широко застосовуватися і для диференціації суспільних лідерів.

Основні принципи іміджелогії виклав ще у XV столітті Н. Макіавеллі в трактаті „Государ”: „Нехай хтось бачить його і чує, - напучував володаря Н. Макіавеллі, - він з’явиться як саме милосердя, вірність, прямодушність, людяність і благочестя, особливе благочестя. Бо люди переважно судять за виглядом, оскільки побачити дано всім, а помацати руками небагатьом” [1, с. 95].

Тісний взаємозв’язок методів маркетингу в бізнесовій і політичній сферах став причиною вельми популярного твердження, що і в політичній комунікації лідер чи партія постають як товар. Поширення цього підходу серед зарубіжних фахівців у галузі політичної реклами засвідчує О. Феофанов: „Порівняння кандидатів у передвиборчих кампаніях з товаром

для продажу стало звичайним для політичних менеджерів-професіоналів” [2, с. 200]. Французький фахівець з організації виборчих кампаній Д. Давид заявляє: „Людину не можна ототожнювати з продуктом, а тому політичний маркетинг може бути лише технікою управління виборчими кампаніями і політичними кар’єрами” [3, р. 57].

Проаналізувавши праці, присвячені іміджу, можна визначити його характерні ознаки: 1) імідж спрощений у порівнянні з об’єктом, публічним портретом якого є. Його характерною ознакою є домінантність – це згорнуте повідомлення, значний об’єм інформації зводиться до обмеженого набору символів; 2) імідж підкреслює специфічність та унікальність об’єкта, але він принципово відрізняється від стереотипу, який узагальнює, інтегрує, а не індивідуалізує явища; 3) імідж конкретний, але рухомий, мінливий. Він весь час коректується, адаптується до вимог поточної ситуації, до поточних очікувань аудиторії; реакція одержувача інформації контрольована; 4) це комунікація із „зворотним” зв’язком. Повідомлення породжуються з урахуванням очікуваної реакції населення; 5) певною мірою імідж відповідає рекламованому об’єкту і, разом з тим, ідеалізує його або гіпертрофуючи вигідні риси, або наділяючи об’єкт додатковими соціальними, ідеологічними, психологічними цінностями, орієнтуючись при цьому на очікування тих, для кого він призначений; 6) імідж пов’язаний з прообразом, але він живе за власними законами відповідно до духовних орієнтацій буденної свідомості; 7) імідж об’єднує уявлення аудиторії та характеристики, властиві самому об’єктові, які вже були там вміщені. „Будучи посередником між виборцем і певною політичною силою, особа кандидата не може з’явитися перед громадськістю у всьому багатстві своїх людських проявів. Від неї ніби абстрагується, відчужується певний образ, що включає й ідеальні риси, і проекцію властивостей, характерних для електорату; виборцю належить сприймати саме цей образ-імідж, який постійно відтворюється самим суб’єктом і засобами комунікації: певні риси, якості лідера, взяті в єдності політичних, світоглядних, біографічних, зовнішніх якостей, резонують в уподобаннях електорату” [4, с. 162]; 8) імідж перебуває між реальним і бажаним, сприйняттям і уявою, штучно розширюючи сприйняття явища, але в заданому напрямі заохочуючи уяву, „співучасть” індивіда в його формуванні.

Створення іміджу є невід’ємною частиною діяльності будь-якої організації. Незалежно від того, що це – багатонаціональний конгломерат чи невелика компанія. Чіткий імідж компанії необхідний для спілкування з покупцями, клієнтами і численними складовими цієї організації. Без чіткого іміджу їм важко буде пояснити, що є їх організація, що вона пропонує і до чого прагне. Довіра, репутація, солідність стають цілями, яких прагне добитися іміджмейкер у випадку організації. Дослідження останнього часу свідчать, що частка вартості такого поняття, як репутація, виросла в загальній вартості західних компаній з 18 до 82 % [5, с. 4]. Саме тому іміджеві кампанії західних структур на наших ринках базуються на

довготривалих цілях. Завоювавши своє місце, вони зможуть надалі жити досить спокійно.

У випадку з організацією імідж не може мати бути абстрактним. Водночас загальні інстинкти не можуть відображатися на екрані телевізора, оскільки він вимагає реальної картинки події. Туди потрапляють цілком конкретні новини про вашу організацію, обумовлені певною інформаційною нагодою. Вони й повинні нести в собі повідомлення, підібрані так, щоб відображати необхідні аспекти корпоративного іміджу. „Якщо партійні професіонали не вигадуватимуть подій, які ілюструють їхню політику, то вони ризикують втратити висвітлення в пресі”, - зазначає Б. Брюс [6, р. 155].

Державні структури нині часто продукують імідж, який мало пов'язаний з потребами населення, що призводить до протистояння населення і влади. Та цю проблему можна назвати одвічною. Наприклад, на початку свого правління російський цар Павло I намагався скоротити „відстань” між підданими і государем. В. Ключевский писав: „З часів Петра законодавство все збільшувало відстань між верховною владою і підданими, суворо забороняючи безпосередні відносини останніх з першими; суворим покаранням загрожували за подачу прохань прямо государеві; до царя стало далеко, і новий імператор хотів знищити цю відстань. У Зимовому палаці призначено було одне вікно, в яке будь-хто міг кидати прохання на високе ім'я; ключ від кімнати зберігався у самого царя, який акуратно щоранку сам збирав подані прохання, читав їх, накладав на них резолюції, які потім друкував у газетах” [7, с. 227]. Перед нами чітке відпрацювання поняття зворотного зв'язку, яке є вельми важливим для ефективного вирішення проблем політичного маркетингу.

Відхилення від інтересів населення характерне і для західних країн. Так, дослідження громадської думки до Уотергейту і після нього (через 25 років) показало суттєві зміни у рівні суспільної довіри: довіра до Конгресу впала з 71 % до 54 %, довіра до мас-медіа - з 68 % до 53 %, довіра до виконавчої влади - з 73 % до 62 % [8, р. 9]. Проте водночас зросла довіра до Верховного Суду і місцевих органів управління: до уряду штату - з 63 % до 68 %, до місцевих урядів - з 63 % до 69 % [9, р. 9]. Це досить високий рівень довіри, адже він не опускається нижче 50 %.

Імідж організації володіє і певним економічним потенціалом. Це особливо важливо для фінансових інституцій, де рівень довіри є такою ж працюючою категорією, як і інші цілком матеріальні показники його роботи. П. Берд відмежовує створення публісیتی від реклами. Якщо реклама платна, то публісیتی - ні. Але дія того й іншого вельми істотна. Значущість іміджу явно зростає завдяки впливу комунікативних потоків. Це пов'язано з певним ускладненням нашого світу, і щоб триматися в ньому на належному рівні людині необхідно опрацьовувати великі масиви інформації. Але можливості її залишаються практично тими ж, що й раніше. Саме тому імідж як картинка-символ, котра замінює собою складнішу структуру, стає важливим у діяльності будь-якої людини. П. Берд говорить: „Кожна

організація має імідж, який вона хоче передати громадськості. Він може включати ефективність, дбайливість, швидкість, роботу в національних масштабах або будь-який інший з безлічі аспектів. Особовий характер організації засвідчується позиціями, які вона посідає, і тим, яким чином ці позиції передаються публіці за допомогою мас-медіа. Те, як організація сприймається громадськістю, іноді може бути навіть важливішим, ніж ціна продукту компанії...” [10, с. 403].

Консервативна партія Великої Британії проводить системну й інтенсивну роботу з громадською думкою. Вже 1949 року консерватори наймають провідну британську рекламну фірму для підготовки до загальних виборів 1951 р. Потім звертаються до неї ж 1957 року, коли опитування Геллапа показали, що лейбористи випереджають їх на 7% [11, р. 114]. Це рекламне агентство запускає теми, що збереглися на початку ХХІ століття: „Консерватори є партією всієї країни”, „Життя краще з консерваторами. Не дайте лейбористам зруйнувати його”.

Лейбористська партія йшла на вибори у травні 1997 року з гаслом: „Британія заслуговує кращого”. Ця партія, перебуваючи в тривалій опозиції, могла рухатися до влади в досить складному контексті. Адже британський виборець (на відміну від українського) розглядає правлячу партію як безпечніший вибір, аніж партію опозиції. Проте новий лідер лейбористів Т. Блер зміг вивести свою партію на владний олімп.

М. Тетчер прийшла до влади в травні 1979 року, вперше у своїй країні провівши виборчу кампанію в американському стилі. Достатньо активно використовувалося негативна реклама, створена фірмою „Саачи енд Саачи”. Наприклад, плакат показував чергу безробітних з текстом „Labour Isn't Working”, що можна зрозуміти і як непрацюючих лейбористів, і безробіття для інших.

До створення іміджу партії залучаються професіонали найвищого рівня. Е. Ллойд Уеббер - відомий композитор, автор мюзиклів „Кішки”, „Ісус Христос – суперзірка”, „Евіта” написав партійний гімн консерваторів. Його прізвище міститься у списку 25 найбагатших людей Британії із статком у 902 мільйони доларів. Напередодні виборів 1997 року він заявляв, що після приходу до влади лейбористів піде у „фіскальне вигнання до Ірландії”. А про Т. Блера він висловився так: „Тоні Блер, здається, ол райт, але я боюся тієї компанії чокнутих, яких він може привести з собою” [12, с. 2]. Лейбористи програли 1992 року, і Британія заговорила про тенденцію до створення однопартійної системи. Принісши жертву у вигляді усунення свого лідера Н. Кинока, лейбористи привели до влади спочатку Дж. Сміта, а після його смерті — Т. Блера. Головний стратегічний консультант лейбористів Ф. Гуолд заявив: „У цей час всі зрозуміли, що наша година настала. З великої печалі прийшла ця нова фігура, абсолютно новий лейбористський лідер. Жодна інша подія не була б сильнішою. Обидві події були справді сильними. Вони змінили ставлення до лейбористів” [13, с. 404].

Друг-суперник Т. Блера, кандидатура якого теж розглядався на цей пост, був шотландцем, і фахівці не хотіли фіксувати імідж партії в цьому напрямі. Лейбористи вийшли на суд громадськості з новим слоганом: „Нові лейбористи. Нова Британія”. Вони змінили частину свого статуту, ухваленого ще 1918 року у зв'язку з більшовицькою революцією в Росії. Фахівцям важливо було довести, що партія спирається на загальні цінності, а не на квазі-марксистську ідеологію. Над новим іміджем партії працював П. Мандельсон (у минулому телевізійний продюсер), призначений директором з комунікацій партії. Він ініціював часті появи Т. Блера на публіці з критикою консерваторів, найняв Х. Гудсона для створення біографічного фільму про Н. Кинока, запропонував замінити традиційний партійний символ — червоний прапор на червону троянду, яку запозичив у соціал-демократів. Однак 1987 року лейбористи програли знову, отримавши тільки 30,8 % голосів виборців. Проте Т. Блер вважає, що саме тоді „розпочалася” нова лейбористська партія. Б. Брюс говорить про П. Мандельсона всього лише як про аматора, який зміг оточити себе професіоналами. Він же говорить про запозичення досвіду рекламистів, завдяки чому аудиторія запам'ятовує марку та її переваги.

Боротьба між двома партіями носила дуже динамічний характер. Наприклад, коли Н. Кинок виступив проти оборонної політики консерваторів, агентство Саачи випустило рекламу, де британський солдат піднімав руки, здаючись, з підписом: „Лейбористська політика з питання озброєнь”.

Конкуруючі партії також і навчалися одна в одній. Так, Т. Блер щиро захоплювався М. Тетчер: „Ключ до політичного успіху пані Тетчер полягав у руйнуванні і відтворенні контурів виборчої підтримки” [14, с. 406].

На виборах 1992 року лейбористи знову програли консерваторам. Ф. Гоулд, який розробляв теми кампанії, осінь 1992 року провів у штабі клінтонівської виборчої кампанії. Т. Блер і Г. Браун у січні 1993 року теж побували у Вашингтоні, щоб на місці познайомитися з досвідом американців.

Т. Блер заговорив про ідею однієї нації, що дозволило змістити акценти з іміджу партії як чисто класової. Він заявляв, що Британія може і повинна знову стати великою країною. Вона може бути „сильною у світі, якщо ми будемо єдиними удома і сильними в Європі. Британія як одна нація”. Результатом, до речі, стало й те, що колишній міністр освіти в уряді консерваторів А. Говарт перейшов на бік лейбористів. „Я людина однієї нації, а не класовий боєць”, – аргументував він свій вчинок. А. Говарт вважав, що торі постійно зміщуються вправо, внаслідок чого не зможуть зцементувати націю.

Консерваторам довелося думати про нові стратегії боротьби з лейбористами. Одні пропонували, щоб консерватори посилювали різницю між собою та лейбористами, дрейфуючи ще далі вправо. Інші вимагали, щоб консерватори підкреслювали, що вони є справжніми центристами.

Одна із стратегій навіть припускала можливість приходу до влади лейбористів — для того, щоб вони продемонстрували свою нездатність правити і розчистили шлях для консерваторів знову.

Партія в змозі поліпшити свій імідж навіть в умовах, які працюють проти неї. Але це має бути постійна робота на професійній основі, особливо в ситуації напруженої конкурентної боротьби. Відтак можна зробити кілька цікавих висновків: 1) у незалежній системі партії означають більше, ніж лідери, незалежно від того, що преса постійно говорить про особистості; 2) популярний і поважаний лідер на чолі непопулярної партії швидше за все програє; 3) непопулярний лідер на чолі популярної партії швидше за все перемає; 4) жоден іміджмейкер не може проігнорувати поліпшення іміджу лідера партії, але якщо він робить це замість розкриття переваг політики партії, то він припускається помилки; 5) той, хто віддає перевагу музиці, освітленню, сценаріям тощо, а не змістові, програє — виборці роблять вибір, звертаючи увагу на реальність передвиборчих обіцянок, а не на режисуру.

Велику роль віграють, як ми вже відзначали, візуальні символи організації. Американські партії вже давно символізуються за допомогою слона і осла. Одна з російських партій узяла собі як символ зубра. А Гітлер сам обрав як символ свастику. Все це опрацьовування символічних ідей організації, але тільки в межах іншого каналу — візуального. А саме цей канал стає основним для впливу на масову аудиторію, оскільки носить універсальний характер і потребує мінімум зусиль для свого розуміння. А. Гітлер, наприклад, активно використовував символіку комуністичної партії. В. Райх пише: „Ті, хто перейшов на сторону націонал-соціалізму з комуністичної партії, були нерідко революційно налаштовані, але абсолютно не могли розібратися в суперечливих політичних гаслах німецької комуністичної партії. На деякого з них справили велике враження зовнішні атрибути гітлерівської партії, її військовий характер, безапеляційність та інші особливості. Перш за все необхідно звернути увагу на символіку прапора, який виділявся серед решти символів, що використовуються з метою пропаганди” [16, с. 117]. В. Райх цитує тексти, які співалися під знайомі революційні мелодії, наприклад: „Ми — армія свастики, підніmemo вище червоні стяги, прокладемо для німецького робітника шлях до свободи”.

Корпоративні символи дозволяють інтегрувати організацію в єдине ціле, виштовхуючи за межі норми цінності протилежної сторони.

Імідж організації є найважливішим завданням не тільки в політиці, але й у бізнесі. Працівники не завжди можуть продати товар, але вони повинні уміти „продати” свою компанію. Імідж організації будується в межах цінностей, в яких одна людина оцінює іншу. Тому завдання іміджмейкера полягає в тому, щоб „олюднити” організацію, на яку він працює.

Література:

1. **Макиавелли Н.** Государь // Сочинения. СПб. – С. 95.
2. **Феофанов О. А.** США: реклама и общество. – М., 1974. – С. 200.
3. **David D.** Le marketing politique. Paris, 1978. – P. 57.
4. **Гордеева О. И.** Политический имидж в избирательной кампании // Технология и организация выборных кампаний. Зарубежный и отечественный опыт. – М., 1993. – С. 162.
5. Профиль. – 1999. - № 44. – С. 4.
6. **Bruce В.** Images of Power. How the Image Makers Shape our Leaders. – London, 1992. – P. 155.
7. **Ключевский В.** Курс русской истории. – Ч. V. – М., 1937. – С. 227.
8. USA Today, 1997, June 17. – P. 9.
9. USA Today, 1997, June 17. – P. 9.
10. **Почепцов Г. Г.** Имиджелогия. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер. – 2000. – С. 403.
11. **Bruce В.** Images of Power. How the Image Makers Shape our Leaders. – London, 1992. – P. 114.
12. Комсомольская правда. – 1996. – 3 апреля. – С. 2.
13. **Почепцов Г. Г.** Имиджелогия. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер. – 2000. – С. 404.
14. **Почепцов Г. Г.** Имиджелогия. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер. – 2000. – С. 406.
15. Комсомольская правда. – 1997. – 25 февраля. – С. 6.
16. **Райх В.** Психология масс и фашизм. – СПб., 1997. – С. 117.

УДК 321.014

Загальна модель та особливості легітимації політичної влади

Євген Цокур,

кандидат історичних наук,
докторант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Системне дослідження проблеми легітимності політичної влади потребує вироблення загальної моделі легітимаційного процесу. Така модель дозволить забезпечити широкі можливості для порівняльного аналізу легітимаційних процесів у політичних системах різного типу, а також допоможе вирішувати завдання оптимізації процесу легітимації.

Ключові слова: *легітимність, легітимаційний процес, політична система.*

The systematic research of the problem of political power legality need the general model of legitimation process to be formed. Such model will guarantee many opportunities to provide comparative analysis of legitimation processes in the political systems of different types and also help to solve a task of the process of legitimacy optimization.

Keywords: *legality, legitimation process, political system.*

Дослідження проблеми легітимності, її джерел та, особливо, процесу набуття легітимності органами влади, державними та управлінськими структурами стало предметом наших попередніх розвідок [5], в результаті яких автор дійшов думки, що легітимаційний процес має властивість системності та за різних суспільно-політичних умов і ситуацій все ж зберігає деякі спільні риси.

Метою статті є представлення авторського бачення та візуалізація моделі легітимаційного процесу в контексті його залежності від факторів, що на нього впливають, та визначення його місця в сучасній системі політичних відносин.

Проблематика легітимації політичної влади знайшла відображення у багатьох працях як зарубіжних, так і українських дослідників. Серед них найбільш вагомими, на нашу думку, є дослідження таких вчених, як С. Бистрицький, О. Висоцький, А.-Н. Дібіров, П. Манжола, С. Макеєв, О. Новакова, Є. Реутов, С. Рябов, А. Скиперських, А. Уфімцев, О. Фетисов, В. Чиркін, О. Шабров [1 - 4; 6]. Проте цілісної картини процесу набуття і втрати органами влади та особами легітимності створено не було. Тим часом цей процес може мати певне схематичне відображення, яке дозволить (звичайно, у спрощеному й узагальненому вигляді) представити процес легітимації/делегітимації, визначити його особливості, відобразити його джерела та фактори, котрі на нього впливають. Така схематизація та візуалізація цього процесу має сприяти:

- означенню найважливіших теоретичних аспектів дослідження проблем легітимності;
- виявленню причинно-наслідкових зв'язків у системі легітимації/делегітимації влади, владних інституцій, органів політичного та державного управління;
- встановленню взаємозв'язку зазначеної проблеми з іншими актуальними проблемами сучасного суспільно-політичного розвитку з метою пошуку оптимальних та ефективних методів їх узгодженого вирішення;
- більш обґрунтованим та ефективним діям владних інституцій і суспільства в цілому стосовно подолання кризи легітимності за певних суспільно-політичних, економічних та історичних умов;
- демонстрації взаємозалежності легітимаційних процедур, технологій та потенціалу і рівня розвиненості й дієвості суспільних структур, зокрема й інституцій громадянського суспільства;
- узагальненню та аналізу історичного досвіду легітимації та запобіганню помилкам у майбутньому;
- полегшенню сприйняття цієї доволі складної проблеми сучасної суспільно-політичної науки на рівні суспільства, особистості;
- появі нових авторських концепцій легітимності та критичному аналізу вже запропонованих теорій та ідей;
- поживавленню наукової дискусії щодо інтенсифікації вивчення і пошуку перспективних шляхів дослідження проблем влади, легітимності.

Означені цілі і завдання, звичайно, не можуть бути повністю відображені й вирішені в межах одного дослідження, концепції, теорії. Вони є перспективними, якщо зважати на необхідність пошуку методів наукового дослідження, актуалізації конкретної проблематики наукового пошуку та визначення дослідницьких пріоритетів.

В основу схематизованої моделі легітимаційного процесу покладено принципи, напрями, методи та особливості взаємодії між суспільством — першоджерелом легітимності та владними, політичними і державно-управлінськими інституціями як споживачами легітимності.

Процес набуття легітимності хоч і є особливим для кожного суспільства і держави, проте має й багато спільних рис. Саме такі риси покладено в основу нашої моделі легітимаційного процесу.

Легітимаційний процес можна уявити у вигляді певного безперервного циклічного руху, який бере початок від суспільства як першоджерела влади і легітимності, проходить певні обов'язкові етапи й рівні трансформацій та, зазнаючи впливу багатьох факторів, досягає конкретного результату у вигляді легітимної чи нелегітимної моделі політичного режиму. А далі реалізується система зворотного зв'язку, коли щойно легітимовані інституції влади починають реалізувати свої права й повноваження, делеговані їм суспільством. Вони зазвичай знаходять прояв у використанні технологій та методів впливу владних інститутів на життєдіяльність суспільства. Позитивна чи негативна оцінка суспільством дій владних інститутів зберігає або посилює їх легітимність чи, навпаки, позбавляє їх легітимності. За таких умов розпочинається новий легітимаційний цикл.

Циклічність руху є безперервною і припиняється лише тоді, коли зникає держава або коли суспільство повністю усувається від державно-управлінської діяльності і прийняття політичних рішень. Можлива також ситуація прояву повної апатії з боку суспільства до процесу державотворення і державного управління, що стається тоді, коли державність не сприймається особистістю і суспільством як значима й необхідна. (Наприклад, за умови іноземної окупації та збереження лише формальної незалежності державних інституцій від окупаційного режиму).

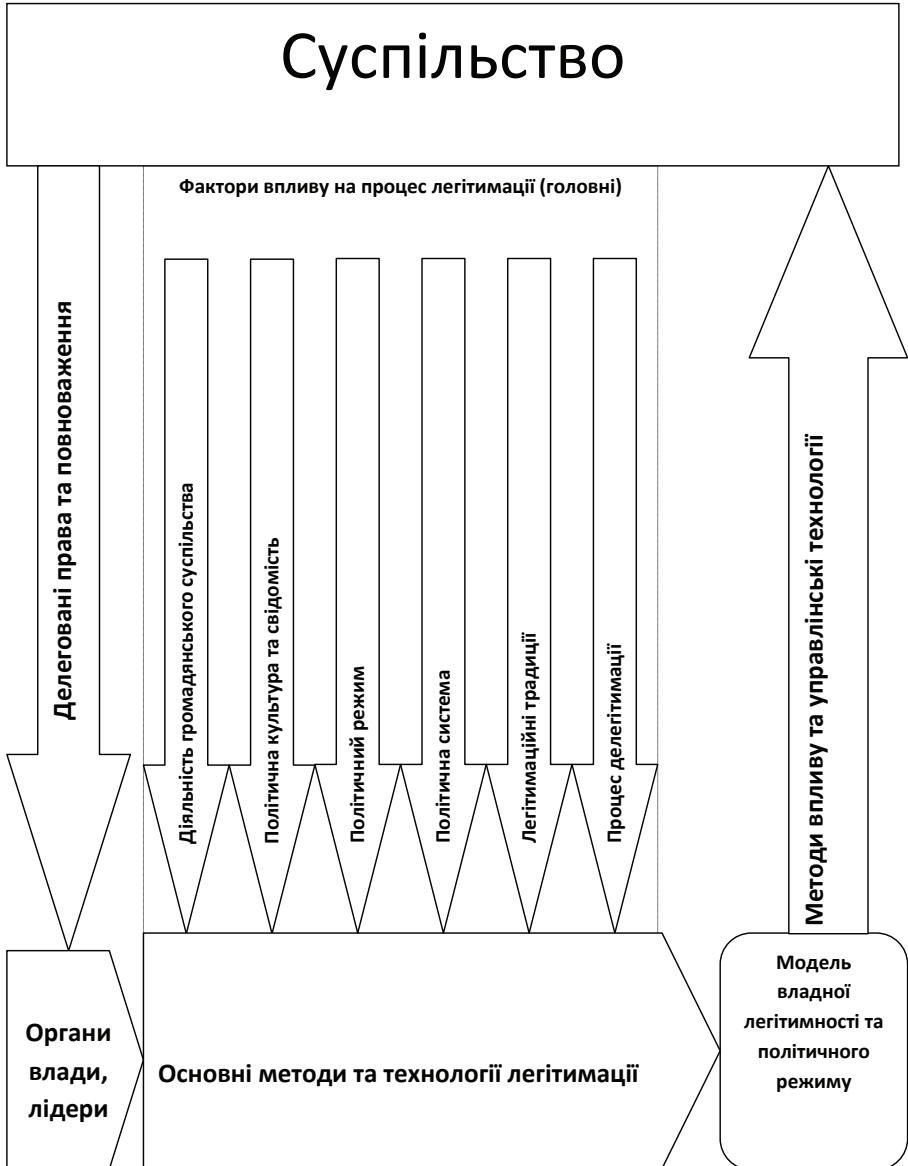
Кожен елемент цієї моделі значно впливає на процес легітимації, державного і політичного управління. Модель має узагальнений характер і, звичайно, не відображає усі складові, елементи, взаємозв'язки й технологічні моменти процесу легітимації. Тут головне наочно показати процес легітимації. В реальному політичному житті цей процес для кожної країни та кожного історичного періоду носить індивідуальний характер і важко піддається будь-якому узагальненню.

Розглядаючи більш докладно структурні елементи і складові моделі, слід зазначити, що вони є необхідною умовою легітимаційного процесу і кожен з них виконує унікальну функцію.

Ключовими елементами моделі є суспільство та політичний режим. Суспільство як першоджерело влади генерує й легітимаційний потенціал, делегує його разом з правами та повноваженнями органам влади й перерозподіляє його між претендентами на владні повноваження. До того ж суспільство є суб'єктом оцінки ефективності дій влади і відчуває на собі наслідки легітимаційного процесу і дій органів влади й управління. Тож суспільство виконує цілу низку важливих легітимаційних функцій: від генерування легітимаційного потенціалу до оцінки ефективності його використання і позбавлення легітимності органів влади й окремих лідерів у випадку незадовільної, з точки зору суспільства, оцінки їх дій при

виконанні владних, управлінських та суспільно важливих функцій.

Модель легітимаційного процесу

Уособленням легітимності і результатом легітимаційних дій та процедур є політичний режим. За запропонованою схемою, політичний режим є результативним наслідком дій претендентів на владні повноваження і

конкретним практичним втіленням ідеї легітимності. Саме дослідження та аналіз політичного режиму дає змогу визначити домінуючі джерела легітимності для конкретної країни і суспільства, причини делегітимації та знайти відповідь на багато інших запитань. Політичний режим — це наочне відображення рівня розвитку суспільства в цілому, політичної культури, свідомості та суспільно-політичної активності і виваженості особистості, специфіки легітимаційних процесів, особливостей історичного розвитку держави та суспільства. Індивідуалізованість політичного режиму вказує і на індивідуальність легітимаційних дій та джерел легітимності. Політичний режим, після його встановлення, виступає також і як фактор впливу на процес легітимації, визначаючи її особливості, можливі напрями, специфіку та результативність.

Саме на шляху від суспільства до практичного втілення у певній моделі політичного режиму влада і легітимність набувають виразних індивідуальних рис та характеристик. Це відбувається під дією багатьох факторів, які з різною інтенсивністю впливають на процес легітимації, формуючи певні легітимаційні методи й технології, які пізніше обумовляють конкретну модель політичного режиму.

Серед найбільш важливих та впливових факторів, на думку автора, є такі:

- впливовість дієвих самостійних інституцій громадянського суспільства. Слід зазначити, що громадянське суспільство є зазвичай визначальним фактором, що впливає як на процес набуття владної легітимності певними лідерами чи інститутами, так і на процес державотворення загалом;
- рівень розвитку та особливості політичної культури і політичної свідомості суспільства й особистості;
- політична система держави, що склалася за конкретних суспільно-політичних та історичних умов;
- властиві певному суспільству легітимаційні традиції, відображені в ментальності;
- очікування суспільства, покладені в основу принципів делегування прав і повноважень органам політичного, державного управління чи окремим лідерам;
- методи та ефективність дії органів політичного і державного управління;
- вплив міжнародних інституцій, сформована громадська думка та приклад інших держав стосовно ефективності й демократичності владних легітимаційних процедур тощо.

Звичайно, ми назвали лише невелику частину факторів, що впливають на процес легітимації. В реальних політичних умовах вони індивідуалізовані й відображають певну специфіку розвитку держави та суспільства.

Під впливом зазначених факторів процес легітимації набуває особливих для кожної країни та суспільства рис і знаходить відображення у

конкретизованих технологіях та методах. Наслідком практичної реалізації цих методів і технологій стає формування й встановлення конкретної моделі легітимності і політичного режиму, характерних лише для певної держави, формування інститутів влади й початок їх владно-управлінської діяльності.

В залежності від результативності й суспільного сприйняття методів владної діяльності інститутів управління, суспільство продовжує делегувати їм повноваження та легітимаційний потенціал або вдається до дій, спрямованих на делегітимацію органів управління, структур чи владних амбіцій і позицій окремих лідерів.

Саме виникнення конфліктних ситуацій і поширення делегітимаційних процесів засвідчує наявність владно-легітимаційних проблем в конкретній країні.

Намагаючись проаналізувати українську модель владної легітимації, треба зазначити, що вона хоч і має суттєві відмінності, але все ж вкладається в описану тут модель легітимаційного процесу. Особливими рисами та специфічними моментами сучасної української легітимаційної моделі можна назвати:

- несформованість самостійних впливових та дієвих інституцій громадянського суспільства;
- слабкість державотворчих і, як наслідок, легітимаційних національних традицій;
- низький рівень політичної культури, політичної свідомості і суспільної активності суспільства й особистості;
- брак консолідуючої ідеї, стратегії та методів національного державотворення;
- несформованість еліти, яка б виступила ініціатором та реалізатором державотворчого та легітимаційного потенціалу.

Українська модель легітимності та легітимації в більшості випадків виявилась персоналізовано-технологічною. Тобто суспільство визнавало обґрунтованими претензії певних особистостей і груп на владу, виходячи не з їх державотворчого суспільноконсолідуючого потенціалу, а зважаючи на їх особистісні якості й технології, які використовувалися для легітимізації їх владних зазіхань. Тож перманентні кризи легітимності стали ознакою української політичної системи. Домінування емоційної складової над прагматичною в більшості випадків не виправдовувала себе. Тож протягом тривалого часу українська державність, шлях до якої був тернистим та навіть трагічним, доволі швидко і без зайвого жалю з боку суспільства втрачалася. Причому головною причиною делегітимації власної політичної системи, еліти, лідерів та руйнації державності, як не парадоксально, ставало саме суспільство. Така легкість втрати того, що так довго здобувалося, дає можливість деяким дослідникам говорити про певну традицію приреченості на невдачу української моделі державотворення.

Суспільство ніколи не сприймало державу як вищу цінність, яка створює умови і дозволяє йому та окремій особистості досягти певної самореалізації. Держава розглядається як інструмент ситуаційного досягнення певних особистісних вигод. Якщо ж результати максимально швидко не досягаються, то суспільство, в кращому випадку, втрачає інтерес до державотворчих ідей і до самої держави, а в гіршому — саме стає ініціатором кризи і владної легітимності, і державності як такої, оскільки вона не виправдала його (суспільства) очікувань. При цьому не береться до уваги те, що для ефективної роботи державних інституцій потрібні і певні ресурси, і час, і підтримка суспільства.

В подальшому планується наближення зазначеної моделі легітимаційного процесу до реалій політичного життя, системи управління конкретної держави, зокрема й України, її деталізація та уточнення, а також вироблення цілісної, перевіреної практикою новітньої теорії владної легітимності.

Література:

1. **Рябов С. Г.** Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): автореф. дис. ... д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії” / Рябов Сергій Геннадійович; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 35 с.
2. **Висоцький О.** Легітимаційна політика: поняття і сутність / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – К., 2006. – № 3 (18). – С. 3 – 20.
3. **Бистрицький Є.** Проблема легітимації / Євген Бистрицький, Ігор Бурковський, Олександр Дергачов // Українська державність у ХХ сторіччі. Історико-політичний аналіз [Текст]. – К.: Політична думка, 1996. – С. 318 – 320.
4. **Саністебан Л.** Политические системы и легитимность / Л. Саністебан // Диалог. – 1993. – № 4. – С. 45 – 49.
5. **Цокур Є. Г.** Легітимність політичної влади: теоретичний аналіз концепту / Є. Г. Цокур // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. Международный межвузовский сборник научных работ. – К., М., Одесса, Запорожье: Изд-во ГУ „ЗИГМУ”, 2006. – Выпуск 32. – С. 136 – 144.
6. **Шабров О. Ф.** Пространство легитимности и специфика легитимации политической власти в России / О. Ф. Шабров // Материалы XXXIII Международной конференции „Информационные технологии в науке, социологии, экономике и бизнесе”; Открытое образование. – 2006. – Приложение. – С. 132 – 134.

УДК 328.132.7

Етапи трансформації інституту президентства в Україні

Марина Зелінська,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри загального
і адміністративного менеджменту
Донецького державного університету управління

У статті аналізується процес зміни інституту президентства в Україні, який, пройшовши складні періоди становлення та реформації через прийняття Конституції та низки законодавчих актів, триває й досі. Автор пропонує власну модель реформування президентури в Україні.

Ключові слова: політична система, інститут президентства, конституційна норма, демократизація.

In the article the process of changing the presidential institution in Ukraine is analyzed. This process had difficult periods of settling and reforming through adoption the Constitution and many other legislative acts, but it still goes on. The author presents his own model of Ukrainian presidential institution reforming.

Keywords: political system, presidential institution, constitutional norm, democratization.

Інститут президентства в Україні було впроваджено у зв'язку із набуттям країною статусу незалежної держави.

У дослідженнях президентури безпосередньо в Україні конституційно-правовий напрям представлено працями таких, зокрема, авторів, як М. Малишко [1], Ю. Тодика [2], Н. Плахотнюк [3], а також дисертаціями В. Шатіла [4], С. Серьогіної [5]. Ці дослідженнями різною мірою узагальнюють характеристики інституту глави держави, наводять історичну довідку щодо етапів його становлення та досить детально аналізують положення Конституції і законів України щодо статусу, порядку обрання на посаду та повноважень глави держави. Монографію М. Кармазіної „Президентство:

український варіант” [6], на нашу думку, не можна віднести винятково до правового напрямку дослідження; втім саме в цьому і полягає її цінність, адже у праці поєднано політичний аналіз української президентури з розкриттям конституційних засад діяльності глави держави.

Розуміючи важливість ефективного функціонування інституту президентства, ми поставили за мету проаналізувати вітчизняний інститут президентства у контексті розвитку всієї політичної системи України з урахуванням етапів його трансформації, а також запропонувати модель можливої подальшої трансформації політичної системи.

Початком існування інституту президентства в Україні можна вважати заснування посади Президента СРСР 15 березня 1990 року [7] третім позачерговим З'їздом народних депутатів СРСР. Це було зроблено переважно через бажання позбутися структур минулої системи та через те, що необхідно було рухатися у напрямі демократизації країни, чого не можна було зробити без хоча б часткового копіювання політичних інститутів та методів їх функціонування у розвинутих країнах світу.

Доречно буде виокремити умовні етапи трансформації інституту президентства в Україні.

1. 1991 – 1994 роки. Заснування посади Президента України та визначення його повноважень; діяльність першого глави української держави.

Труднощі цього етапу полягають у тому, що держава набуває самостійного статусу і постає перед проблемою виживання в нових умовах, розбудови абсолютно нових політичних інститутів, визначення необхідних механізмів їх діяльності. Президентура була абсолютно новим явищем для української політики, причому діяльність Президента (на той час Л. Кравчука) стикалася з рішеннями неструктурованого парламенту, який був поділений на тих, хто бажав суттєвих змін в політичній системі держави, і тих, хто вважав державній устрій радянських часів більш ефективним. У цьому контексті постать глави держави не набувала особливого значення як „представника держави та інтересів народу”.

Суперечності між Президентом і Верховною Радою, які щоразу зводилися до з'ясування питання, за ким має бути останнє слово, поширилися на всю владну вертикаль. Суттєвим конфліктом між Президентом Л. Кравчуком і Прем'єр-міністром Л. Кучмою стала боротьба за збільшення впливу на прийняття державних рішень, що в ситуації, коли в країні ще не було нової Конституції, яка могла б закріпити механізми регулювання тогочасних владних відносин, видається досить логічною. Певною правовою підставою для розбіжностей стало те, що тоді повноваження уряду дещо переважали повноваження Президента. Криза етапу закінчилася передчасними парламентськими та президентськими виборами.

2. 1995 – 1996 роки. Період дії Конституційного Договору між Президентом України і Верховною Радою України.

Боротьба за зростання впливу між новим Президентом Л. Кучмою та депутатами парламенту призвела до підписання 8 червня 1995 року Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України [8], який суттєво розширив президентські повноваження (зокрема, посилив його контроль над Прем'єр-міністром та зовсім вивів уряд з-під впливу парламенту), перетворивши Україну на президентську республіку. За цим договором Президент стає не просто вищою посадовою особою в державі, а її главою, і це положення вже вказує на те, що статус Президента стає значно вищим. Звертає на себе увагу положення про те, що Президент має право видавати укази з питань економічної реформи, які не можуть бути врегульовані чинним законодавством. Тепер Президент, оминаючи уряд та парламент у прийнятті рішень, мав визначати економічну політику в державі. Підсумовуючи, зазначимо, що цей договір не вирішував основних державно-правових проблем та не ставав гідною заміною Конституції, але давав можливість тимчасово уникнути подальших конфліктів між законодавчою і виконавчою гілками влади. Опоненти вважали цей документ підґрунтям для згорнення прав парламенту.

3. 1996 – 1999 роки. Прийняття Конституції України [9]. Діяльність глави держави у цей період за наявності у нього надзвичайних повноважень.

Прийняття Конституції 1996 року стало етапом, який визначався деякою стабільністю у сфері правових відносин, оскільки тоді відносини між гілками влади було прописано більш-менш чітко в Основному Законі, який, за висновками науковців, належить до типу „жорстких” конституцій, коли основні положення змінити дуже важко (лише за умови більшості голосів у парламенті та погодження з народом).

На той час Л. Кучма змушений був працювати з практично опозиційним парламентом, оскільки після ухвалення Конституції не відбулися нові парламентські вибори. Досвід тих років доводить, що навіть на підставі нового правового поля Президентові досягти конструктивної співпраці з парламентом набагато важче, ніж з урядом, який фактично йому підвладний. У цьому контексті слід зазначити, що після ухвалення Конституції президентське оточення зробило кілька правильних тактичних ходів щодо лобювання президентських інтересів у Верховній Раді (створення пропрезидентської групи поклало початок формуванню президентської більшості, що значно полегшувало проходження президентських указів на голосуванні в парламенті).

Вважаємо, що Конституція 1996 року надала Президентові не лише широкі, а й визначальні функції в управлінні державою (йдеться не лише про ключові кадрові функції, а й про те, що Президент міг втручатися в законодавчий процес (право вето) та отримувати додаткові повноваження за певних умов (наприклад, оголошення надзвичайного стану в країні)), проте це не означає, що тоді вщухла боротьба за збільшення президентських повноважень.

4. 2000 – 2004 роки. Проголошення Всеукраїнського референдуму. Намагання Президента збільшити свій вплив на прийняття стратегічно важливих державних рішень через зміну президентських повноважень та структури політичної системи країни.

Першою спробою реформування Конституції було підписання Президентом Л. Кучмою указу, який передбачав провести 16 квітня 2000 року Всеукраїнський референдум. На всенародне обговорення виносилися, зокрема, питання про недовіру Верховній Раді та запровадження двопалатного парламенту. Якби усі питання, винесені на референдум, були оформлені у вигляді змін до Конституції, то це призвело б до контролю Президентом парламенту через Палату регіонів, збільшило б його повноваження щодо відставки Верховної Ради та можливість прийняття нової Конституції на всенародному референдумі. За таким розкладом Президент отримав би право винести на голосування проект Конституції, вигідний лише йому, а за умов добре проведеної пар-акції більшість населення його підтримала б.

У цей період Україна вперше зустрілася з таким явищем, як опозиція. Кілька політичних скандалів викликали акцію протесту „Україна без Кучми!”. Можна зробити висновок, що в основі громадської недовіри до інституту президентства і персонально до Л. Кучми лежало недотримання демократичного принципу реального розподілу влади, а відтак перекис балансу влади на користь глави держави, централізацію управління, невідповідність прореформістських заяв і реальних кроків.

5. Кінець 2004 – 2005 рік. Президентські вибори і „помаранчева революція”. Прийняття змін до Основного Закону [10]. Зміна обсягу повноважень глави держави та основних гілок влади.

Важливою політичною подією стали президентські вибори 2004 року, які переросли в гостру політичну кризу та спровокували масштабні акції протесту. Протистояння кандидатів „від влади” та „від опозиції” за умови, коли В. Янукович використовував адміністративний ресурс і вдавався до популістської соціальної політики, а В. Ющенко використовував ризиковану схему „народний кандидат проти бандитської влади”, поділ України на два ворогуючі табори (Схід і Захід) можна було передбачити. Щоправда, команда В. Януковича не спромоглася спрогнозувати широких масових акцій протесту на захист свободи виборів та підтримку їх міжнародною спільнотою.

На тлі боротьби за посаду Президента й чисельних акцій народного протистояння було здійснено „політичну реформу” – ухвалено пакет законів щодо внесення змін у чинну Конституцію з нормами, які суттєво обмежують повноваження Президента та передають основні важелі впливу на державну політику коаліційній більшості в парламенті та сформованому нею уряду. Зміни мали суттєві вади, які проявилися як в юридичному оформленні, так і в політичній практиці. Хоча „політична реформа” мала на меті впорядкування владних відносин між державними

інститутами, модернізацію політичної системи України та вдосконалення Основного Закону за досвідом країн Заходу, проте кризова ситуація, в якій здійснювалася реформа, необговорення її засад у парламенті та непогодження існуючих в тексті суперечностей призвели до безлічі негараздів у політичній практиці владних інститутів взагалі та інституту президентства зокрема.

6. 2006 – 2009 роки. Період практичного застосування норм оновленої Конституції. Кризи відносин у владному трикутнику „Президент – парламент – уряд”.

Вади конституційної реформи далися взнаки у відносинах Президента з коаліційною більшістю, а потім і з урядом. Члени Кабміну на загал підпорядковуються парламенту, але дехто з них – безпосередньо Президентові. Отже уряд не став єдиною командою, його члени орієнтувалися на різні політичні інтереси. Недосконалість законодавства призвела до багатьох випадків грубого порушення норм Конституції та окремих законів з боку усіх гілок влади. Постійна боротьба за повноваження, в якій брали участь Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр та Президент, і трактування положень Конституції на власний розсуд призвели до дострокового припинення повноважень парламенту указом Президента. До речі, президентський указ не можна назвати цілком легітимним, оскільки він суперечив положенням Основного Закону. Ідея, що Президент діяв, виходячи не з „букви”, а з „духу” закону, може стати новим прецедентом у практиці конституційної інженерії.

Становлення ж президентських інституцій, так само, як і розвиток владного механізму, супроводжувалось з'ясуванням стосунків між законодавчою і виконавчою гілками влади та в межах самих цих гілок: у виконавчій владі — між Президентом і урядом, Президентом і головами обласних держадміністрацій, у Верховній Раді — між представниками лівих і правих політичних угруповань. За політичними баталіями не лишалося часу для реалізації кінцевої мети політичних перетворень – здійснення економічних реформ, спрямованих на підвищення рівня життя населення.

З часу заснування посади Президента в Україні й до останнього етапу реформування політичної системи держави дослідники на підставі наукового аналізу пропонували заходи для поліпшення діяльності інституту президентства. Враховуючи досвід моделювання ефективної президентури в різних країнах світу, а також власні досягнення й помилки, маємо чітко визначити правові норми, які в політичній практиці дозволять цьому інституту здійснювати свою місію ефективніше.

На нашу думку, концепція української президентури повинна враховувати п'ять основних моментів.

1. Кандидатуру Прем'єр-міністра подає на призначення коаліційною більшістю саме Президент. У випадку непогодження більшості у Верховній Раді із запропонованою кандидатурою він може шляхом переговорів

з Головою парламенту та лідером коаліції дійти згоди щодо нової кандидатури. Якщо на посаду Прем'єр-міністра жодна особа не буде призначена протягом 30 днів, Президент має право розпустити парламент. Така норма дозволить добиватися компромісних рішень, внаслідок яких Прем'єр-міністр не буде в опозиції до глави держави чи коаліційної більшості, що гарантуватиме стабільну роботу уряду.

2. Увесь склад майбутнього уряду подає на призначення парламентом затверджений Прем'єр-міністр. Уряд у своїй діяльності підзвітний парламенту та контролюється ним. Рішення щодо відставки усього складу уряду або окремого міністра приймається простою більшістю голосів, проте Президент має право на зауваження щодо неефективної роботи Кабінету Міністрів чи будь-якого міністра, яке має розглядатися у Верховній Раді як невідкладне. Рішення щодо відставки за зауваженням Президента приймається простою більшістю у парламенті. Якщо рішення про відставку не буде підтримане, то це не потягне правових наслідків для жодної із сторін конфлікту. Такий крок дає можливість уряду не „розриватися” у своїй підзвітності між главою держави і парламентом, проте у Президента залишаються важелі впливу на його діяльність.

3. Програма діяльності уряду має бути схвалена у Верховній Раді простою більшістю голосів не пізніше як через 30 днів після його сформування; у випадку незатвердження Програми глава держави може розпустити парламент. Президент повинен ухвалити цю Програму шляхом контрасигнації. Якщо ж глава держави не згоден з положеннями Програми діяльності уряду, яка пропонується, то його незгода може бути подолана конституційною більшістю голосів парламентаріїв. Якщо ж такої кількості голосів не набереться, то уряд повинен буде врахувати зауваження Президента та знову подати Програму на його розгляд. І Президент обов'язково повинен її контрасигнувати. Якщо парламентська більшість не погоджується з положеннями Програми, то вона повинна внести свої зауваження щодо неї, які Кабінет Міністрів повинен врахувати. Така норма, по-перше, дозволить заздалегідь визначитися з курсом, який проводитиме новий уряд, та отримати згоду на нього з боку парламенту і Президента. Необхідність ухвалення урядової Програми Президентом пояснюється тим, що він, як глава держави і представник народу, несе відповідальність за всі соціально-політичні рішення.

4. Щоби Президент, який не належить до жодної з гілок влади, був справді арбітром між ними та представником інтересів більшої частини народу (адже він обирається на загальних прямих виборах), доцільно було б запровадити норму про те, що у випадку виникнення в державі кризової ситуації (коли усі гілки влади чи одна з них не можуть приймати рішення та ефективно працювати, перебувають у протистоянні одна з одною) або введення надзвичайного стану, Президент може приймати рішення, які виходять за межі його компетенції (видання указів без необхідності ухвалення їх парламентом). Проте щоб позбавити главу держави

спокуси вдатися в такій ситуації до диктатури, йому необхідно отримати згоду (контрасигнування) Голови Верховної Ради і Прем'єр-міністра на впровадження своїх рішень. Якщо ж такої згоди Президент не одержить, то тоді призначаються одночасні парламентські та президентські вибори.

5. Напрямок та межі діяльності Секретаріату Президента (чи іншого допоміжного органу при Президентові України) мають бути чітко визначені у відповідному законі. У ньому повноваження голови та членів Секретаріату не повинні перетинатися та дублюватися з повноваженнями уряду та його окремих міністрів задля запобігання конфліктів у прийнятті протилежних рішень з одного питання різними державними інститутами. Повноваження Секретаріату не повинні поширюватися на прийняття державних рішень та управління соціально-політичною сферою життя країни. Розуміємо, що в процесі ухвалення закону про діяльність Секретаріату в парламенті, особливо коли коаліційна більшість не є пропрезидентською, можуть виникнути кризові моменти. Для запобігання такій ситуації необхідно запровадити норму стосовно того, що парламент повинен обов'язково ухвалити закон після трьох повернень законопроекту на доопрацювання, проте за умови, що повноваження членів Секретаріату не виходять за межі допомоги (переважно інформаційної) Президентові у здійсненні його представницької, законотворчої, контролюючої діяльності.

Ми, враховуючи досвід країн, які пройшли нелегкий шлях становлення демократичної політичної системи, пропонуємо еволюційний перехід до парламентської моделі правління. Такі зміни не можуть відбутися протягом двох-трьох років. Для того, щоб Україна набула статусу стабільної парламентської республіки, повинна з'явитися розвинута партійна система, а в органах державного управління мають працювати професійні політики та політичні менеджери, позбавлені рис „мрійників” чи „накопичувачів капіталу”. Судова влада має бути некорумпованою. Без цих чинників Україна, на наше переконання, не зможе відбутися як демократична розвинута держава у будь-якому форматі та з будь-якою моделлю державного устрою.

Література:

1. **Малишко М. І.** Президент України: конституційно-правовий статус. – К.: УНА, 2003. – 26 с.
2. **Тодька Ю. Н., Яворський В. Д.** Президент України: конституційно-правовий статус. Монографія. – Харків: „Факт”, 1999. – 256 с.
3. **Плахотнюк Н.** Повноваження Президента України як основний елемент інституту президентства в Україні // Вісник Української академії державного управління. – 1998. – № 1. – С. 138 - 146.
4. **Шатіло В. А.** Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 19 с.

5. **Серьогіна С. Г.** Компетенція Президента України: теоретично-правові засади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 1998. – 19 с.

6. **Кармазіна М. С.** Президентство: український варіант. – К., 2007. – 365 с.

7. Концепція нової Конституції України, схвалена ВР УРСР 19 червня 1991 року // Конституція незалежної України. — К.: Право, 1996.— С. 62 - 80.

8. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України, 8 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 18. - Ст. 24. - С. 387 - 413.

9. Конституция Украины. Принятая на 5 сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 года. – К.: Юринком, 1996. – 80 с.

10. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222 – IV від 08.12.2004 року. – Харків, „ФОРІО”, 2005. – 48 с.

УДК 321.7

Демократія і бюрократія: проблема сумісності

Пантелимон Варзарь,
доктор філософії,
завідуючий сектором політології
Інституту європейської інтеграції і політичних наук
Академії наук Молдови

Проблематика демократії як феномена й демократизації як процесу досліджується в політичних науках ще з часів Аристотеля. Та якщо, скажімо, у XIX столітті увага теоретиків зосереджувалася на забезпеченні основних прав і свобод громадян, то представники сучасної політичної науки акцентують увагу на проблемах перманентної демократії як певної політичної системи.

Ключові слова: демократичне правління, критерії демократії, політична культура, групи еліт, бюрократизація, бюрократична модель організації.

The scientists have been researching the problems of democracy as a phenomenon and democratization as a process since the times of Aristotle. In 19-th century their attention was concentrated on securing human rights and freedoms. But modern political scientists focus on the problems of permanent democracy as the political system.

Keywords: democratic government, criteria of democracy, political culture, groups of elite, bureaucratization, bureaucratic model of organization.

Г. Ерме, аналізуючи численні табу, пов'язані з моделлю плюралістичної демократії, досліджує звивисті траєкторії демократичного становлення західних суспільств, парадокси представницьких режимів тощо [1]. Демократія може успішно функціонувати тоді, коли члени суспільства володіють специфічною (демократичною) політичною культурою (консенсусною, неконфліктальною). Коли ж така культура суспільству не

притаманна, то про демократію не може бути й мови навіть при наявності певних демократичних інститутів [2].

Які ж фактори, що впливають на становлення демократичного режиму, визначають його стабільність або, навпаки, стають причиною його падіння? Прагнення дати відповідь на це питання привела багатьох дослідників (ще в перші роки після Другої світової війни) до визначення культурних факторів, які, поряд з інституціональними, політичними та економічними, розглядалися як одне з можливих пояснень. Крах комуністичних режимів, різні темпи демократизації в країнах пострадянського простору, політична напруженість в багатьох з них ще більше загострили інтерес вчених до проблем демократії і демократизації [3].

Деякі теоретики ставлять під сумнів критерії сучасної демократії, на основі яких можна судити про ступінь демократичного розвитку політичної системи суспільства й політичного режиму держави. Серед цих критеріїв — автономність розвитку підсистем суспільства (взаємини між центральними й місцевими органами влади), контроль над політичною і бюрократичною владою (поділ функцій влади, механізм виборів, процес прийняття рішень), боротьба за владу тощо. Що стосується останнього критерію, то, згідно з Р. Далем, необхідно враховувати те, що політика безпосередньо пов'язана з діяльністю еліт як невід'ємної частини суспільства. Боротьба за владу виражається, по суті, в конкуруванні різних елітних груп. Демократичне правління, на думку Р. Даля, характеризується більшою кількістю таких груп і боротьбою між ними за свої інтереси.

Спроба скласти перелік визначень демократії як форми правління, політичного режиму і способу життя привела Р. Даля до впровадження в науковий обіг такого поширеного нині терміна, як „поліархія”, що значає форму правління з боку більшості громадян (протилежного монархії чи олігархії) [4]. Концепція поліархії є фактично неоелітистським варіантом, ми б сказали – ідеальним варіантом плюралістичної демократії, при якій акцент робиться на плюралізмі інтересів груп і організацій, на змагальності їх шансів на перемогу, на здійсненні влади або на вплив на владу. Виходячи із взаємозв'язку між ідеальною і реальною демократією, з деяких невідповідностей у функціонуванні демократії в сучасному суспільстві, Р. Даль говорить про так звані парадокси демократії. У наші дні розбіжності і схожість між цими двома значеннями демократії (емпіричною та ідеальною, метою та ідеалом) призвели до досить складного й неоднозначного визначення концепції демократії.

Справді, демократія, по суті, є елітарною і прагматичною, маючи при цьому як певні переваги, так і вади. Участь у здійсненні владних повноважень вимагає підбору осіб, що беруть участь в обговоренні й ухваленні рішень залежно від рівня їх компетентності, підготовленості та спеціалізації. У цей контекст вписується й функціонування сучасної бюрократії. Бюрократія, науково обґрунтована й розроблена М. Вебером як необхідний інструмент для організації раціонального й ефективного

функціонування сучасного суспільства, стає згодом нефункціональним, руйнівним фактором соціального механізму.

Зміцнення демократії в сучасному суспільстві і бюрократизація всіх сфер громадського життя визначають потребу теоретичної інтерпретації цих феноменів. Більшість авторів, що досліджують цю проблематику, сходиться на тому, що у всіх політичних системах, які базуються на соціальних організаціях і бюрократичних процедурах, відзначається стійка тенденція до автономності корпусу публічних функціонерів та його трансформації в окрему категорію, що прагне відтворювати себе, нав'язуючи іншим свої інтереси за допомогою здійснення влади, а не політичного дискурсу, як це роблять політичні актори політичної влади.

Термін „бюрократія”, як і термін „демократія”, має кілька різних визначень. Уведений у науковий обіг Ж. Гурне (1712 - 1759 рр.) [5], термін „бюрократія” розглядався як система управління, за якої суспільні інтереси підпорядковуються інтересам чиновницької адміністрації. У наші часи цей термін має такі смислові значення: 1) адміністративна система (governence), створена на постійній основі відповідно до певних традиційних професійних правил; 2) система правління (government), за якої вищі виконавські функції належать професійним адміністраторам, а не обраним представникам влади; 3) корпус державних професійних службовців, визнаних окремою соціальною групою з певними інтересами й ціннісними орієнтаціями. Якщо раніше поняття „бюрократія” вживалося лише стосовно урядових установ, то зараз його використовують стосовно будь-якої великої організації, котра має розгалужений штат управлінців (корпоративна бюрократія, профспілкова бюрократія тощо). Цей термін використовується й у зневажливому значенні для акцентування характерних вад бюрократичного адміністрування: рутини, байдужості, інертності, тяганини, неефективності, марнославства, агресивності та інших негативних проявів, що асоціюються з неефективним адмініструванням. Так, відомий критик бюрократії С. Паркінсон у праці „Закони Паркінсона” (1957 р.) [6], висміюючи вади бюрократичної організації, вбачав коріння перманентності бюрократизації адміністративного апарату в соціально-психологічній орієнтації чиновників. Тим часом соціальний психолог У. Бенніс підходить до вивчення бюрократії зі строго наукових позицій, пророкуючи провал бюрократії у зв'язку з її прагненням поєднувати організаційні та індивідуальні цілі і нездатністю ухвалювати ефективні рішення в непередбачуваних ситуаціях [7].

Друге з наведених вище значень терміна „бюрократія” було найбільш поширеним у ХХ столітті, коли бюрократія („правління бюро”) протиставлялася репрезентативним системам правління [8]. М. Вебер у праці „Господарство і суспільство” характеризує проблематику бюрократії, ґрунтуючись на системному підході, особливо підкреслюючи те, що бюрократія є найбільш раціональною формою здійснення влади насамперед у правовій державі. Згідно з М. Вебером, бюрократична еліта

замінила аристократичну тяганину. Волюнтаристична влада, заснована на примхах, емоціях і упередженостях її носіїв, була замінена на правління експертів (професіоналів), покликаних ухвалювати оптимальні рішення. Інакше кажучи, ірраціональна адміністрація була замінена раціональною владою, а безпосередньо бюрократія стала персоніфікувати панування закону, а не людей [9].

Треба, однак, відзначити, що особистість людини була, по суті, вилучена з концепції ідеальної бюрократичної організації М. Вебера. Формальні правила і процедури мали виконуватися беззаперечно, а дотримання певних принципів робило цю організацію малоадаптивною до динамічних змін зовнішнього середовища. Не вдаючись у подробиці, відзначимо, що, по-перше, веберівській концепції „раціоналізації” властиві, природно, як позитивні аспекти, так і деякі вади, головна з яких полягає в тому, що раціональна межа у використанні засобів адміністрування призводить до їх недооцінки й переходу у свою протилежність - в ірраціональні завдання. По-друге, не слід забувати й того, що сутнісні характеристики бюрократії (раціональність і ефективність, ієрархічність і послідовність, суворе регламентація й розподіл управлінської праці, знеособлення взаємин тощо) становлять „ідеальний тип” веберівської бюрократії [10], а ідеальний тип - це теоретична конструкція, отримана в результаті акцентування, переважання, логічного узгодження феноменів різних епох і культур. По-третє, веберівська „раціональна” концепція відповідає поглядам ліберальних, небюрократичних еліт, які вважають, що зміцнення бюрократичної влади становить загрозу ліберальним цінностям, насамперед цінностям індивідуальної свободи, обмежуючи можливості для творчої діяльності індивіда в окремих сферах суспільства й окремих особистостей як лідерів. З цієї точки зору, вирішення проблеми бюрократичної влади вбачається у створенні механізмів забезпечення контролю над бюрократією з боку політичних еліт.

Сучасні теорії демократії відзначаються різними підходами до інтерпретації кореляцій між демократією та бюрократією, а також до пояснення причин посилення бюрократизму в суспільстві. Так, теоретики класичного елітизму (В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс) вважали, що правління обмеженої еліти іншою частиною суспільства (масами) неминуче. Суть сформульованої ними концепції полягає в ідеї правління суспільством соціальною елітою, групою, класом чи партією, певними особистостями, які володіють особливими, винятковими якостями й здібностями. Безпосередні цілі класичних теоретиків еліти спрямовувалися проти марксистської концепції суспільного класу й проти ліберальної теорії демократії. Атаки елітаристів проти марксизму та ліберальної демократії призвели до того, що ці доктрини взяли на озброєння в тій чи іншій формі європейські фашистські ідеології [11].

Елітарне бачення класичної політичної теорії обумовило переосмислення демократії як способу підбору й рекрутування представників влади,

у тому числі й бюрократів. Так, Р. Міхельс (1876 - 1936 рр.) зазначає, що бюрократичні тенденції властиві великим організаціям, зокрема - політичним партіям, у яких зміцнюється „партійна олігархія”. Розглядаючи феномен зростання влади політичних керівників завдяки бюрократизації управління у своїх організаціях, він сформулював відомий нині „залізний закон олігархії”: демократія у найкращому випадку є конкуренцією між олігархічними організаціями. В сучасному суспільстві посилюється напруга між розширенням бюрократії і розвитком демократії. Демократія, за Р. Міхельсом, потребує особистої участі у прийнятті рішень все більшої кількості людей, що досягається лише завдяки розширенню бюрократичного контролю над діяльністю політичних організацій (наприклад, політичних партій чи профспілок) і зосередженню влади в руках невеликої групи осіб, бюрократів. Отже, зазначає вчений, демократія наражається на суперечність, яку неможливо подолати.

Г. Моска (1858 - 1941 рр.), у свою чергу, ставить під сумнів саме поняття „демократія”, оскільки публічне правління зосереджується в руках домінуючих меншостей (еліти), а підлегла більшість (маси) свідомо чи неусвідомлено зважає на цю обставину. Він вважав, що будь-яка політична влада є олігархічною, вбачаючи в представницькому парламентському правлінні „вироджену форму демократії”. На думку Г. Моски, демократія Аристотеля була, по суті, аристократичною для більшості членів суспільства (демосу). Нині ж демократія є маскуванням міноритарної влади, „плутократичної” демократії. Він вважав демократію утопією, міражем, у гонитві за яким некомпетентні маси, стаючи об'єктом маніпуляцій з боку демагогів, прокладають шлях диктатурі в її сучасних проявах (соціалізм і фашизм).

Ініціаторами реформування елітаризму шляхом його зближення з класичною теорією демократії вважаються К. Маннгейм (1893 - 1947 рр.) та Й. Шумпетер (1883 - 1950 рр.). Ці дослідники намагалися довести, що елітаризм і демократизм за певних умов можуть бути сумісними. Так, Й. Шумпетер вважав, що демократія існує там, де влада завойовується за допомогою боротьби за голос народу. Він виклав свої погляди у праці „Капіталізм, соціалізм і демократія” (1942 р.) [12]. Політичну демократію він осмислює за аналогією з конкурентною боротьбою, що ґрунтується на інтересах економічного ринку. Політичний процес він розглядав як процес ринковий, у якому виборці мають певний попит, а бюрократи й політики виступають з пропозицією. Залишаючи за автономними елітами відповідальність за ухвалення політичних рішень, демократія сприймається ним як щось сумісне з бюрократичними, політичними та економічними інститутами. Подібної позиції дотримуються і деякі інші теоретики, наприклад К. Поппер і Г. Кельзен.

Веберівську традицію продовжили теоретики неоелітистського напрямку. Такі автори концепцій демократичного елітизму, як, наприклад, Р. Даль, С. Ліпсет, О. Сіглер, Г. Лассуелл, Дж. Сарторі, П. Бахрах [13], котрі,

як і раніше, поєднують елітаризм з цінностями демократичних інститутів, підкреслюють роль політичних лідерів у забезпеченні політичного контролю над бюрократією такими заходами, як політичні призначення вищих урядовців або призначення політичних радників при міністрах. Прихильники ж відкритого правління висловлюються на користь публічного доступу до урядових документів, аргументуючи це тим, що, мовляв, міністри, як і адміністратори, не зацікавлені у відкритості й прозорості підвідомчих інститутів. Теоретики ж плебісцитарної демократії висловлюються за ширше залучення громадськості до моніторингу за діяльністю адміністрації та її впливу на місцевому рівні, оскільки неможливо встановити різницю між характером (природою) політики і способом (засобами) її реалізації. Внаслідок бюрократизації держави, політичних партій та інших суб'єктів влади, знизилася значимість законодавчого органу, який починає втрачати частину своїх функцій у зв'язку з тим, що групи інтересів (тиску), вступаючи в контакт із зацікавленими міністерствами та іншими агентами державних структур, безпосередньо впливають на виконавчу владу.

Більшість дослідників після М. Вебера (Б. Ріцці, М. Крозье, Р. Барро, П. Блау, Р. Даунс, А. Гоулднер, А. Турен, А. Бендикс, Д. Бітем), усвідомлюючи необхідність деяких відступів від строгої бюрократичної моделі, намагаються враховувати контекст, у якому функціонує сучасна адміністративна система, і цілі, яким вона служить. Представники гуманітарних наук по-різному прагнуть адаптувати класичну веберівську теорію бюрократії до реалій ХХ - початку ХХІ століття, демонструючи розбіжності в підходах до вирішення цієї проблеми. Так, соціологи зацікавлені в аналізі бюрократії як соціально представницької категорії, члени якої об'єднані певними груповими інтересами й ціннісними орієнтаціями. Економісти вбачають у бюрократії основоположний контраст між принципами її функціонування та ринковими механізмами господарювання, оскільки ринкова економіка є сферою конкуренції, динамізму і свободи вибору, тоді як бюрократія означає монополізм, застій і примус економічних агентів до діяльності. Деякі політологи й соціологи говорять про дві складові концепції бюрократії: довеберівську концепцію (властиву й сьогодні повсякденній свідомості: бюрократ - це той, хто гальмує вирішення якогось питання) і веберівську, або наукову концепцію (в ідеальній моделі бюрократії, за М. Вебером, йдеться про раціоналізацію всього процесу управління).

Отже у межах політичної теорії можна констатувати наявність гострих дискусій при аналізуванні феномена демократії і феномена бюрократії, різночитань у тлумаченні демократичного процесу та розбіжностей щодо обмеження бюрократичної влади. Але головним у суперечках політологів є виявлення місця та ролі бюрократії в демократичній політичній системі сучасного суспільства, тобто чи сумісна бюрократія з демократією. У зв'язку з цим виникає аж ніяк не риторичне питання: чи становить бюрократія загрозу демократичним принципам відкритості й

відповідальності правління? Проблема полягає ось у чому: чи дозволяють контрольні функції бюрократів або професійних адміністраторів у процесі їх діяльності, а також стабільність публічних службовців, маніпулювати політиками (переважає думка, ніби саме політики „визначають політичні рішення”, хоча реальна практика засвідчує протилежне, оскільки рішення готують політикам професійні адміністратори) і „загравати” з народом (бюрократи „підключуються” про добробут громадян). Бюрократи, на думку багатьох аналітиків, - це люди, котрі насправді керують урядами, продукуючи рішення (які приписуються президентам, прем'єр-міністрам, іншим політичним діячам). Отже не дивно, що політики зустрічаються з непростими проблемами при реалізації „своїх” проектів, стратегій і програм розвитку суспільства.

Що стосується країн „транзиту”, то маємо зазначити, що коли процес їх демократизації майже два десятиліття лишається на первинній стадії, то їх бюрократизація (як один з механізмів реалізації влади) процвітає ще з часів СРСР, у якому руйнівна багатоступенева бюрократизація була породжена гіперцентралізованою системою управління.

Одна з основних проблем Молдови в процесі демократизації суспільства полягає в тому, що перше покоління молдавського політичного класу було зорієнтоване на досягнення незалежності країни, а не на радикальну реконструкцію застарілих політико-адміністративних інститутів. Іншими словами, основною метою, що стала наприкінці 1980-х років настільки привабливою для мільйонів кавказців, балтійців і молдаван, була, на думку Р. Сані, не ліберальна демократія, а національне визволення [14].

Зазначимо, що, по-перше, бюрократичні структури в сучасних суспільствах, у тому числі й транзитних, не тільки зберігаються, але й розширюються через складність процесів управління та посилення адміністративної влади держави. Прагнення суспільства перебороти багатоликі прояви бюрократизму є неминущим як і прагнення правлячого класу вдосконалювати систему державного управління для створення більш ефективної, функціональної та стабільної інституціональної бази, яка забезпечує верховенство закону і надання якісних публічних послуг населенню. У цьому контексті не можна не згадати про територіально-адміністративні реформи 1998 і 2003 років у Молдові, які по-різному обґрунтовувалися політичною елітою (в одному випадку - поверненням до „нашої національної традиції” — до повітів, а в іншому - „наближенням адміністрації до народу”, до колишніх районних центрів) і неоднозначно тлумачилися на різних рівнях суспільного устрою.

По-друге, в умовах інформаційного суспільства бюрократія спроможна підвищувати гнучкість адміністративної системи в цілому і водночас збільшувати деперсоналізацію процесів взаємодії. Слід мати на увазі, що розвиток нових засобів масової комунікації змінює ставлення державних службовців до жорсткої ієрархічної структури. Зокрема, використання таких потужних інструментів, як Інтернет, електронна

пошта, порушує правила підпорядкування та відповідальності, а відтак і деонтологічні вимоги, надаючи кожному службовцю можливість звертатися зі свого офісу до будь-якого члена адміністративної структури, нехтуючи прийнятою ієрархією.

Модернізація публічних послуг, що надаються громадянам завдяки електронним засобам, означає, по суті, зміну взаємовідносин між державою та громадянином. З впровадженням електронного правління (e-government) послуги та інформація стають доступними для всіх, хто має можливість взаємодіяти з центральними та місцевими адміністративними органами в певний час. Така форма правління не тільки підвищує якість і оперативність взаємодії між владою і суспільством, транспарентність і доступ до інформації, яка становить суспільний інтерес, але й дозволяє скоротити бюрократизм і формалізм, час циркуляції інформації, генеруючи крім якісних публічних послуг значну економію публічних засобів, які можуть бути перерозподілені на охорону здоров'я, соціальний захист, освіту тощо. Завдяки Інтернету знизилися трансакційні витрати й різні бар'єри для участі у виробленні, прийнятті і виконанні державних рішень. Про підвищену увагу до цієї проблеми свідчить затверджена урядом України 2002 року програма „Електронна Україна”, а також прийняття 2005 року Республікою Молдова Національної стратегії „Електронна Молдова”, розрахована на десять років [15].

Дехто вважає, що електронне правління є лише проекцією основних властивостей політичної, економічної і соціальної системи в контексті інформаційних технологій. У процесі заміни скриптології на інформаційні технології можна підвищити ефективність діяльності бюрократичної системи в цілому, але не переробити її цілком [16]. При цьому перехід до сучасного адміністрування (e-governance) і електронного правління (e-government) шляхом створення відповідної ефективної інфраструктури, доступної з будь-якої точки для центральної публічної адміністрації, може негативно позначатися на окремих перевагах ієрархічної структури класичного варіанту бюрократії. Нагадаємо, що всі відомі досі організаційні моделі функціонування системи управління є компонентами класичного типу, визначеного Ф. Тейлором стосовно промисловості („Принципи наукового менеджменту”), Г. Файолем для управлінської та адміністративної діяльності („Промислове і загальне управління”) і М. Вебером для державного управління („Господарство і суспільство”), а саме: це ієрархічні відносини між керуючими й керованими на кожному рівні структури, спеціалізація функцій керівника й централізація рішень, які приймаються.

Західна менеджерська практика засвідчує, що прийняття найважливіших рішень зосереджується в горішній частині піраміди, сприяючи зниженню креативності проміжних і основних рівнів. Деякі дослідники вважають, що інформаційне суспільство поступово замінить традиційну піраміду управління структурами і підтримуватиме відносини

партнерства у прийнятті основних рішень замість виконання наказів, деталі ж залишаться на розсуд окремих суб'єктів. З'являться нові форми управління, які, будучи бюрократичними у веберівському розумінні з огляду на їх раціональність і ефективність, володітимуть, однак, характеристиками, що відрізняються від характеристик традиційних бюрократичних структур.

У цьому сенсі привабливою є гіпотеза, згідно з якою велика „менеджерська революція” полягає в заміні вертикальних відносин статус-рольовими відносинами в межах управлінських структур. У. Бенніс і Б. Уотерман, прихильники цієї менеджерської інновації, створили „адхократичну” модель (бюрократія буде поступово замінюватися професіоналами - адхократією), яка передбачає створення гнучкої організаційної структури лише для реалізації визначених завдань, після чого перестає існувати як функціональна ідентичність [17].

Е. Тоффлер вважає, що „ми стаємо свідками краху бюрократії... Ми фактично присутні при появі нової організаційної системи, яка зрештою витіснить бюрократію. Це майбутнє управління я назвав спецнократією” [18]. Отже якщо феномен бюрократії, жорстка ієрархія і чіткий розподіл праці характеризують традиційну бюрократію й, відповідно, бюрократичний менталітет, то в умовах інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та інформаційного суспільства, що формується, поширюються нові трактування народовладдя, відображені в концепціях адхократії, спецнократії, технократії, теле- і кібердемократії та в інших перспективних напрямках розвитку демократії в сучасному суспільстві.

В умовах пострадянського простору, на нашу думку, вже не варто здійснювати демократичні реформи під гаслом боротьби з бюрократією, як це було на початку 1990-х років. Боротьбу з бюрократією, а не безпосередньо з корпусом бюрократів, слід переносити в площину підвищення ефективності влади бюрократії, оскільки державні службовці зберігають можливість контролювати усі основні сфери життя суспільства перехідного періоду, а відтак оптимізація управлінського апарату лишається важливим завданням, яке має вирішуватися в ході демократичних реформ. Зокрема, програма діяльності нового уряду Молдови „Європейська інтеграція: свобода, демократія, добробут” на 2009 - 2013 роки передбачає застосування європейських принципів і норм у сфері публічного управління; підвищення незалежності та поліпшення інституціональної бази департаменту з регламентування у сфері ІКТ; інтегрування політики у сфері ІКТ зі стратегією національного розвитку, у тому числі й перегляд національної стратегії „Електронна Молдова” з урахуванням прогресивних міжнародних практик і підтримка впровадження електронних послуг у різні сектори й галузі, зокрема й у центральне та місцеве публічне управління; створення послідовної та передбачуваної інституціональної та законодавчої бази для розвитку інформаційного суспільства; розвиток і/або запозичення стандартів,

норм і методологій, які забезпечили б однаковість у проектуванні, реалізації, впровадженні й наданні публічних інформаційних послуг, за допомогою яких забезпечуватиметься їх взаємний обмін; створення основи для впровадження електронного голосування й підтримка форм партиципативної демократії за допомогою електронних систем, що дозволить громадянам голосувати незалежно від місця перебування в час виборів [19]. Ці та інші заходи призначені для забезпечення нормального функціонування системи національної адміністрації, а отже й для ефективнішої діяльності професійних менеджерів.

Молдова домоглася певного прогресу в удосконаленні демократичних інститутів. Однак в цілому модернізація суспільства об'єктивно не може бути синхронізована з швидкою й ефективною модернізацією політико-адміністративних інститутів держави. Причина полягає в тому, що державні установи й інститути громадянського суспільства модернізувалися у нас в контексті європейської інтеграції на основі запозичених моделей і стандартів, які продемонстрували свою ефективність у західних країнах. Однак Молдова, як і інші країни „нової” демократії, демонструє переважно архаїчну, патріархальну політичну культуру (термін Г. Алмонда і С. Верби).

Зрозуміло, що криза демократії в молдовському суспільстві, у якому демократичні інститути нефункціональні, неспроможні забезпечити повне дотримання прав і основних свобод громадян, визначає і якість управління. За деякими оцінками західних авторів, мінімальний показник індексу управління (він складається з 6 індикаторів — відповідальність, політична нестабільність і насильство, ефективність державного управління, ступінь державного регулювання економіки, дотримання законодавства та корупція) знизилася до мінімального рівня, а це означає, що наша країна не значиться в списку країн світу з більш-менш ефективним правлінням. А тому успіх демократичних реформ безпосередньо пов'язаний із забезпеченням поєднання політичних і соціально-економічних компонентів.

На закінчення відзначимо, що зміцнення демократичних інститутів та ефективне управління в країнах „нової” демократії залежать безпосередньо від ефективної діяльності публічної адміністрації. Бюрократія як адміністративна система і водночас як система правління, що функціонує специфічним чином, яка здійснюється державними службовцями, досвідченими професіоналами, з необхідністю передбачає постійне регулювання з боку політичного класу й суворий контроль за її діяльністю з боку суспільства. Основним механізмом цього процесу є демократизація громадського життя в руслі європейських принципів і норм у сфері публічного управління.

Література:

1. **Эрме Г.** Культура и демократия. – Москва: Прогресс; ЮНЕСКО, 1994. – 190 с.; **Hermet G.** Poporul contra democrației (Народ проти демократії). – Iași: Institutul European, 1998. – 160 с.

2. **Алмонд Г., Верба С.** Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122 - 134.

3. Див., напр.: Россия и Украина на пути к демократизации: особенности переходного периода / Институт трансформации общества. – Киев, 2007. – 208 с.; **Олейник Л. Г.** Современный переходный период: сравнительный анализ. – Кишинэу: Изд-во „Helmax”, 2009. – 160 с.; **Roșca A.** Algoritmi ai tranziției: aspecte social-filosofice (Алгоритми транзитного періоду: соціально-філософські аспекти). – Chișinău: Tipografia A. Ș. M., 2007. – 300 с.; **Зеленько Г.** Проблемы функционирования органов государственной власти в Украине в контексте конституционной реформы 2004 г. // Revista de filozofie, sociologie și științe politice (Питання філософії, соціології та політичних наук). – Кишинэу. – 2008. – № 2. – С. 117 - 122; **Saca V.** Interese politice și relații politice: dimensiuni tranzitorii (Політичні інтереси та політичні відносини: транзитні виміри). – Chișinău: CE USM, 2001. – 473 с.; **Juc V., Josanu Yu., Rusandu I.** Sisteme politice tranzitorii din Europa de Sud-Est (studiu comparat) (Перехідні політичні системи в Південно-Східній Європі (порівняльний аналіз)). – Chișinău: Tipografia A.Ș.M., 2008. – 204 с.; **Casiadi O., Porcescu S.** Regimuri politice contemporane (Сучасні політичні режими). – Chișinău: Tipografia „Reclama” SA, 2007. – 100 с. и др.

4. Див. докладніше: **Даль Р.** Введение в теорию демократии. – Москва: Наука, 1992. – 158 с.; **Даль Р.** О демократии. – Москва: Аспект Пресс, 2000. – 193 с.; **Даль Р.** Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. – 1994. – №3. – С. 37 - 48; **Dahl R.** Democrația și criticii ei (Демократія та її критики). – Iași: Institutul European, 2002. – 291 с.

5. В час своєї появи до середини XVIII століття термін „бюрократія” мав принизливий зміст: бюрократами називали чиновників, які відбирали реальну владу у монарха (при монархії) чи у народу (при демократії).

6. Ці та інші закони, принципи, правила („Закон Хеллера”, „Принцип Пітера”, „Правило Фрімена” тощо) про парадокси буденного життя містяться в окремій праці під назвою „Закони Мерфі”. Див.: Полное собрание законов Мерфи: Пер. с англ. – 3-е изд. – Минск: Папурри, 2007. – 608 с.

7. **Беннис У., Нанус Б.** Лидеры. – Москва: Изд-ва Чарли; Сильван, 2001. – 186 с.; <http://images.google.com/images?q=warren+bennis&gbv=2&svnum=10&hl=sl&start=20&sa=N&ndsp=20>.

8. Див., напр.: **Битэм Д.** Бюрократия // Социологический журнал. – 1997. – № 4. – С. 13 - 29; **Beetham D.** Birocrația (Бюрократія). – Chișinău: Epigraf, 2004. – 165 с.

9. Див.: **Варзарь П., Кёреску Ю.** Бюрократия // Политология: Учебник по

спеціальності „Міжнародні відносини”. Том I / Коорд. В. Мошняга, Г. Руснак, В. Сакович, В. Сака. – Chişinău, 2008. – С. 133 - 148; **Poede G.** Dominație și putere în gândirea lui Max Weber (Панування і влада у працях Макса Вебера). – Iași: Ed-ra Tipografia „Moldova”, 2002. – 320 с.; **Petraș-Voicu I.** Concepția elitara a lui Max Weber (Елітарна концепція Макса Вебера) // Polis. – 1995. – № 4. – С. 17 - 21 та ін.

10. Див.: **Weber M.** Teorie și metodă în științele culturii (Теорія і метод в галузі наук про культуру). – Iași: Polirom, 2001. – 181 с.

11. Вежі: **Varzari P.** Elita politică din Republica Moldova: realități și perspective (Політична еліта Республіки Молдова: реальність і перспективи). – Chişinău: CEP USM, 2008. – С. 13.

12. Див. докл.: Dicționar de scrieri politice fundamentale (Словник фундаментальних політичних праць) / Coord. L. Ștefan-Scalat. – București: Humanitas, 2001. – С. 363 - 375; Enciclopedia Blackwell a gândirii politice (Енциклопедія політичної думки Блеквелла) / Coord. D. Miller. – București: Humanitas, 2000. – С. 137, 216.

13. Див. докл.: **Dunleavy P., O’Leary B.** Teoriile statului. Politica democrației liberale (Теорії про державу. Політика ліберальної демократії). – Chişinău: Epigraf, 2002. – С. 134 - 136, 165 - 170.

14. Цит. за: **Fruntașu Iu.** O istorie etnopolitică a Basarabiei (1812 - 2002) (Етнополітична історія Бессарабії). – Chişinău: Cartier, 2002. – С. 253.

15. Див. вебсайты: www.e-ukraine.org.ua; <http://www.e-rus.ru>; <http://www.mtic.gov.md>.

16. Про переваги електронної бюрократії див.: **Голубева А. А.** Электронное правительство в контексте реформ государственного управления // Реформирование общественного сектора: поиск путей повышения эффективности. Сб. статей в 2 ч. Ч. 2 / Под ред. И. Н. Баранова, Т. М. Скляр, Ю. Ф. Федотова. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 249 - 272; **Солодов В. В.** Электронное правительство как инструмент борьбы с коррупцией // Там же. – С. 273 - 285; **Бухвалов А. В., Ильина Ю. Б., Бандалюк О. В.** К концепции электронного корпоративного управления: учет интересов стейкхолдеров // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 8. Вып. 1. – С. 106 - 130.

17. Див. докл.: **Buzărnescu Șt.** Sociologia conducerii (Соціологія правління). – Timișoara: Ed-ra de Vest, 2003. – С. 132 - 135.

18. Цит. за: **Абрамов Р.** Похищение будущего, или „Футурошок” Элвина Тоффлера // <http://soreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=265>; див. також: **Тоффлер Э.** Футурошок. – Санкт-Петербург: Лань 1997. – 464 с.

19. Програма діяльності Правительства Республіки Молдова „Европейська інтеграція: свобода, демократія, благополуччя” на 2009 - 2013 рр. // <http://www.gov.md/>.

УДК 323.12

Етнічна ідентифікація, або Мрії про минуле

Тетяна Зубро,
докторант філософського факультету
Братиславського університету ім. Я. Коменського
(Словаччина)

У статті на основі праць зарубіжних і вітчизняних політологів проаналізовано проблему зростання ролі етнічної ідентифікації на теренах сучасної України. Увага звертається на причини і можливі негативні аспекти цього процесу.

Ключові слова: етнічна ідентифікація, національна ідея, націоналізм, легітимація.

In the article the problem of increasing the importance of ethnic identification in present-day Ukraine is analyzed on the basis of the works of foreign and native politologists. The attention is paid on the reasons and prospective negative aspects of this process.

Keywords: ethnic identification, national idea, nationalism, legitimacy.

На відміну від країн Центральної Європи, де зміни в 1990-х роках відбувалися під гаслом повернення до Європи, в Україні цей процес мав дещо інший напрям. На тому етапі розвитку стало помітним зростання популярності національної ідеї, в поняття якої вкладалося творення власної державності і загального добробуту.

На думку англійського соціолога Д. Лейна, населення Радянського Союзу мало дві форми національної ідентифікації - радянську і національну, яка була пов'язана з географічною територією чи мовою. Сповідувалася, власне кажучи, етнічна ідентифікація. Коли під час „перебудови” народи так званих союзних республік від радянського простору і радянської ідентичності відреклися, то основою легітимації політичного реформаторського руху там, як і в деяких східноєвропейських країнах, стали національність і релігія. Відбувалася політизація народів на

національній основі, де національність - це ідея, націоналізм - програма, мета якої — мобілізувати громадян для подолання певних труднощів. Націоналізм і релігія як ідеології заповнювали вакуум у свідомості громадян і в такий спосіб забезпечували легітимацію опозиції щодо радянської влади і комунізму [1, с. 125].

Деякі західні вчені звертають увагу на ще один специфічний аспект пробудження націоналізму в перехідних суспільствах Східної Європи (включаючи й Україну). Це зв'язок між цінностями комуністичної ідеології та етнічним націоналізмом, який у цих країнах відроджується [2]. Ідеологічні складові комунізму належать до групи факторів, які детермінували відродження в цьому регіоні етнічних орієнтацій національної ідентичності. На думку Дж. Чопфліна, комуністична ідеологія зруйнувала громадянське суспільство в країнах регіону, створивши атомізовані спільноти, в основі яких лежали недовіра і самоізоляція. Відтак етнонаціональні ідентичності залишалися чи не єдиними структурами, в яких могли формуватися громадянські паростки взаємодії на основі довіри й солідарності. В умовах ліквідації комуністичною ідеологією інших конфронтуючих з нею ідей і цінностей, етнічність залишалася єдиною формою, яка збереглася в тій чи іншій мірі і була представлена в структурі національної ідентичності цих країн. Тривалий період панування тоталітарної системи та універсалістська природа ідеологічних цінностей комунізму, які в низці країн асоціюються з зовнішнім тиском, сприяла популяризації не громадянських, а національних проектів збереження і відродження конкретної етнічності, утримуючи поняття національної ідеї в межах етнічності, що, до речі, стало одним з визначальних чинників руйнування комуністичної моделі.

Загалом можна визначити ще кілька причин зростання ролі етнічної ідентифікації:

1) переважання етнічного типу національної ідентичності пояснюють тим, що не існувало сформованої структури демократичних політичних і громадянських інститутів, а також ефективних інститутів законодавчої влади. В таких умовах етнічний націоналізм заповнює інституційний вакуум [3]. На думку Д. Снайдера, етнічний націоналізм має тенденцію до домінування, коли політичний контекст характеризується колапсом інститутів влади. Це проявляється в тому, що інститути влади не спроможні задовольняти базові потреби громадян, а також не існує сформованих альтернативних структур, які були б здатні взяти на себе реалізацію цих функцій [4];

2) зростання етнічної ідентифікації, як не парадоксально в умовах глобалізації, є своєрідною реакцією свідомості на тенденції універсалізму, посилення соціальної конфліктності в умовах перехідного суспільства;

3) спалахи сепаратистських настроїв в поліетнічних спільнотах;

4) цілеспрямований ідеологічний вплив.

Якщо говорити про Україну, то сама нестабільна ситуація перехідного

суспільства стає джерелом підвищення ролі етнічної ідентифікації, коли виникає бажання знайти психологічну підтримку в традиційних формах, що є найпростішим шляхом знову відчувати себе частиною певної соціальної спільноти. В часи стабільності соціальна система певною мірою захищає особистість відносно стійкими ціннісними настановленнями, моральними нормами, законами, створюючи тим самим передбачуване майбутнє, як це було, наприклад, в радянський період. Відповідно, в нестабільні періоди втрачається підґрунтя, і людина постає перед проблемою пошуку нових життєвих цінностей, поглядів і творення оновленої політичної культури. Цим підґрунтям на певний час стає етнічна ідентифікація. Звідси й випливає потреба консолідації спільноти за етнічною ознакою. При цьому робляться спроби в нових умовах знайти інтегруючу національну ідею, сформувані і виокремити національну міфологію, символи, культуру. Однак це нелегке завдання, якщо взяти до уваги високий рівень поляризації українського суспільства, повну недовіру до влади і різноспрямованість зовнішньополітичних орієнтацій населення. До того ж помітні тенденції до ототожнення національної ідеї і націоналізму.

В цьому випадку надзвичайно важливим для розуміння ситуації є саме те, що етнічна ідентифікація виникає не тільки стихійно, але й формується цілеспрямовано. І тут постає питання: чи можна спрогнозувати кінцевий результат таких спроб і прорахувати можливі побічні ефекти? Безперечно, етнічна ідентифікація може бути потужним колективним ресурсом, але ж вона несе в собі конфліктний потенціал. У світі знайдеться безліч прикладів, коли етнічність ставала руйнівною силою і призводила до громадянських та військових конфліктів.

На рівні теоретичних розробок в українській науковій думці з'являється велика кількість праць, пов'язаних з дослідженням питань формування української політичної нації, розробкою української національної ідеї як основи функціонування нації і її соціально-політичних прагнень, роллю етнічної ідентичності в цьому процесі. Теоретичні і практичні дослідження зачіпають проблеми зменшення потенціалу сепаратизму і послаблення тенденцій поляризації українського суспільства. З'являються спроби віднайти в етнічній ідентифікації такий ритуал, який би виражав солідарність великих спільнот, ставши каталізатором активності й консолідуючою основою для об'єднання фрагментованої української політичної культури. Такі прагнення могли б бути успішними при наявності спільної історії етносу, який проживає в межах єдиної країни, єдиної культури, релігії, мови, але у населення України такої спільної основи немає. Історія довела, що спроби, коли влада згори намагається сформувані колективну ідентичність, не мають успіху. Об'єднання навколо певних цінностей за допомогою тиску неминуче зустрічається з могутньою протидією.

Необхідно звернути увагу на ще один істотний момент: у випадку України такі спроби не будуть спрацьовувати як консолідуюча основа в

складних умовах поліетнічності суспільства. Загальновідомо, що етнічна самоідентифікація – це нелегкий процес, який особливо напружено і гостро проходить в країнах з традиційно багатонаціональним населенням і недостатньо сформованим громадянським суспільством, до яких належить і Україна. До того ж багато зарубіжних дослідників (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, М. Газеровскі, Т. Пауер) погоджуються з тим, що етнічно гетерогенні суспільства вважаються менш схильними до досягнення політичної консолідації, політичної стабільності і формування громадянської політичної культури. Цінності і норми громадянського суспільства в поліетнічних державах наражаються на великий ризик появи різних суспільно-політичних деформацій. А що стосується ситуації в Україні, то слід звернути увагу на існування в суспільстві протилежного вектора консолідації, а саме наявності ліній розколу за основними факторами – мова, релігія, національність, історія. Ці складові є одними з найстабільніших елементів, які впливають на процес політичної консолідації. Етнокультурні чинники ідентичності не тільки не відповідають сучасним реаліям, але й об'єктивно не можуть бути консолідуючим началом розколотого за цими ж чинниками (культура, мова, релігія) українського суспільства.

У певний період розвитку суспільства національна ідентифікація стає своєрідним наслідком національного конструювання. Такий процес чітко відстежується на прикладі України. Не обмежуючись лише теоретичними дослідженнями, українські науковці і політичні діячі намагаються формувати національну свідомість на рівні державних інституцій, навчальних закладів і через засоби масової інформації.

І хоч радикальний український націоналізм характерний сьогодні лише для певних маргінальних груп і партій на кшталт ВО „Свободи” і для окремих регіонів України, проте його поміркований варіант в останні кілька років стає популярним серед українських політиків. З високих трибун лунають заклики до національного єднання навколо національних пріоритетів. Політики намагаються сформувати для себе імідж „борців” за національне відродження України і навіть, певною мірою, змагаються, хто з них найбільш національно чи патріотично налаштований. Але не слід забувати, що надмірна орієнтація на етнічність призведе до обмеження прав і свобод особистості, а прагматичне питання щодо активізації національних почуттів для досягнення тієї чи іншої політичної мети може розбудити абсолютно ірраціональну і непередбачувану хвилю націоналізму з його негативними аспектами.

На рівні української політичної сцени національна ідентичність використовується як інструмент для політичної мобілізації різними силами: від спроб втілення української національної ідеї в державну ідеологію до версій ультра націоналістичних течій на кшталт УНА-УНСО з їх гаслом „Україна для українців” і політикою „Україна понад усе”, яку підхоплюють державні діячі найвищого рангу. Особливо це стало помітним

Тетяна Зубро

після подій 2004 року і зміни контреліти в Україні. Причому національний аспект в цьому підході звернений в історичне минуле. Різне трактування „нації” і „національних інтересів” використовується сьогодні з різною метою: і як спроби консолідації вкрай поляризованого українського суспільства, і як інструмент виокремлення „чужих” і згуртування „своїх”, і як засіб легітимації влади і власності. Ще одним доказом того, що українська політична сцена повертається в бік націоналізму, є те, що націоналістична тематика все частіше використовується в риторичі популістів, які прагнуть в такий спосіб загравати з населенням.

Бажаючи знайти консолідуючу основу і одночасно вирішуючи проблему власної легітимації, влада намагається віднайти і відтворити традиціоналістські моделі поведінки, ціннісні орієнтації і настановлення з історичного минулого, постаті минулого стають „національними героями”. Іншими словами, націоналізм прагнуть втілити в життя як політичний проект. Керівники держави, декларуючи вибір демократичного шляху розвитку, побудову відкритого суспільства та інтеграцію в сучасну європейську спільноту, використовують традиціоналістську риторичу й атрибутику, організують богослужіння на державному рівні в найнесподіваніших місцях (наприклад, в СБУ), які називають „актами духовного очищення”.

У випадку України пошук традицій „часто переплітається з відвертою міфологізацією минулого” [5, с. 53], а іноді стає й об’єктом штучних конструювань. Тенденційно розтлумачені образи минулого розглядаються як спосіб вирішення нагромаджених проблем, а метою формування національної ідеї є подолання культурно-історичної неоднорідності українського суспільства.

Але якими способами це долати? І навіщо?

Націоналізм стає своєрідним прикриттям для різних ідеологічних конструцій та міфологем. Переписуються підручники історії, створюється (і не без допомоги ЗМІ) такий собі образ українця-жертви, скривдженого і приниженого, а це, між іншим, ідеальне середовище для формування агресивного націоналізму. Слід зауважити, що в націоналістичній пропаганді активно використовується міфологічна складова для конструювання не тільки минулого, але й формування символічних, іноді суперечливих, образів сьогодення.

Деякі автори визначають характерні для пострадянських країн напрями цілеспрямованого конструювання:

- 1) підвищений інтерес до історичних постатей з минулого;
- 2) культивування історичного чи міфологічного типу зовнішності;
- 4) спроби посилити релігійне виховання чи запровадити пропаганду сакральних ідеалів;
- 5) апелювання до традиційних цінностей етносу на різних рівнях;
- 6) звернення до фольклорних джерел [6, с. 116].

Проблема окремих українських політичних діячів полягає в тому, що вони намагаються реалізувати ідеї, які не вдалося здійснити в минулому

– розбудувати самостійну Україну на принципах відокремлення української культури і мови від інших культур. Але ж відомо, що така свідома диференціація етносу від інших несе в собі загрозу не тільки створення біполярної системи сприйняття архаїчного типу „свій – чужий”, але й формування вже випробуваного авторитарними режимами „образу ворога”, що призводить до зростання рівня агресивності в суспільстві. Більше того, в умовах трансформації українського суспільства погіршення соціально-економічного становища, зубожіння населення, існування міфологем в етнічній та культурній сферах, крайній націоналізм, який містить в собі елементи регресу [6, с. 189], поглиблює регіоналізацію країни і ще більше поляризує фрагментовану політичну культуру населення, створюючи ризики політичної поляризації, а в подальшому й можливої конфронтації.

На нашу думку, Україна, намагаючись реалізувати названі вище ідеї, може ізолюватися від процесів, які відбуваються як в європейських, так і в інших країнах. У світі сьогодні надзвичайно важливою є проблема формування ідей, які б не принижували інші етноси, не підривали б їхні цінності (мова, традиції, вірування тощо), а об'єднували громадян у єдину спільноту. Прикладом реалізації таких прагнень є Європейський Союз. Інтегруючи в себе нові країни, Європа формує єдину економічну, правову, фінансову базу, що сприятиме її подальшому розвитку як єдиного цілого. І якщо ми говоримо про європейський вибір України, то маємо зрозуміти, що ЄС будується на засадах демократії, недоторканності прав і свобод людини, гарантіях верховенства права, поваги до всіх без винятку етнічних груп, які проживають на території об'єднаної Європи. Такий підхід дає змогу країнам ЄС рухатися вперед. А наші мрії про минуле не дозволяють нам зазирнути в майбутнє і на рівні зі світом, що розвивається швидкими темпами, вирішувати глобальні і регіональні виклики сучасного періоду.

Тенденції, які проявляються в українській державній ідеології, а також патерналістські настрої влади стосовно громадян, викликані браком ціннісної основи для консолідації. До речі, Н. Паніна зробила висновок, що, не знаходячи в українському соціумі не тільки нових демократичних цінностей, але й діючих законів, така традиціоналістська модель, архаїчність атрибутики та „українськість” поведінки влади в певній мірі відповідає запитам населення на цьому відтинку часу і є, в певному сенсі, „вимушеним” вибором українців [7].

Емоційні звернення до національного відродження і повернення до свого коріння в нестабільні перехідні періоди призводять до зростання національного ізоляціонізму та ксенофобних настановлень. Про це свідчать результати соціологічних досліджень, проведених в Україні. Вивчаючи фактори національної ідентичності, толерантності і ксенофобії в Україні, Н. Паніна зазначає, що в свідомості українського населення майже у всіх регіонах і серед усіх категорій, опитаних з 1992 року, спостерігається зростання ізоляціоністських настроїв і прямих ксенофобних настановлень [8, с. 30]. Зокрема, якщо 1992 року частка населення з рівнем відкритості

(толерантності) становила 35,2 %, то 2002 року цей показник становив лише 9,9 %, а 2005 – 10,4 %. Рівень ізоляціонізму в настроях населення на початку 1990-х років становив 33,3 %, 2002 року – 48,1 %, 2005 року – 49,5 %. Слід відзначити і зростання рівня відкритої форми ксенофобії з 6,3 % 1992 року до 27 % 2002 року, 2005 року ця цифра становила 25,2 %.

Не можна не погодитися з припущенням, що в основі національного ізоляціонізму, який домінує в свідомості жителів України, лежать „архаїчно-традиціоналістські цінності, які в значній мірі визначають на теперішньому етапі формування, розвиток і консолідацію системи соціальних відносин в цілому” [9, с. 31]. В таких умовах значно ускладнюється відродження громадянськості як важливого виміру національної ідентифікації. На порядок денний виноситься актуальне питання: чи не виникне в результаті таких процесів загроза формування передумов регресивного розвитку суспільної системи закритого типу з традиційно-общинними або авторитарними принципами консолідації і чи не призведе це до негативних тенденцій зростання рівня нетерпимості до критичної точки?

Щоб змінити ситуацію, необхідні реальні, а не декларативні демократичні перетворення, демонстрація політичною елітою зразків поведінки, які відповідають сучасним демократичним цінностям і правовій державі.

На думку багатьох українських вчених (зокрема, Н. Паніної, М. Шульги, О. Майбороди, Л. Нагорної), заклики до розбудови незалежної країни і досягнення національного єднання дуже абстрактні, щоб виступати орієнтирами для подальшого розвитку. Для глибоко поляризованого українського суспільства національна ідея постає явищем малозрозумілим та ірраціональним, а „будь-які спроби вибудовувати її на войовничо-захисних засадах з присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу” [10].

Опитування громадської думки підтверджують, що в єдину спільноту українців об'єднує або може згуртувати, в першу чергу, прагнення до істотного підвищення добробуту громадян (33,4 %) та рівні права і співіснування в межах однієї держави (28,2 %), і лише потім виступають спільні політичні принципи та ідеї (11,6 %) чи спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина [11].

В першу чергу потрібно віднайти громадянський консенсус серед української політичної еліти, до чого постійно закликають міжнародні й вітчизняні експерти, щодо цілей розвитку держави і способів їх здійснення. Такими цілями можуть бути: процвітання країни і благополуччя її громадян, дотримання основних прав і свобод, побудова справді демократичної і правової держави, формування громадянського суспільства і громадянської політичної культури, не забуваючи при цьому і про підтримку української культури, мови, національних традицій. Як стверджував Ю. Хабермас, „ідея універсальності демократії і прав

людини створює той твердий матеріал, в якому від цієї миті заломлюються промені національних традицій” [12, с. 77]. А щодо способів реалізації цих цілей, то вони теж загальновідомі. Це демократичні правила гри, які для всіх учасників, незалежно від того при владі вони чи в опозиції, будуть однаковими і обов'язковими.

Література:

1. **Лэйн Д.** Падение государственного социализма. Перевод: Н. В. Романовский (оригинал: английский) // Мир России. – 2005. – №3. – С. 105 - 141.
2. **Schopflin G.** Nationalism and Ethnicity in Europe, East and West // Kupchan C. A. (ed.) Nationalism and Nationalities in the New Europe. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995. – P. 37 - 65.
3. **Gellner E.** Nationalism in Vacuum // Motyl A. J. (Ed.) Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR. New York: Columbia University Press, 1992. – P. 243 - 254.
4. **Snyder J.** Nationalism and the Crisis of the Post-Soviet State // Broun M. E. (Ed.) Ethnic Conflict and International Security. Princeton, N.J: Princeton University Press, 1993. – P. 79 - 101.
5. **Бурлачук В. Ф.** Суспільна трансформація як руйнування та вибір традиції // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід. – Київ. – 2004. – С. 49 - 72.
6. **Чернявская Ю.** Фокусы этнической идентичности // Космополис. – 2007. – №3 (19). – С. 105 - 117.
7. **Bedřich W.** Loewenstein My a ti druzí // Sociologický časopis. – Ročník [Vol.] 31. – № 2. – 1995. – S. 187 - 200.
8. **Паніна Н.В.** Демократизація в Україні та помаранчева революція у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – №19 (598). – 20 - 26 травня 2006. Режим доступу до газети <http://www.dt.ua/3000/3050/53413/>
9. **Панина Н. В.** Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 26 - 45.
10. Там само.
11. **Нагорна Л.** Поняття „національна ідентичність” і „національна ідея” в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. Режим доступу до журналу <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=16&c=119>
12. Центр Разумкова. Соціологічні опитування // Режим доступу http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=284
13. **Хабермас Ю.** В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи / Пер. с нем. В. С. Малахова – Донецк: из-во „Донбасс”, 1999. – 123 с.

УДК 327.5.

Політичні конфлікти та їх типи

Микола Примуш,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології
Донецького національного університету

У статті розглядається політичний конфлікт і його ідеологічне мотивування. Здійснюється аналіз і типологізація політичних конфліктів.

Ключові слова: *політичний конфлікт, ідеологія, суб'єкти політичного конфлікту, типологія, класифікація, індуцировані конфлікти, міжнародні конфлікти.*

Political conflict and its ideological motivation are considered in the article. Analysis and typology of the political conflicts are given.

Key words: *political conflict, ideology, subjects of the political conflict, typology, classification, induced conflicts, international conflicts.*

Виділення політичних конфліктів у особливий тип цілком обґрунтоване: адже політика — це самостійний і специфічний світ, що значно відрізняється від інших сфер життя суспільства. Він охоплює державні і громадсько-політичні організації, механізми державної влади та відповідні відносини, правові інститути, партійні системи, політичну культуру суспільства і багато іншого, пов'язаного з ухваленням та реалізацією політичних рішень. Важливим моментом у розумінні світу політики є його трактування не як статичної структури, а як структури, що динамічно функціонує, з притаманними їй диференціацією, асоціаціями і дисоціаціями, об'єднаннями та розмежуваннями політичних суб'єктів. Звідси впливає трактування політичного конфлікту не тільки як інституціоналізованого, практично-політичного протиборства (якими є, наприклад, парламентські дебати чи акції протесту опозиційних сил), але і як теоретичного та символічного (культурного) зіткнення в соціальному просторі за можливість впливати на його модифікації і трансформації [1].

Одне з найбільш вдалих визначень політичного конфлікту міститься в „Політологічному словнику”: „Політичний конфлікт — зіткнення суб’єктів політики у їх взаємному прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов’язані, перш за все, з отриманням влади чи політичного статусу в суспільстві” [2].

Загалом погоджуючись з авторами словника у визначенні політичного конфлікту, дамо своє його визначення.

Політичний конфлікт — це протиборство реальних суспільних сил (агентів), що уособлюються лідерами, елітами, організаціями, партіями та іншими об’єднаннями і спільнотами. Це протиборство суб’єктів з протилежними політичними інтересами, цінностями, поглядами і цілями, обумовленими становищем та роллю у системі владних відносин. Поняття політичного конфлікту означає не що інше, як боротьбу одних суспільних сил з іншими за вплив у інститутах політичної державної влади й управління, за доступ до ухвалення суспільно значущих рішень, за участь у розпорядженні ресурсами, за монополію своїх інтересів та визнання їх загальними, тобто за все, що утворює владу і політичне панування.

Як вид політичних відносин і форма політичного процесу конфлікт політичний відрізняється від інших тим, що він є взаємодією між суб’єктами, пов’язаною з існуванням, виявленням, артикуляцією (висловленням) і реалізацією спільних інтересів, у першу чергу — великих соціальних груп. Державна влада — знаряддя захисту та здійснення цих інтересів. Тому володіння нею, устрій державних та інших політичних інститутів, політичний статус суспільних груп та індивідів, що складають її, цінності і символи влади, її ресурси (матеріальні й людські) є об’єктом і предметом політичного конфлікту.

Кожній політичній системі притаманна своя ієрархічна структура політичних статусів: одні посідають панівне становище, інші — підлегле, в чому закладена політична нерівність і пов’язана з цим суперечність, яка є первинним об’єктивним джерелом латентного конфлікту, що перетворюється на відкритий за наявності необхідних об’єктивних і суб’єктивних умов та причин. Вони формуються в процесі назрівання політичних суперечностей і характеризують реальні форми конфліктів, що вже існують.

Будь-який конфлікт, особливо політичний, передбачає на його первинному етапі розмежування суб’єктів як протилежностей політичних відносин, іншими словами — їх самовизначення як агентів конфлікту. Відзначимо чотири можливі варіанти дії: 1) визнання реальності сил, що конфліктують; 2) заперечення конфліктних протилежностей як об’єктивно обумовлених політичними суперечностями; 3) прагнення замаскувати позиції і погляди, які розділяють конфліктуючі суб’єкти, посиланнями на їх „невизначеність”, „розпливчатість” (тактика опортуніста); 4) довільне, суб’єктивістське розмежування агентів конфлікту, усвідомлене чи випадкове змішування справжніх конфліктогенних протилежностей з

помилковими чи уявними, суттєвих — з несуттєвими, випадкових — із закономірними тощо.

В залежності від політичної позиції суб'єктів і конфліктних ліній їх протистояння приймається один із зазначених варіантів розмежування протилежностей, а частіше — поєднання кількох із них.

Сам факт визнання чи заперечення суперечностей і конфліктів у політиці — проблема не стільки теоретико-ідеологічна, скільки практична. Те, як вона вирішується, визначає у багатьох випадках стратегію і тактику політичної поведінки і дії. Крім того, це є відправним пунктом навіть в орієнтації на певний політичний режим. Демократичний режим, скажімо, не тільки визнає, але й інституціоналізує суспільні конфлікти. Його інститути гласно, легітимно, на підставі загальноприйнятих норм і „правил” гри покликані забезпечувати вільне обговорення конфліктів, що виникають, та шляхів їх подолання на користь більшості.

Політика невіддільна від ідеології. Ідеологічне мотивування політичного конфлікту (відкрите чи завуальоване, таке, що визнається чи відкидається) — реальний факт, підтверджений не тільки історичною практикою нашої країни, але й усїєї світової спільноти. Відрізняються лише типи і способи мотивування. Ідеологічний характер розуміння та інтерпретації політичних колізій має під собою певний об'єктивний ґрунт — подвійність буття політики у вигляді явища, яке практично існує, та ідеального образу, проекту, який відображає соціальні інтереси, які зазвичай не збігаються з реальним.

Яким би не був політичний конфлікт, він мотивується ідеологічно, усвідомлюється його агентами через ідеологічні символи; ідеологічний компонент відіграє організуючу та мобілізуючу роль у поведінці і дії протиборчих суб'єктів. Ідеологічне обґрунтування природи, суті та інших ознак конфлікту значною мірою визначає динаміку його розвитку і розв'язання, так само, як і вплив на суспільство. Консервативна ідеологія та обумовлений нею конфлікт блокує позитивний розвиток конфлікту, сприяє нагромадженню негативних моментів політичної діалектики. Прогресивна ідеологічна база, навпаки, стимулює назрівання конфлікту до рівня його розв'язання на користь суспільства. Такими були ідеології, сформульовані лідерами соціальних і політичних революцій.

Ідеологічний елемент конфлікту протилежні суб'єкти сприймають неоднозначно. Одні його відкрито розробляють і пропагують, інші ігнорують, декларуючи свою схильність до деідеологізації. Деідеологізація ж, якщо вдуматися в її призначення, насправді виконує завдання реідеологізації, тобто заміни однієї ідеології на іншу, яку сповідує панівна політична еліта.

Ідеологічна основа політичного конфлікту — це знання, яке перетворюється і використовується як сила влади.

Ідеологічна мотивованість політичного конфлікту, його прямиий зв'язок з корінними інтересами соціальних груп, участь у ньому як агентів партій,

еліт, лідерів обумовлюють його високу динамічність. Вона проявляється у всіх структурних елементах так само, як і в його характері та формах виникнення і розвитку. А перш за все в тому, що не існує раз і назавжди визначеного складу протиборчих сил. Разом з правлячими, панівними політичними групами, партіями, елітами, лідерами, залежно від ситуації та рівня гостроти конфлікту, змісту, завдань і гасел боротьби, змінюється склад учасників, відбувається навіть зміна лідерів. Крім того, як провідні сили на різних етапах одного і того великого політичного конфлікту (наприклад, революційного чи контрреволюційного) на перший план можуть виходити нові еліти, усуватися від керівництва попередні.

Суб'єкти політичного конфлікту стають його реальними агентами за умови оволодіння ними певних інститутів і організацій.

Політичні інститути — носії притаманних їм політичних символів: державного герба, прапора, гімну, номінацій, політичної мови тощо. Інституалізація конфлікту — це його оформлення в символічну форму, характерну для політичної системи. Символічний капітал — невід'ємна і серйозна сила політичного протиборства. Особливо слід відзначити важливість політичної мови. А тому слова, назви є важливими ставками в політичній боротьбі за нав'язування легітимності принципу бачення політичного буття.

Політичний конфлікт, будучи в основному ідеологічно мотивованим та інституційно організованим, таким, що раціонально розвивається, найбільш інтенсивний і результативний за своїми наслідками.

Важливою умовою аналізу політичних конфліктів є створення їх типології.

Першою типологічною групою політичних конфліктів можна вважати державно-правові конфлікти, що виникають у самій системі державної влади [3]. Під час таких конфліктів боротьба точиться навколо функціонування старих і виникнення нових державних інститутів, обсягу їх повноважень, конституційних положень, що регулюють ці повноваження, ресурсів влади тощо.

Інший тип — статусно-рольові політичні конфлікти [4]. Нерівний розподіл влади, прав і свобод, форм і рівнів участі в політичному житті — джерело конфліктності політичних відносин.

Третім типом в ієрархії політичних конфліктів є конфлікти на основі суттєвих розбіжностей у політичній культурі [5]. Йдеться не просто про конфлікти цінностей як розбіжностей в ідеалах, орієнтаціях, а про конфлікти на ґрунті політичних культур як способів сприйняття реальності, а також способів політичного мислення і дії великих соціальних груп.

До сфери політики належать також конфлікти в системі державного управління, що виникають у зв'язку з різницею інтересів, з суперництвом і боротьбою різних інститутів і державних структур стосовно перерозподілу та реалізації політико-державної влади. Від політичних вони відрізняються

тим, що розгортаються в юридичній формі і мають у своїй основі правові розбіжності. Конституційний баланс виконавчої і законодавчої гілок влади є гарантом успішного функціонування державного управління. Але іноді функції гілок влади перетинаються, вступають у суперечності, відтак виникають конфлікти. Концентрація їх у політичній системі призводить до політичних криз, які поділяються на урядові, парламентські та конституційні. Усі вони мають місце в політичному житті сучасної України і не завжди вирішуються легітимним і мирним шляхом.

Типології конфліктів, що пропоновані в літературі, базуються, як правило, на різних ознаках, формальних нормах або ціннісних думках.

Можна назвати певну схожість причин, що викликають конфлікти. Наприклад, соціальна дискримінація (соціальна несправедливість). Такі конфлікти, відрізняючись за масштабами, інтенсивністю та результативністю, характерні для всієї нової і новітньої історії.

Конфлікти можуть типологізуватись і за такою ознакою, як характер суперечностей, що лежать в їх основі. Суперечності можуть бути антагоністичними і неантагоністичними, внутрішніми і зовнішніми (у залежності від їх відношення до соціальної системи). Вони можуть розрізнятися також за сферами свого прояву (економічна, політична, духовна сфера, сфера міжнаціональних відносин, зовнішньополітична тощо).

Конфлікти можуть класифікуватись й за часом дії (затяжні, швидкоплинні), за інтенсивністю, за масштабами дії (регіональні, локальні), за формами прояву (мирні і немирні, явні та приховані) і, нарешті, за їх наслідками (позитивні — негативні, конструктивні — деструктивні).

Питанням типології конфліктів присвячено багато літератури, особливо на Заході. Так, Р. Дарендорф звертає увагу при класифікації конфліктів на такі моменти, як умови їх виникнення і розвитку. Конфлікти, обумовлені чинниками внутрішнього характеру, він називає ендогенними, а зовнішніми чинниками — екзогенними.

Становить інтерес типологія конфліктів, запропонована С. Чейзом, який звернув основну увагу при класифікації конфліктів на соціальне середовище, в якому вони проявляються: усередині сім'ї (між подружжям, між подружжям і дітьми); між сім'ями; між родами і подібними до них спільнотами; між територіальними спільнотами (села, міста тощо); між регіонами; між керівниками і підлеглими; між різними категоріями працівників усередині колективу; між політичними партіями; між представниками різних конфесій (релігійні конфлікти); між представниками різних ідеологій; конкурентна боротьба в межах однієї галузі; конкурентна боротьба між різними галузями; расові конфлікти; суперництво між окремими народами, яке може проявлятися в різних галузях, зокрема в боротьбі за сфери впливу, ринки тощо; конфлікти між різними культурами; „холодна війна”, тобто війна без застосування зброї; боротьба між „Сходом” і „Заходом” чи між „Північчю” (розвинені країни)

і „Півднем” (країни, що розвиваються, країни „третього світу”).

Одним з різновидів конфліктів С. Чейз вважає конфлікти на ґрунті антисемітизму як прояв антагонізмів релігійного, культурного і расового характеру.

Американські соціологи К. Боулдинг і А. Рапопорт запропонували свою типологію соціальних конфліктів, виділивши в ній такі категорії: реальні конфлікти, тобто такі, що насправді відбуваються в конкретному соціальному середовищі; випадкові конфлікти, поява яких залежить від низки другорядних чинників і суперечностей; замінні конфлікти, які є фіксованим проявом прихованих конфліктів, тобто тих, що не проявляються на поверхні суспільного життя; конфлікти, які виникають в результаті недостатнього знання становища або невеликого застосування принципу „поділяй і володарюй”; приховані (латентні) конфлікти, або конфлікти, що розвиваються поволі, непомітні відразу. Їх учасники через різні обставини не можуть чи не хочуть заявити про свою відкриту боротьбу один з одним; фальшиві конфлікти, тобто ті, що не мають, по суті, об’єктивних підстав. Вони виникають через неадекватне віддзеркалення в груповій чи масовій свідомості реальностей.

В особливий різновид конфліктів багато дослідників виділяють ті, що пов’язані з процесами модернізації. При всьому розмаїтті трактувань західними соціологами поняття „модернізація” можна виокремити як найбільш прийнятне її розуміння як етапу переходу від традиційного до сучасного (індустріального) суспільства. Здійснення модернізації нерідко ставило під загрозу традиційні цінності, а іноді й суверенітет молодих держав. Конфлікти, що виникають у зв’язку з цим, носять, по суті, цивілізаційний характер. Їх учасники захищають різні культурні цінності й орієнтуються на різні соціальні зразки (моделі) і норми. У цих умовах, як відзначав, наприклад, Дж. Ротшильд, відбулося політизування етнокультурних цінностей, що проявилось у вигляді зіткнення конфліктів, які вимагають політичного узгодження і врегулювання, без чого вони переходять в насильство.

На початку 1980-х років у західній соціологічній і політологічній літературі значна увага приділялась аналізу конфліктного потенціалу в країнах Східної Європи. Дослідники відзначали, зокрема, швидке зростання національної самосвідомості, прагнення до національного суверенітету, примат національного над класовим. До такого висновку дійшов, наприклад, американський дослідник Ю. Рецлер. До цього ж часу відносяться і праці деяких інших західних дослідників, зокрема К. д’Анкоса, Дж. Скотта, Дж. Рубіна, Д. Пруйта, Сунг Хе Кіма [6].

Автори концепції „внутрішнього колоніалізму” віднесли до спеціальної категорії конфлікти між центральним урядом і периферійними національними (етнічними) групами. Вони, зокрема, робили висновок, що група, яка переважає в економіці, прагне всіма силами зберегти свої переваги, свій домінуючий статус, викликаючи цим незадоволення інших

груп. Хоча один із засновників цієї концепції, професор Вашингтонського університету М. Гектер, будував свої висновки переважно на матеріалах національних рухів у Великій Британії, ця концепція багато що пояснила і в інших країнах, у тому числі й у колишньому СРСР. Наприклад, емпірично підтверджене останнім часом прагнення титульних націй до отримання пріоритетних прав, бажання зберегти домінування у різних сферах фактично сформувалися в союзних республіках значно раніше.

Окрему категорію конфліктів становлять ті, які умовно можна назвати „індукованими”, тобто конфлікти, що виникають під впливом прикладу ззовні на основі отриманої через засоби масової комунікації інформації. Під впливом, наприклад, етнічних конфліктів у Індії та в ЮАР активізуються національні й релігійні спільноти в інших країнах. Конфлікт на території колишньої Югославії теж мав певний вплив на підвищення активності мусульман і християн у низці країн світу, залучаючи їх до руху протесту на боці своєї національної чи конфесійної групи. Не менший резонанс викликали події в югославському краї Косово весною і влітку 1999 року.

Значне місце в конфліктології посідають дослідження міжнародних (міждержавних) конфліктів. Особливо багато літератури з цієї тематики (історичної зокрема) з'явилося в роки „холодної війни”. Саме тоді утворилися „силові центри” сучасного світу, що переслідували свої геополітичні цілі і перебували тривалий час у стані перманентного конфлікту.

Слід зазначити, що якщо проблемам внутрішньосистемних соціальних конфліктів радянські учені не надавали належної уваги, спираючись на уявлення, що соціалістичній країні вони не притаманні, то все, що так чи інакше стосувалося міжсистемних конфліктів, становило для них значний інтерес.

Характер змін політичних процесів, темпи і спрямованість еволюції системи правління безпосередньо залежать від типу домінуючих політичних конфліктів. У політичній науці прийнято класифікувати конфлікти за такими ознаками.

Виокремлюються конфлікти з огляду на зони та області їх прояву. До них, перш за все, належать зовнішньо- і внутрішньополітичні конфлікти, які, у свою чергу, поділяються на цілий спектр криз і суперечностей. Так, серед міжнародних конфліктів називають кризи типу „балансування на межі війни”, які відображають висунення однією державою вимог до іншої, сподіваючись, що супротивник швидше поступиться, ніж боротиметься; „виправдання ворожості” (Р. Лебоу), що характеризують провокаційну діяльність держави проти потенційного супротивника, щоб використати ситуацію, яка склалася, для висунення йому неприйнятних вимог (так, наприклад, діяв А. Гітлер, інсценувавши напад на радіостанцію в Гляйвіці для виправдання розв'язання війни проти Польщі) тощо. Внутрішньополітичні конфлікти теж поділяються на кризи і суперечності, що розкривають взаємодію між різними суб'єктами влади (правлячої й

опозиційної еліт, партіями та групами інтересів, центральною і місцевою владою тощо), що відображають характер політичних процесів, з яких розгорається суперечка груп та індивідів (у сфері державного управління чи масової участі громадян у політиці) тощо.

Розрізняють конфлікти за рівнем і характером їх нормативної регуляції. У цьому випадку можна говорити про (цілком чи частково) інституціоналізовані та неінституціоналізовані конфлікти (Л. Козер), які характеризують здатність або нездатність людей (інститутів) дотримуватися певних правил політичної гри.

Виокремлюють конфлікти й за їх якісними характеристиками, які відображають різний рівень залученості людей у вирішення суперечки, інтенсивність криз і суперечностей, їх значення для динаміки політичних процесів тощо. Серед конфліктів такого типу існують „глибоко” і „неглибоко вкорінені” (у свідомості людей) конфлікти (Дж. Бертон); конфлікти „з нульовою сумою” (позиції сторін протилежні, і тому перемога однієї стане поразкою для іншої) і „не з нульовою сумою” (у яких існує хоча б один спосіб встановлення взаємної згоди — П. Шаран); антагоністичні та неантагоністичні конфлікти (К. Маркс), розв’язання яких пов’язується зі знищенням однієї з протидіючих сторін або — відповідно — збереженням протидіючих суб’єктів.

Вирізняють конфлікти з огляду публічності конкуренції сторін. Тут варто говорити про відкриті (виражені в явних формах взаємодії суб’єктів, що конфліктують) і закриті (латентні) конфлікти, де домінують тіньові способи заперечування суб’єктами своїх владних повноважень. Якщо перший тип таких конфліктів добре помітний в різних формах масової участі громадян у політичному житті (наприклад, у вигляді маніфестацій, страйків, участі у виборах тощо), то другий характерний для прихованих процесів ухвалення рішень (зокрема, взаємодій усередині правлячої еліти, відносин між різними гілками влади).

Існують довготривалі і короткочасні конфлікти. Так, виникнення і вирішення окремих конфліктів у політичному житті може завершитися протягом гранично короткого часу (наприклад, відставка міністра у зв’язку з публікацією відомостей про його небажані дії). Але конфлікт може тривати й протягом життя цілих поколінь (наприклад, протидіючі дисидентів з комуністичними режимами в країнах Східної Європи і колишньому СРСР, військово-політичні конфлікти між Ізраїлем та низкою арабських держав).

Класифікують конфлікти і за такою ознакою, як співвідношення між побудовою та організацією режиму правління. У цьому випадку, як правило, виділяють конфлікти вертикальні (які характеризують взаємини суб’єктів, що належать до різних рівнів влади — між центральними і місцевими елітами, органами федерального та місцевого самоврядування тощо) та горизонтальні (які розкривають зв’язки однорангових суб’єктів і носіїв влади — усередині правлячої еліти, між неправлячими партіями,

членами однієї політичної асоціації тощо).

Типи конфліктів, які наділені тими чи іншими властивостями і характеристиками, можуть відігравати різні ролі в конкретних політичних процесах, стимулюючи відносини змагальності і співпраці, протидії та узгодження, примирення і непримиренності.

Кожний з типів та видів конфлікту, маючи свої особливості, може відіграти певну, конструктивну чи деструктивну, руйнівну роль у розгортанні політичних процесів. Тому важливо знати ці особливості, аби правильно орієнтуватися в політичній ситуації, зазвичай дуже мінливій, динамічній.

Література:

1. Конфликты в современной России. – М., 2000. – С. 115.
2. Политологический словарь. Ч. 1. – М., 1994. – С. 31.
3. Глухова А. В. Типология политических конфликтов. – Воронеж, 1996. – С. 36; Конфликты в современной России. – М., 2000. – С. 135.
4. Конфликты в современной России. – М., 2001. – С. 136.
5. Глухова А. В. Типология политических конфликтов в современной России и СНГ. – М., 2003. – С. 219.
6. Джини Грехем Скотт. Конфликты. Пути их преодоления. – М.: Внешторгиздат, 1991; Джеффри Рубин, Дин Пруйт, Сунг Хе Ким. Социальный конфликт. Эскалация, тупик, разрешение. – М.: „Оптима Пресс”, 2002.

УДК 316.774:654.1

Жанрово-тематична структура українського телевізійного дискурсу

Володимир Кулик,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Стаття присвячена вивченню ідеологічного впливу українського телевізійного дискурсу на аудиторію та аналізу його структури, тобто співвідношення елементів, які забезпечують цей вплив.

Ключові слова: ідеологічний вплив, медійний простір, медійний дискурс, телеканал, прайм-тайм.

The article studies ideological influence of Ukrainian television discourse upon the auditory and analyzes its structure – correlation of the elements which ensure this influence.

Keywords: ideological influence, media space, media discourse, TV-channel, prime-time.

Структуру медійного дискурсу найкраще вивчати на прикладі якогось її часового „модуля”, репрезентативність якого впливає з хронологічної його організації, де певна структурована сукупність вербальних і аудіовізуальних текстів відтворюється в межах ustalених жанрово-тематичних „форматів”, незмінність яких полегшує виробництво і забезпечує відповідність продуктів сформованим очікуванням аудиторії. Щоправда, медійний дискурс є поєднанням структур різної тривалості: якісь елементи повторюються частіше, інші – рідше, а треті – ще рідше. Для кожного телеканалу більшість жанрових елементів зафіксовано на певному місці добового розкладу мовлення, проте добові набори різних днів тижня зазвичай дещо відрізняються. В будь-якому випадку, високий рівень повторюваності тижневих структур дозволяє обмежитися якоюсь однією з них для загальної характеристики дискурсу. В цій статті для

такого аналізу вибрано один з тижнів весни 2008 року (31 березня — 6 квітня).

Головні структурні зміни в пострадянському медійному просторі проти радянського полягали в різкому збільшенні різноманітності продуктів та посиленні їх розважальної спрямованості. Ці зміни особливо впадали в око на телебаченні, адже за часів СРСР на більшій частині території України можна було дивитися лише два канали, ефір яких наповнювали переважно офіційно-пропагандистські матеріали, а розваги обмежувалися фільмами, концертами і спортивними змаганнями. Натомість за роки ринкової економіки й технологічної трансформації чисельність доступних українцям вітчизняних і закордонних каналів стала вимірюватися десятками, а різноманітність продуктів збільшилася хоч і не пропорційно до чисельності, але достатньо для задоволення попиту різних платоспроможних категорій споживачів. Не менш важливо, що більшість цих продуктів не спонукає глядачів підтримувати владу й навіть не інформує про її діяльність, а розважає їх усілякими історіями про життя пересічних і непересічних людей з різних країн.

Найбільш поширеним жанром нового українського телебачення став серіал – спершу імпортований з США чи країн Латинської Америки, а потім дедалі більше продукований у Росії та в самій Україні. Цей жанр, віддавна популярний у багатьох західних суспільствах, останніми десятиліттями здобув прихильність величезних аудиторій у країнах Латинської Америки, Азії та колишнього „соціалістичного табору”, де не лише споживають західні продукти, а й виробляють і навіть експортують свої. На більшості українських каналів серіали є лідерами рейтингів популярності серед глядачів, а отже й серед рекламодавців. Як наслідок, у будні серіали практично витіснили з ефіру продукти всі інших жанрів, які можуть з'являтися хіба що вночі, коли телевізійники вже не можуть зібрати чисельної аудиторії й тому ладні показувати програми для нечисельної, надто що певної частки таких програм зазвичай вимагає ліцензія.

Проілюструємо це на прикладі вибраного нами тижня. Порахувавши середню тривалість серіалів на шести найрейтинговіших телеканалах України у будні того тижня, можна пересвідчитися, що в ефірі більшості з них цей жанр посідав чільне місце, заповнюючи від третини до більш як половини загальнодобового часу. Особливо явним було панування серіалів у вечірній прайм-тайм (від 18 до 24 години), де їх частка становила від майже половини до двох третин (**таблиця 1**). Єдиним винятком є канал СТБ, на якому серіалів було лише близько 13 %, а в прайм-тайм ще менше. На відміну від решти популярних каналів, СТБ не намагається дотримуватися формату „родинного”, в якому мають поєднуватися улюблені продукти всіх численних і рекламно привабливих груп глядачів, хоч і не переходить у якусь одну жанрову „нішу” [1]. Водночас на інших каналах цей жанр посідав набагато менше місця, а деякі (зокрема Перший

національний) показували хіба що анімаційні серіали для дітей. Ясна річ, не було серіалів і на тематично спеціалізованих каналах.

Таблиця 1

Середня частка серіалів у добовому і прайм-таймовому мовленні шести найпопулярніших українських телеканалів у будні тижня 31.03 - 6.04.2008 (у %).

	Інтер	1+1	Новий	ICTV	СТБ	Україна	Загалом
За добу	32,4	58,2	52,3	42,8	13,1	25,7	37,4
Прайм-тайм	45,6	60,0	65,3	53,6	10,6	40,0	45,9

У вихідні на зміну більшості серіалів приходять художні фільми (таблиця 2). Якщо серіали призначені розважати ритмічно, відповідно до більш-менш сталого графіка відпочинку (чи, принаймні, перебування біля телевізора) різних категорій глядачів, які разом можуть зібратися тільки у вечірні години, то фільми розраховано на одноразовий, проте триваліший і зосередженіший перегляд, на який саме у вихідні, за припущенням, більшість людей і має час. Утім, для різних груп цей час може бути різним: зокрема, пізно ввечері не показують фільмів ані для дітей, ані для пенсіонерів, тоді як молодь, що вдень здебільш перебуває десь поза домом, якраз у цей час і може подивитися „своє” кіно (скажімо, бойовик чи „молодіжну” комедію).

Таблиця 2

Середня частка серіалів і художніх фільмів у добовому мовленні шести найпопулярніших українських телеканалів у вихідні 5 - 6.04.2008 (у %)

	Інтер	1+1	Новий	ICTV	СТБ	Україна	Загалом
Серіали	6,3	13,7	7,1	2,6	0,0	19,3	8,2
Фільми	32,3	31,3	61,1	70,0	26,4	25,0	41,0

В будь-якому випадку, розклад показу фільмів і серіалів не тільки відбиває життєвий ритм різних груп населення, а й впливає на нього, за допомогою привабливих пропозицій спонукаючи проводити час радше біля телевізора, ніж деінде, й завдяки повторюваності цих пропозицій привчаючи до саме такого використання певних годин у будні та вихідні. Різниця між буднями й вихідними телебачення позначає, звісно, не лише вибором поміж серіалами та художніми фільмами, а й багатьма іншими складниками ефірного наповнення цих днів, що вказують на гадані преференції більшості глядачів і водночас реалізують та підтримують їх. Головним напрямом змін, що запроваджуються у вихідні, є посилення розважального спрямування програм, покликане сприяти приємному й безтурботному відпочинку глядачів. Якщо у вихідні поряд з розважальними

продуктами телевізійники все ж знаходять трохи місця для тих, хто має змусити аудиторію замислитися або й занепокоїтися, то у вихідні вони мають, передусім, сміятися, збуджуватися чи розчулюватися. Мало того, програми вихідних днів стосуються головню приватного життя. Жанрів, що заходують глядачів сприймати як частину їх повсякденного світу також громадське життя (політичних ток-шоу, документальних фільмів і навіть новин) більшість українських телеканалів у вихідні майже не пропонує.

Таблиця 3 показує деякі характерні відмінності мовлення буденних і вихідних днів, усереднюючи жанрову структуру шести провідних каналів, показники яких у попередніх таблицях подано окремо. Таке усереднення дає змогу знівелювати особливості каналів і водночас продемонструвати їх однакову орієнтацію на більшу розважальність ефіру вихідних днів. Утім, стратегії окремих каналів можуть уплинути й на середні результати для всієї вибірки: скажімо, активне наповнення документальними фільмами нічного ефіру на „Новому” та доповнення демонстрованих щонеділі класичних радянських кінострічок документальними історіями їх творення на СТБ зрівняли загальні рівні присутності документального кіна у будні та вихідні, хоч на трьох інших каналах його протягом вікенду не було взагалі. Так само одна довга політична програма, що повторюється на „Інтері” в суботу зранку, зробила середній відсоток цього жанру для вихідних ненабагато меншим від буденного, дарма що всі інші канали не мають у суботу й неділю жодної такої програми. Водночас таблиця чітко показує, що у вихідні телебачення пропонує набагато більше гумористичних та музично-розважальних продуктів, але набагато менше новин.

Таблиця 3

**Середня частка програм деяких жанрів у добовому мовленні
найпопулярніших українських телеканалів
у будні та вихідні тижня 31.03 - 6.04.2008 (у %)**

	Гумористичні	Музичні	Документальні	Новинні	Політичні
Будні	1,4	1,8	5,5	8,3	1,6
Вихідні	3,5	6,5	5,3	4,5	1,0

Проте, як свідчать цифри в цій таблиці, суто розважальними й цілком „поважними” жанрами нинішнє українське телебачення зовсім не обмежується, навіть якщо додати до цих двох категорій раніше порашовані серіали та фільми. Останніми роками телебачення пропонує глядачам дедалі більше продуктів, так би мовити, проміжних жанрів, що різними способами поєднують розважальну, інформаційно-пізнавальну та соціально-публіцистичну орієнтації і завдяки цьому спроможні залучити чималі аудиторії за невеликих порівняно з фільмами й серіалами виробничих витрат. З одного боку, документальні розповіді розширюють видовищність, драматизм та авторську присутність жанру

документального кіно. Зазвичай доповнені пошуком сенсації чи пікантності у виборі тем і аспектів, ці особливості роблять такі продукти привабливими для досить широкої аудиторії. Тому якщо традиційні документальні фільми просвітницького спрямування телеканали показують переважно вночі, то „змодернізовані” пізнавально-розважальні стрічки про „загадки історії” чи туристичну екзотику різних країн подеколи ставлять навіть у прайм-тайм. Задовольняючи гадане бажання знати про певні події та явища, такі стрічки водночас позиціюють глядача не стільки як перейнятого суспільною проблемою громадянина, скільки як спраглого розваги відпочивальника, а отже говорять з ним не дидактично, а (принаймні позірно) демократично.

З іншого боку, у низці шоу-програм світ серіалу чи фільму наповнюється автентичністю (також позірною) поведінки реальних людей у реальних ситуаціях – від ремонту помешкання й прийняття гостей до конфлікту з рідними чи пошуку загублених унаслідок життєвих перипетій близьких. Попри зумовлену типом ситуації та підходом до неї різницю співвідношення між прагматичним і емпатичним складниками пропонованого сприйняття, в кожному випадку глядачі мають так чи інак ідентифікувати себе з героями й, отже, співпереживати їхні турботи й радощі та водночас учитися правильно діяти в подібних життєвих ситуаціях. Однак при цьому вони залишаються спостерігачами, для яких ті турботи та радощі є також або й головно розвагою (власне, як і в серіалах та фільмах). Не випадково присутні в деяких таких програмах глядачі в студії можуть хіба що аплодувати, але не брати участь у розмові ведучого з героями. Якраз обговорення відповідних аспектів життя – на відміну від показу індивідуального досвіду їх переживання – на більшості телеканалів практично немає. Щоправда, дискусійних ток-шоу, особливо на політичні теми, суттєво побільшало після „помаранчевої революції”, яка продемонструвала інтерес населення до політики й усунула політичні перешкоди на шляху його медійного задоволення. Проте більшість із них обмежується проблемами політичного життя та збирає у студії політиків, гострі й часто нечемні дискусії між якими теж почасти стають для глядачів розвагою. Розважальний аспект спостерігання за чужим життям особливо помітний у програмах про відомих людей, де співпереживання неминуче поєднується з, кажучи метафорично, підгляданням у замкову шпарину, можливістю якого виробники й приваблюють аудиторію в анонсах таких програм.

Втім, ці два типи (умовно кажучи, пізнавально-розважальний і соціально-розважальний) не охоплюють усього розмаїття таких проміжних програм, та й зарахувати конкретну програму до котрогось типу не завжди легко. Тому жанрова класифікація всього спектра телевізійних продуктів від інформаційно-публіцистичних до розважальних може бути лише приблизною і має на меті показати приблизне співвідношення головних складників на різних каналах та відбиті в ньому відмінності їх

мовленневих стратегій. На одному краю спектра розташовано виразно розважальні продукти перших двох поданих у **таблиці 3** категорій, до яких додано спортивні програми. Далі йдуть художні й анімаційні фільми та серіали, яким на більшості каналів віддається понад половину ефірного часу. Третьою важливою групою є продукти, що поєднують елементи розважального та пізнавального й/або соціального: від реаліті-шоу про кулінарію чи моду до ток-шоу про родинні драми й від конкурсів ерудитів до розмов із „зірками”. Нарешті, на протилежному краю жанрового спектра зібрано продукти з переважно інформаційним або публіцистичним спрямуванням (крім новин, документальних фільмів і політичних ток-шоу сюди зараховано близькі до перших двох жанрів програми журналістських розслідувань та пізнавальні програми, в яких документальний елемент виразно переважає постановний).

У результаті маємо певну структуру мовлення чотирьох каналів, що втілюють різні стратегії поєднання розважального з пізнавальним і соціальним (**таблиця 4**). Якщо „Новий” і, меншою мірою, „1+1” воліють не змішувати жанрів, тож удень показують головно серіали та фільми, а вночі ставлять в ефір також просвітницькі документальні стрічки, то „Інтер” і особливо СТБ активно наповнюють денний і навіть прайм-таймовий ефір соціально-пізнавальними програмами й таким чином підважують гегемонію кінопоказу. Враховуючи суттєве зростання частки „змішаних” жанрів третьої категорії протягом останніх років, можна припустити, що ця тенденція буде характерною і для подальшої еволюції мейнстримового українського телебачення.

Таблиця 4

Середня частка програм різних категорій у добовому мовленні чотирьох популярних українських телеканалів протягом тижня 31.03 - 6.04.2008 (у %)

	Новий	1+1	Інтер	СТБ
Розважальні	2,1	14,5	7,8	4,0
Серіали та фільми	74,0	58,3	41,0	33,1
Соціально-пізнавальні	10,1	15,7	32,0	34,6
Інформаційно-публіцистичні	13,8	11,5	19,1	28,3

Жанрові особливості конкретного продукту, зокрема його розташування на спектрі між розважальним та інформаційним/соціальним, певною мірою визначаються тематичним спрямуванням, хоч не менше значення має і спосіб організації дискурсивної взаємодії, що його телевізійники називають форматом програми. Тематика медійних продуктів визначає горизонт того, **про що** людина може знати й, отже, думати – незалежно від того, **що саме** вона про них думатиме (ясна річ, медійний дискурс є не єдиним визначником цього горизонту, але коли йдеться про події, що

відбуваються поза сферою власного досвіду людини, внесок цього дискурсу є головним). Вплив тематичних пріоритетів дослідники відзначали насамперед у новинах [2], але це ж стосується й інших медійних жанрів, у тім числі й розважальних, які теж у свій спосіб презентують певні події і процеси, а деякі й узагалі мають це за головне завдання – поряд з розважанням. Своєю чергою, пізнавальний горизонт визначає сферу можливого ідеологічного впливу медійних продуктів, адже любити чи ненавидіти, прагнути наслідувати чи поборювати або ж, як найчастіше відбувається, просто вважати нормальним можна тільки те, про що бодай щось знаєш. Тематику телевізійних продуктів різних жанрів схарактеризуємо за трьома параметрами: соціальною (суспільна ділянка), географічною та історичною локалізаціями.

Як зазначалося вище, головним продуктом прайм-тайму є серіали. Більшість з тих, що демонструвалися протягом тижня, стосувалися приватного життя героїв (зосередження на якому є одним з аспектів ідеологічного впливу цих продуктів). Зрозуміло, персонажі перебували певний час і в публічному просторі, головню на роботі, проте ця діяльність була радше тлом для родинних, любовних і дружніх стосунків. Ба більше, публічна діяльність переважно стосувалася кар'єри, а не громадського чи політичного ангажування, якому в світі цих серіалів по суті немає місця. Втім, частина серіальної продукції зосереджувалася на публічній діяльності, а приватні стосунки ставали для неї тлом. Знову ж таки, об'єктом такого зосередження була не участь у громадському житті, а робота, кар'єра – передусім поліційна та військова, яку професійно непричетній до неї аудиторії можна показати цікаво, дотепно й психологічно напружено [3]. На різних каналах співвідношення продуктів, що наголошували приватне та професійне, помітно варіювалося, проте загалом серіали передусім про приватне життя дещо переважали (таблиця 5). Єдина стрічка, в центрі якої стояло громадське життя, стосувалася виняткових історичних обставин (виживання людей у блокадному Ленінграді в роки Другої світової війни), що їх глядачі навряд чи проектували на нинішні часи, але могли сприймати як частину своєї історії.

Таблиця 5

Частка серіалів, зосереджених на приватному, професійному і громадському житті в показі шести найпопулярніших українських телеканалів у прайм-тайм буднів тижня 31.03 - 6.04.2008 (кількість серій у % від загальної)

	Інтер	1+1	Новий	ICTV	СТБ	Україна	Загалом
Приватне	71,4	100,0	50,0	0,0	0,0	71,4	53,8
Професійне	0,0	0,0	50,0	100,0	100,0	28,6	41,9
Громадське	28,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,3

Ця стрічка була винятковою також з погляду хронологічної локалізації: всі інші представляли не минуле, а сучасне, тобто останнє десятиліття чи два, у випадку українських та російських суспільств наочно відділені від раніших часів творенням нових держав і суспільних систем. Утім, останніми роками серіали (зазвичай порівняно короткі, на кілька чи максимум кільканадцять серій) про давніші, головню радянські часи, зокрема про війну між СРСР і Німеччиною, стали на українських каналах звичним явищем, хоч і далеко не таким частим, як продукти на теми сучасного життя. Поширеності радянського минулого сприяло те, що більшість серіалів, особливо прайм-таймових, становили продукти російського виробництва, а також українська продукція, зорієнтована передусім на російський ринок, а отже на гадані преференції російської аудиторії. Тому хоча в структурі виробництва серіалів українські продукти посідають чимале місце, за контекстом подій, тобто місцем і національною належністю героїв, частка України в серіальному світі залишається мізерною. Цей світ залишається поділеним на російську і західну (головню американську) частини. В прайм-таймових продуктах, а отже в репертуарі споживачів серіалів, які вдень працюють або навчаються, російська частина абсолютно переважає. Втім, частина таких людей воліє дивитися не серіали, а художні фільми, в яких набагато більше західного й трохи більше історичного, хоча виразно українського так само майже немає (таблиця 6). Приблизно таким самим є розподіл цілоденного кінопоказу вихідних, також доступного для людей, що в будні працюють. Та, власне, й у серіалах поза межами буденного прайм-тайму частка західних продуктів суттєво вища, хоч на всіх каналах, окрім „Нового”, їх усе одно набагато менше, ніж російських.

Таблиця 6

Розподіл серіалів, художніх фільмів і шоу за географією виробництва й/або контексту в прайм-тайм буднів тижня 31.03 - 6.04.2008 (кількість серій у % від загальної) [4]

	Серіали (виробництво)	Серіали (контекст)	Фільми (виробництво/ контекст)	Шоу (виробництво)
Росія + СРСР	66,7	86,0	11,1	40,0
Україна	19,3	2,2	0,0	60,0
Захід	14,0	11,8	88,9	0,0

Іншим типом продуктів, суттєва присутність якого в телеефірі дає підстави розглядати його як чинник формування тематичного пізнавального горизонту аудиторії, є різні ток- і реаліті-шоу. Різноманітність цих продуктів ускладнює їх підрахунок, а отже робить дуже неточним кількісний аналіз тематичної структури цього складника телевізійного

дискурсу. Тому обмежимося кількома якісними спостереженнями.

Якщо говорити про буденний прайм-тайм, то такі програми були постійно присутні лише в ефірі двох каналів вибірки – „Інтера” й СТБ, котрі, як показано вище, надають багато місця „проміжним” соціально-пізнавальним жанрам. „Інтер” зазвичай починав праймовий ефір „соціальним” ток-шоу, присвяченим стосункам між близькими людьми, а завершував сенсаціалістськи зорієнтованим документальним фільмом. СТБ спочатку пропонував пізнавально-розважальне шоу про приготування страв та приймання гостей, а потім показував програми про життя „зірок”, кримінальні справи радянських часів та паранормальні явища. В окремі дні обидва канали випускали програми журналістських розслідувань на суспільно-політичні теми, а „Інтер” щоп’ятниці завершував прайм політичним ток-шоу про головні події тижня. На інших каналах у прайм-тайм або взагалі не було нічого, крім серіалів, фільмів і новин („Новий”), або ж за весь тиждень вони показували одне чи кілька шоу про політичні чи міжособистісні проблеми („Україна”, „1+1”, ICTV). Канали переважно виробляли свої шоу самі (часто за західними або російськими форматами), хоча СТБ та „Україна” чимало купували їх в Росії. Загальне співвідношення українських і російських продуктів цього жанру в праймовому ефірі шести каналів показано в **таблиці 6** (західних шоу в прайм-тайм немає, та й в інший час їх показують усього кілька).

В інший час доби у будні українські канали показували програми про судові позови, якість харчів та приготування страв, автомобілі, перше побачення, здібності екстрасенсів, туристичні принади різних країн світу та інші цікавинки. У вихідні тематичний спектр цих програм (як і жанровий спектр усього телевізійного дискурсу) зміщується в бік приватного і розважального: майже зникають журналістські розслідування й ток-шоу про політичні чи соціальні проблеми, зате стає набагато більше реаліті-шоу, учасники яких облаштовують житло, готують страви, змінюють свій вигляд відповідно до вимог моди або шукають любовних партнерів. Зосередження різних каналів на більш-менш однаковому наборі тем чітко показує, які аспекти життя вони вважають доречними для переважної більшості українців. Хоча взаємодія в практиках, що показуються, тієї чи іншою мірою розважає глядачів, вони мають також ідентифікуватися з героями та пов’язувати себе з практиками, зокрема дізнаватися про ефективні способи участі в них. Натомість у політичних ток-шоу відомі учасники радше розважають глядачів своїми сварками, не даючи нагоди для ідентифікації зі своєю діяльністю. У програмах журналістських розслідувань глядачам теж вказують на певні суспільні проблеми, але не залучають їх до розв’язання проблем і навіть не інформують про те, чи намагається їх розв’язувати будь-хто інший, зокрема влада. Тим часом реаліті-шоу, в яких пересічні люди брали б участь у виборах, переймалися благодійністю чи обстоювали свої права в суді, на українських каналах практично немає.

Різниця між різними типами шоу стосується не самої тематики процесів, що представляються, а способу представлення, який впливає на ставлення до тих процесів, зокрема на сприйняття важливості певних тем для світу/країни та для конкретного глядача. Не лише приватне життя посідає в світі шоу та серіалів більше місця, ніж суспільне, коригуючи тематичні пріоритети новинних випусків, а й представлення приватних і професійних практик як частини життєвого світу глядача неявно ставить їх на пріоритетну позицію, ще більше змінюючи „порядок дня”, що пропонується у новинах. Іншим важливим напрямом змін є активне представлення російських процесів (котрі до того ж постають як ідентифікований для української аудиторії контекст), що теж радикально розбігається з україноцентричними та прозахідними пріоритетами новин. Така структура робить ідеологічний вплив медійного дискурсу складним і суперечливим, а тому робити висновки про нього можна лише на підставі докладного аналізу різних типів продуктів та їх сприймання серед різних груп аудиторії.

Література:

1. Пор.: **Вєжлівий В.** Глядачі СТБ очікують розумного продукту // Телекритика, 20.10. 2006.

2. Див., наприклад: *Agenda Setting: Readings on Media, Public Opinion, and Policymaking* // **Ed. by D. L. Protess, M. McCombs.** – Hillsdale 1991; *Communication and Democracy: Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda-Setting Theory* // **Ed. by M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver.** – Mahwah, 1997.

3. Втім, у різні часи на українських телеканалах показувалися також серіали про людей інших професій, як-от медиків, водіїв вантажних автомобілів („далекобійників”) чи студентів. Однак „професійний спектр” серіалів залишається дуже обмеженим, що може зумовлюватися гаданим спектром інтересу пріоритетних категорій глядачів та можливістю його задоволення якісними (за стандартами жанру) продуктами, але водночас неминуче впливає на цей інтерес, роблячи непередставлені в телеефірі професії менш привабливими й/або менш помітними для аудиторії.

4. У випадку фільмів виробництво й контекст цілком збігаються, тому що протягом аналізованого періоду не показано жодного фільму українського виробництва (де міг би бути російський контекст).

УДК 316.334.22

Правові та моральні норми регламентації трудової поведінки

Дмитро Ядранський,

кандидат економічних наук,
докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету (Запоріжжя).

У статті розглядається проблема переосмислення сучасних норм праці та визначається необхідність їх розширення. Обґрунтовується потреба запровадження в систему соціально-трудова відносин правових норм, які зменшуватимуть прояв негативних рис сучасної системи соціально-трудова взаємин. Пропонується більш чітко диференціювати регламентацію різних аспектів нормативно-трудова поведінки впливом моральних, правових чи інших видів норм.

Ключові слова: норма права, мораль, соціальна збалансованість, конфлікт, ефективність.

The article studies a rethink of modern norms of labour. The necessity of existent norms expansion is determined. The author substantiates necessity of legal norms introduction into the system of social-labour relations to diminish display of negative features of the modern system of social-labour relations. The author also offers to differentiate regulation of the aspects of normative labour conduct more precisely by the influence of moral, legal and other types of norms.

Keywords: legal norm, morality, social balance, conflict, efficiency.

Специфіка трудового процесу багатогранна. Особливої варіативності трудовий процес набуває в ході інформатизації суспільства, темпи якого стали доволі високими. Нормативізація трудової поведінки в умовах системних змін в організації самої праці потребує розширення сфери аналізу факторів, які визначають трудову поведінку.

З іншого боку, будучи доволі ґрунтовно дослідженою з точки зору впливу

норм та нормативів економіки, психології і психофізіології, безпосередня праця (трудовий процес) в сучасному українському суспільстві лишається практично недослідженою стосовно впливу на трудову поведінку культурних норм і норм праці. Здійснюючи соціологічне дослідження трудової сфери, принципово важливо розглянути механізми соціально-правового регулювання, оскільки саме ця складова соціальних норм як за радянських часів, так і нині не зазнала принципових змін.

Специфіка трудової поведінки індивіда виражається в особистісному характері праці, тривалості трудового зв'язку, колективності праці, а також поєднанням у межах трудових відносин індивідуально-договірних, колективного і державно-нормативного регулювання трудової поведінки. Таке розмаїття інструментарію обумовлює те, що трудові відносини регулюються цілою системою соціальних норм — як офіційних (правових), так і неправових. Внаслідок цього сфери застосування цих норм перетинаються, що не може не призводити до розбалансування ефективного механізму нормативного впливу. Дія культурних факторів теж не має чіткого спрямування, що може посилювати розбалансування нормативного впливу.

Результати дослідження

Важливість дослідження впливу норм культури та норм права на характер соціально-трудова поведінки обумовлюється тим, що Україна отримала у спадок від СРСР недбайливе ставлення людей до праці та її результатів. Це все більше проявляється в міру розвитку ринкових відносин, особливо під час подолання наслідків фінансової кризи).

У вітчизняній трудовій сфері практично не використовуються інструменти правового регулювання взаємин. На підтвердження цієї думки можна навести твердження І. Андреевої: „...для багатьох робітників заробітна платня є, по суті, звичним засобом соціального захисту, а присутність на робочому місці розглядається як реалізація своїх комунікаційних потреб” [1, с. 324]. Цю тезу можемо підтвердити результатами наших досліджень. Так, в ході опитування працівників промислових підприємств (вбірка — понад 1100 осіб) було отримано такі результати: 64 % респондентів вважають безперспективним судитися з керівництвом через неможливість довести будь що; 4 % респондентів не орієнтовані на звернення до суду, переважно через моральні причини; 23% з розумінням ставляться до звернення до суду на керівників своїх колег, але самі до суду звертатися не збираються; 9 % респондентів висловили готовність перенести трудовий спір у правову площину, однак при цьому 5 % спочатку використали б інші способи, а судовий розгляд використовували б лише тоді, коли інші засоби виявилися б недовірливими.

Інертність українського суспільства щодо перенесення процедури розв'язання трудових спорів у правову площину потребує соціологічного осмислення, адже настільки низька активність респондентів, на нашу думку, призводить до практичного знецінення офіційних норм.

Складні процеси в суспільстві визначають специфічний характер взаємодії у соціально-трудовій сфері. Внаслідок цього, як зазначає В. Гімпельсон, виникають своєрідні відносини між співробітниками (чи навіть у системі „керівник – підлеглий”), коли між ними встановлюються скоріше не партнерські, а общинні відносини [2, с.15]. На думку вченого, на сучасних підприємствах спостерігається заступництво одних працівників щодо інших. Побутує терпиме ставлення до тих, хто погано працює, що виражається фактично в безоплатній передачі їм частини зарплатні з боку більш успішних працівників (безперечно, за підтримки такої ситуації роботодавцями). Санкції, застосовані до інших, проєктуються на себе. У цьому проявляється зрівнялівська психологія, яка підтримується зневірою у свої сили, недостатньою відповідальністю за себе, браком навичок ринкової поведінки. В результаті керівництво з фактичного дозволу колективу рівномірно розподіляє труднощі кризової ситуації між усіма членами трудового колективу [2, с.15]. Ми погоджуємося з автором, але вважаємо, що на підставі зазначеного можна констатувати, що трудова мораль як українських, так і російських працівників zdeформована у бік позаекономічних (родинних) стосунків.

Використання за таких умов у соціально-трудовій сфері винятково моральних важелів впливу (які здебільш використовуються зараз) здається нам малоефективним, особливо в коротко- та середньотерміновій перспективі.

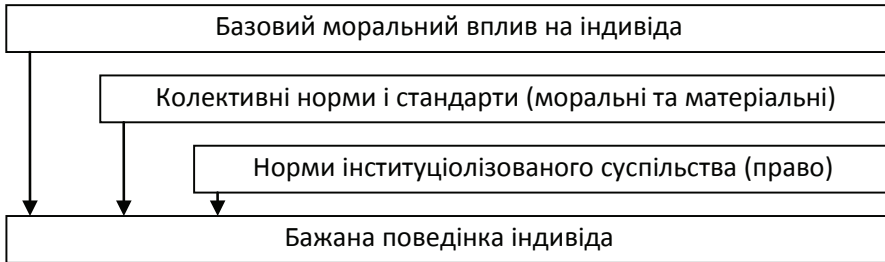
На думку К. Богуславської, в окремих випадках у сфері праці деякі норми моралі набувають юридичного значення, тобто реалізація відповідних правових норм потребує звернення до норм моралі (йдеться про норми професійної етики, про аморальні провини, за які можуть застосуватися заходи дисциплінарної відповідальності тощо) [3, с. 5]. У багатьох випадках моральні норми призупиняють (або нівелюють) вплив правових.

Як вважає Ф. Селіванов, особистості може бути властивий певний суб'єктивізм в оцінці поведінки, прийнятті рішень тощо [5]. Тоді виникає проблема механізму вироблення норми як такої. Якщо виходити з розуміння норми як середньої величини, що характеризує будь-яку сукупність випадкових явищ [4], то інтерес матиме підхід, запропонований Ю. Конгеймом: „Нормальний той тип, що у значному числі індивідуумів повторюється найчастіше. Кожне ж значне відхилення від цього типу називаємо ненормальністю” [5, с. 45]. В такому випадку індивіда необхідно стимулювати (стримувати) в рамках „середньої” поведінки. З цього випливає, що моральні фактори стимулювання (стримування) можуть трактуватися працівником як недоцільність прояву певної ініціативної поведінки. Однак саме ініціатива є одним з основних джерел поліпшення ефективності господарського механізму, що має назву „трудовий потенціал”. З іншого боку, підхід запропонований Ю. Конгеймом, поза трудовим процесом цілком справедливий, адже „середня” поведінка зазвичай визнається суспільством „нормальною”. В такому випадку, з

управлінської точки зору, існує об'єктивна потреба у створенні механізму специфічного впливу (коригування поведінкової моделі тільки в межах трудового процесу). Загальна схема такого впливу може мати структуру, наведену у схемі 1.

Схема 1

Нормативний вплив на індивіда в трудовому процесі

Однак за умов усереднення моральна норма не завжди стимулює моральність (не розвивається), а будь-яке відхилення від базового стану (навіть якщо воно спрямоване на поліпшення моральності) розглядається як аморальне. Проти моральної норми середнього рівня виступав А. Макаренко: „У нас моральні вимоги до людини повинні бути вищими за середній рівень людського вчинку. Мораль вимагає загального рівняння на найдосконалішу поведінку” [6, с. 38]. На нашу думку, таке твердження дискусійне, оскільки мораль не повинна бути показовою, адже не всі члени суспільства через рівень базових індивідуальних норм або цінностей здатні (і бажають) відповідати високим моральним стандартам.

У деяких джерелах, зокрема й у багатьох соціологічних словниках, норма розглядається в контексті встановлення граничних значень (максимального й мінімального). В такому випадку норма характеризуватиметься певною інтервальністю. До того ж інтервальність у принципі може існувати лише в системі норм права. Чимало дослідників наголошують на інваріативності моральних цінностей, однак ми вважаємо останнє твердження не доведеним, оскільки мораль, особливо в пліні часу, може піддавати певні норми переоцінці або ж їх актуалізувати.

На нашу думку, норми права є в більшій мірі інваріантними, ніж норми моральні. Адже вони мають набагато більшу формалізованість (суб'єктивність), а моральні норми в більшій мірі об'єктивні (квазіоб'єктивні).

Відтак норми права і норми моралі є принципово важливими нормами регламентації трудової поведінки. Оскільки норми права мають більшу формальність, то неправові регулятори в значній мірі дозволяють виявляти і враховувати індивідуальні особливості кожного працівника. Крім того, колективний характер трудових відносин, їх тривалість визначають

особливості самої праці людини. Для неї стають важливими не тільки умови праці (у вузькому розумінні), але й психологічна атмосфера, взаємини з колегами тощо, тобто все, що стосується категорії „якість трудового життя”. У цьому зв'язку етичні та моральні норми, звичаї і традиції багато в чому визначають взаємини між людьми в процесі праці.

Організаційний елемент трудового ставлення, який опосередковує несамотійний характер праці, теж багато в чому сприяє застосуванню неправових регуляторів у цій сфері. Без сумніву, роботодавець, що володіє організаційною, нормативною, дисциплінарною владою, повинен діяти в межах, встановлених правовими нормами. Однак відносини „керівник – підлеглий” досить складно формалізувати, відтак правовий аспект такої взаємодії, опосередкований нормами моралі, традиціями тощо, відіграє першочергову роль.

При оцінці нормативних можливостей впливу правових регуляторів на трудову поведінку важливо враховувати, зокрема, результати досліджень А. Вінарського і А. Ходонова, згідно з якими лише 26 % респондентів (росіян) вважають важливою таку цінність, як „законність”. 30 % вважають припустимим для себе порушення законів [7, с. 104]. При цьому важливо враховувати й те, що схильність до доповідання керівництву про неякісну продукцію (очевидно, з метою „увімкнення” правової складової норми праці) збільшується під тиском віку працівника та зростає з 50,4 % у 24-літніх до 70,2 % у старших за 65 років [7, с. 225]. Неоднаковість ставлення до переходу від моральної до правової норми простежується й за умов класифікації працівників за їх категорією (зокрема, кваліфіковані спеціалісти будуть скаржитися у 73 % випадків, спеціалісти – 60,2 %, робітники – 43,9 %) [7, с. 231].

На думку К. Богуславської, неправові регулятори набувають більшого значення в регламентації трудових відносин коли йдеться про наглядацьку діяльність при правозастосуванні. У трудовому праві специфіка правозастосування виражається, у першу чергу, у тім, що в центрі правозастосувальської діяльності стоїть працівник, який виконує конкретну трудову функцію в конкретного роботодавця в конкретних виробничих умовах. Однак при реалізації норм трудового права в ряді випадків стає важливою характеристика працівника не тільки винятково з виробничої сторони, але й з урахування його родинного, матеріального становища, особистих якостей та ролі, яку він відіграє в трудовому колективі [3, с. 12]. Норми права, на відміну від моральних норм, мають примусовий характер, а їх дотримання забезпечується силою держави. Адміністративні норми теж можна віднести до норм права, однак на окремі з них держава чинить лише опосередкований вплив.

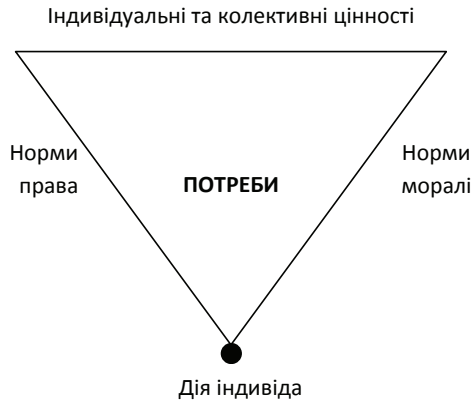
Важливо мати на увазі, що спільним для моральних і правових норм є їх оціночний характер. Якщо в моралі оцінка існує як у вигляді окремих суджень, так і у вигляді їх системи, то в нормах права оцінка має більш конкретний (особистий) характер. На думку Ф. Селіванова, моральна

оцінка становить єдність інтелектуального та емоційного [5]. Це означає, що той, хто оцінює, може відчувати або замилювання вчинком, або обурення. Оцінка, як правило, відбувається тоді, коли поведінка одного зачіпає інтереси іншого суб'єкта. Кожна особистість посідає певне становище в суспільстві, виконує певну діяльність тощо. Поведінка, вчинки інших осіб їй не байдужі, якщо вони так чи інакше „зачіпають” його інтереси [5]. Серед вад правової регламентації в соціально-трудої сфері слід назвати й певний час, що відділяє здійснення вчинку та його правову оцінку (моральна оцінка може складатися миттєво). В таких умовах високого практичного значення набуває розбудова системи морально-правових (комбінованих) норм, у яких моральність ґрунтується на правовій основі, внаслідок чого моральна складова чинить вплив на індивіда до встановлення правової оцінки його дії (якщо звернення до правової оцінки відповідають принципам моральності). На нашу думку, норма права в соціально-трудої сфері має віддзеркалювати моральну норму, однак не обов'язково копіювати її.

Система морально-правових норм, які впливають на індивіда, може бути представлена в загальному вигляді як трикутник, утворений нормами моралі і права (схема 2).

Схема 2

Нормативний вплив моралі і права на поведінку індивіда

Зазначені норми мають виступати в єдності з метою обмеження поведінки індивіда в процесі задоволення власних потреб. В остаточному підсумку ці норми визначають поведінку і характер дій індивіда не лише в соціально-трудої сфері, а й в цілому в соціальній життєдіяльності. В процесі усвідомлення цінностей, зумовлених виникненням потреб та засобів їх задоволення, індивід відчуває тиск з боку індивідуальних (внутрішніх) та колективних (зовнішніх) мотивів.

К. Богуславська пропонує два способи впливу норм моралі на

регулювання трудових відносин. Перший (неправовий) обумовлюється тим, що норми моралі як самостійні соціальні регулятори прямо регламентують суспільні відносини у сфері праці поряд з нормами права. Другий спосіб впливу норм моралі на регулювання трудових відносин можна умовно назвати правовим, оскільки він припускає регламентацію трудових відносин нормами моралі через норми об'єктивного права. У цьому випадку нормам моралі надається юридичне значення, що відбувається шляхом наповнення відповідної норми трудового права моральним змістом. Таким чином, залишаючись за змістом моральною, норма здобуває правову оболонку і проявляється у сфері праці як норма об'єктивного права [3, с. 12].

На нашу думку, надаючи нормам моралі правового змісту, ми їх закріплюємо в певному стані. Однак норма моралі є „живою”, вона змінюється в процесі суспільної життєдіяльності (суспільного розвитку). В такому випадку найпрогресивніша моральна норма може застаріти (що цілком реально в процесі суспільних трансформацій, пов'язаних з переходом від індустріального до постіндустріального суспільства). Вона перетвориться на звичайну правову норму. Тому ми вважаємо, що в системі соціальної технологізації управління соціально-трудовами взаєминами ефективне використання нормативної бази можливе лише за умови одночасного використання статичних і динамічних норм, якими є норми права і норми моралі.

Висновок

Система моральних і правових норм, які використовуються в ході трудового процесу, потребують і певного їх зближення, і розмежування. Недоцільною, на нашу думку, є підміна правових норм моральними, яка простежується у вітчизняній практиці. З іншого боку, розширення використання правових норм у сфері, в якій історично їх використання вважалося „незручним” (як з моральної, так і з правової точки зору), вступатиме в суперечність з прийнятими стандартами (нормами) поведінки у сфері праці. Така ситуація створюватиме дисонанс із соціальними настановленнями групи працівників і викликатиме розбалансування усього механізму соціальної взаємодії, що склалася в трудовому колективі.

Таким чином, подальшим теоретичним розвитком означеної нами проблеми має стати дослідження механізму нормативного впливу культури в цілому (через систему моралі тощо) на трудову поведінку працівників. З огляду на практичну реалізацію отриманих результатів, то необхідністю стає розробка механізму впровадження в систему трудових взаємин правових норм. Такий процес має відбуватися при збереженні соціальної стабільності та системи соціальних ролей, що склалися у колективі.

Література:

1. Экономическая психология: Социокультур. подход / И. В. Андреева и др.; Под ред. И. В. Андреевой. - СПб: Питер Бук, 2000. - 511 с.: ил.
2. **Гимпельсон В.** Политика российского менеджмента в сфере занятости // Мировая экономика и международные отношения. - 1994. - № 6. - С. 5 - 20.
3. **Богуславская К. Ю.** Взаимодействие норм права и норм морали в правовом регулировании трудовых отношений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. - Барнаул, 2006. - 22 с.
4. Социология: энциклопедия [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. - Мн.: Книжный Дом, 2003. - 1312 с.
5. **Селиванов Ф. А.** Оценка и норма в моральном сознании / Ф. А. Селиванов; Рос. Федерация. М-во образования. Тюм. гос. ин-т искусств и культуры. - 2. изд., перераб. и доп. - Тюмень: Изд-во Тюм. гос. ун-та, 2001. - 57, [1] с. [Электронное издание] / Режим доступа : <http://www.portalus.ru/modules/philosophy>.
6. **Макаренко А. С.** Воспитание в труде // Соч. в 7-ми т. - М.: АПН РСФСР, 1957 -1958. - Т. 4. - 496 с.
7. Базовые ценности россиян: Социальные установки. Жизненные стратегии. Символы. Мифы / Отв. ред. А. В. Рябов, Е. Ш. Курбангалеева. - М.: Дом интеллектуальной книги, 2003. - 448 с.

УДК 316.334.3:324

Метод фокус-груп у соціологічному супроводі виборчих кампаній

Олександр Михайлич,

кандидат соціологічних наук,
аналітик ТОВ „СОЦИС –

Центр соціальних та маркетингових досліджень”

У статті розглядаються можливості використання якісних і кількісних соціологічних досліджень на виборах до органів влади, зокрема — місцевих. Особлива увага зосереджується на методі фокус-груп.

Ключові слова: стратегія виборчої кампанії, соціологічні дослідження, кількісні дослідження, якісні дослідження, фокус-група.

The article examines possibilities of using qualitative and quantitative sociological researches during elections to the power institutions - local bodies in particular. The attention is paid on a method of focus groups.

Keywords: strategy of election campaign, sociological researches, quantitative researches, qualitative researches, focus group.

В залежності від типу і характеру отриманої інформації методи соціологічних досліджень поділяються на кількісні і якісні.

Кількісні дослідження, зокрема — масові опитування дозволяють оцінити (у відсотках) рівень популярності конкретного політика та готовність виборців проголосувати за нього, виявити основні соціальні групи, що його підтримують тощо. Ці дослідження не дають відповіді на запитання „чому?“, не дозволяють вивчати таку глибоку проблему, як несвідомі мотиви поведінки виборців.

Якісні дослідження орієнтовані не на масовий збір даних, а на досягнення глибокого розуміння соціальних явищ. Відмова від широти дослідження компенсується його глибиною, тобто детальним вивченням соціального явища в його цілісності і безпосередньому взаємозв'язку з

іншими явищами. Завданням якісних методів є формування списку гіпотез (настановлень, думок, оцінок, що мають певний ступінь поширення в суспільстві). При цьому хоча й можна завищити вагомість малозначущого чинника, але слід обов'язково зафіксувати високозначущий [1].

Кількісні методи непридатні для вивчення унікальних явищ чи подій, дослідження цілісної картини явища в єдності його складових, у взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників. Таким завданням є, зокрема, дослідження іміджу політика - соціального явища, яке містить уявлення та настановлення великих соціальних груп щодо конкретного політичного бренду, його діяльності. Оскільки імідж — це емоційно забарвлений цілісний образ, то аналіз його через кількісні категорії (розчленування на складники) неминуче буде неповним і фрагментарним. А тому сфера адекватного застосування масових опитувань обмежена дослідженням ступеня поширення й динаміки уявлень, знань, думок, настановлень, які мають бути відомими дослідникам та знайомими респондентам ще до опитування. Для дослідження механізму і чинників формування уявлень, знань, думок, настановлень слід використовувати якісні методи, які через фокусування спектра можливих думок і мотивів визначають мотиви поведінки різних груп виборців, критерії та чинники електорального вибору [2, с. 17].

Найпоширенішим з якісних методів збору та аналізу інформації є метод фокус-груп. Він полягає в запрошенні невеликої групи виборців (8 - 12 осіб), відібраних за спеціальними критеріями, на неформальну зустріч, під час якої модератор проводить дискусію (обговорення) за заздалегідь створеним сценарієм (гайдом) фокус-групи. В ході дискусії (2 - 2,5 години) модератор „фокусує” учасників на питаннях, що цікавлять дослідників, з метою отримання від них глибокої інформації на задані теми, стежить, щоб кожен учасник міг вільно висловлювати свою думку та не відхилявся від теми. Учасники групи за наданий дослідникам час отримують матеріальну винагороду після завершення дискусії. Фокус-група проводиться у спеціально обладнаному приміщенні, хід обговорення підлягає аудіо- та відеозапису для подальшої розшифровки суджень і фіксації невербальної поведінки (міміка, жестикуляція тощо) учасників фокус-групи. Ці записи і стенограма дослідження є основою аналітичного звіту.

Фокус-групи дозволяють глибоко дослідити думку й настановлення населення з конкретних питань, глибинні чинники електоральної поведінки, отримати різностороннє розуміння електоральної картини місцевості, на основі чого може формуватися стратегія і тактика виборчих кампаній.

Дослідницька цінність методу фокус-груп полягає в ефекті, що створюється ситуацією групового обговорення. При індивідуальному інтерв'ю чітко розмежування на інтерв'юера і респондента об'єктивно призводить до артефактуальності отриманих даних внаслідок дії ефекту

інтерв'юера. В умовах групової дискусії респондент перебуває в ситуації спілкування з собі подібними. Тут швидше знімаються захисні психологічні бар'єри, стимулюється висловлення емоційних реакцій, швидше виробляється зрозуміла для всіх учасників мова спільного обговорення.

В ході дискусії учасники можуть проглядати ролики політичної реклами, фрагменти публіцистичних передач, газетні статті, макети листівок і щитів зовнішньої реклами тощо й висловлювати своє ставлення до побаченого в ході обговорення. Так перевіряється правильність вибору стратегії і тактики виборчої кампанії, зокрема концепції і форми рекламних матеріалів.

Перевагами фокус-груп, порівняно з іншими методами збору інформації, є:

- синергія (об'єднання людей в групі продукує ширший спектр інформації, думок і міркувань, ніж спілкування з окремими респондентами);
- креативність (немає необхідності відповідати на конкретні запитання, що сприяє спонтанним і нешаблонним відповідям);
- ефект „снігової кулі” (коментар однієї людини викликає ланцюгову реакцію інших учасників);
- стимулювання (бажання респондентів поділитися своїми думками та ідеями посилюється під впливом зростання загального збудження в ході дискусії);
- безпека (оскільки становище учасників ідентичне, то вони почуваються комфортно, що сприяє відвертості);
- скрупульозність (хід обговорення фіксується на аудіо та відео для подальшого глибинного аналізу інформації);
- швидкість та економність (отримання оперативної інформації в короткі терміни при порівняно низькій вартості).

Використання методу фокус-груп особливо цінне у політичних дослідженнях на виборах до місцевих органів влади. Досвід свідчить, що оскільки нагальність і першочерговість місцевих проблем і потреб у часовій динаміці змінюються несуттєво, то, за умови професійної організації фокус-груп, для правильного вибору стратегії виборчої кампанії досить однієї серії досліджень. Надалі може виникати необхідність лише проводити кількісні дослідження для з'ясування динаміки електоральних уподобань та фокус-групи при необхідності корекції особливостей сприйняття політичного бренду. З'ясування найнагальніших проблем округу очима виборців і настанюлень щодо сприйняття потенційних учасників виборчих перегонів у масовій свідомості дозволяє позиціонувати „свого” кандидата як знавця місцевих проблем, діяльність якого спрямована на задоволення першочергових потреб виборців. Моделювання „ідеального типу кандидата” для конкретної місцевості за результатами аналізу даних фокус-груп дозволяє максимально наблизити „свого” кандидата до цього образу, акцентуючи увагу на позитивних якостях та ретушуючи

негативні. Якщо ж висувається новий кандидат (невідомий основній масі виборців), то це дає можливість засобами іміджмейкерства утвердити у масовій свідомості стереотип, що це і є той самий єдиний кандидат, який зможе вирішити проблеми виборців.

Наукове обґрунтування цих процесів знаходимо у царині синергетики. Відповідно до одного з її принципів, реакція середовища на зовнішній вплив визначається не стільки силою (кількість, інтенсивність, тривалість, всезагальність тощо), скільки адекватністю цього впливу внутрішнім потребам і тенденціям середовища. Навіть несильні дії, але здійснені в потрібний час і в потрібному місці (так звані резонансні) є надзвичайно ефективними; спроби ж перебудувати „під себе” всю систему контрпродуктивні. Тому, щоб досягти бажаного стану в різних сферах життя суспільства (зокрема і в електоральних орієнтаціях), достатньо здійснювати точкові впливи, які відповідають потребам і очікуванням суспільства. У цьому випадку визначальним є ступінь обізнаності у сфері затребуваних потреб конкретних електоральних груп, що дозволяє значно підвищити ефективність виборчої кампанії й заощадити кошти. Максимальний ступінь цієї обізнаності якраз і можна отримати в ході проведення фокус-груп, які дають можливість одержати цінну інформацію та вирішити першочергові завдання виборчої кампанії.

1. Думки населення щодо місцевої суспільно-політичної ситуації: дослідити настановлення і думки населення щодо актуальних місцевих проблем, оптимальних шляхів та черговості їх розв’язання; проаналізувати результати діяльності у цій сфері органів влади та суспільно-політичних сил очима виборців; отримати інформацію про потреби виборців та їх електоральні уподобання; ознайомитися з мовою і термінологією потенційного виборця.

2. Результати діяльності політичних сил на місцевому рівні очима жителів цієї місцевості, зокрема: визначити ставлення виборців до діяльності політичних сил на місцевому рівні, їх заходів та ініціатив; з’ясувати сприйняття населенням діяльності місцевих політичних сил у засобах масової комунікації; виявити комплекс упередженостей, міфів, стереотипів, настановлень різних соціальних груп щодо діяльності політичних сил на місцевому рівні; вивчити ставлення виборців до політичних лідерів, партій, громадських організацій.

3. Структура електорального поля: з’ясувати електоральний портрет округу, особливості типових моделей поведінки окремих електоральних груп (цільових сегментів); зрозуміти звички і мотивації виборців, відстежити чинники електорального вибору, основні стимули і бар’єри щодо голосування; спрогнозувати територіально-часову динаміку електоральних орієнтацій, перспективи перемоги конкретних кандидатів; оцінити відповідність політичних брендів запитам електорального поля, визначити вільні електоральні ніші для розробки нового політичного бренду, з’ясувати нереалізовані потреби респондентів щодо певної

електоральної ніші; з'ясувати аргументи, які можуть вплинути на позицію виборців, що вагаються або ще не визначилися.

4. Імідж політичних брендів (свого та суперників) у даній місцевості: зрозуміти, що знають виборці про політичний бренд та його діяльність; проаналізувати параметри політичного бренду, ступінь оформлення іміджу, його цілісності і несуперечливості, визначити проблемні зони, переваги і вади в очах потенційних виборців; з'ясувати особливості сприйняття основних раціональних та емоційних складових іміджу та оцінку „зони розвитку” іміджу різними соціальними групами; оцінити ефективність позиціонування та передвиборчої діяльності політичного бренду, спрогнозувати реакцію виборців на рекламу або PR-акцію, протестувати рекламні матеріали.

5. Формування нового політичного бренду: протестувати різні концепції створення нового політичного бренду (назва, символіка, виборча діяльність, лідери, реклама, слоган тощо); спрогнозувати ефективність нових видів політичної боротьби, у тому числі й щойно проведених чи на етапі їх підготовки; апробувати різні варіанти діяльності політичного бренду; отримати ідеї для вироблення унікального стилю політичного бренду.

6. Стратегія і тактика виборчої кампанії: планування і реалізація стратегічних і тактичних завдань виборчої кампанії, виявлення суттєвих змін у передвиборчій ситуації чи структурі електорального поля, своєчасне реагування на них та інші виклики виборчої кампанії; розробка комунікативної стратегії та пріоритетних напрямів пропагандистсько-рекламної кампанії, коректування публічної діяльності; тестування рекламних концепцій, макетів (відеороликів, плакатів, листівок, буклетів, фотографій кандидатів, передвиборних програм тощо) та PR-акцій з метою оцінки ефективності їх впливу на різні групи виборців; виявити інформаційні та рекламні канали, до яких звертаються виборці при здійсненні електорального вибору, найбільш ефективні засоби інформаційно-пропагандистської діяльності (плакати, мітинги, маніфестації, пікети, намети, звукові оголошення тощо).

Одним з поширених аргументів для заперечення ефективності методу фокус-груп є нерозуміння можливості на підставі думки 6 - 12 респондентів робити висновки щодо настроїв багатьох людей. Але ж, панове, необхідно уміти збагнути особливості механізму формування громадської думки. Пересічний громадянин політиці і політичним питанням присвячує порівняно незначну частину свого часу. Його будні насичені іншими справами – роботою, сім'єю, відпочинком, розвагами тощо. Тому політичної компетентності у нього недостатньо, щоб виробити в повному розумінні власну думку стосовно політичних питань. Адже для цього громадянину необхідно зібрати великий об'єм інформації з різних джерел, зіставити їх, відкинути непотрібну, проаналізувати і зробити висновки (насамперед усвідомити, як позначиться на житті країни, суспільства, жителів регіону,

міста, села, району, вулиці, будинку, друзів, родичів, членів сім'ї та на особистому житті громадянина перемога/поразка тих чи інших політичних сил). За громадянина сьогодні це роблять засоби масової комунікації (ЗМІ, рекламні технології тощо), які актуалізують в суспільстві певні соціальні питання, під впливом яких формується певний набір точок зору з суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-ідеологічних та інших питань. Причому ці думки мають характер стереотипу, тому їм притаманні стійкість і засвоєваність ззовні, належність не особистому досвіду людини, а соціальній групі. Це довів ще 1900 року Дж. Брайс у статті „Природа громадської думки” [3].

Зважаючи на це, набір стереотипних точок зору з кожного актуального для суспільства питання є характерним для більшості представників певної соціальної групи. Причому цей набір досить обмежений, а тому, відібравши 8 - 12 типових представників певної соціальної групи, можна з високим ступенем вірогідності отримати повний спектр думок певної соціальної групи з даного питання. Отже, щоб результати досліджень методом фокус-груп були достовірними (поширювалися на всю досліджувану соціальну групу) при наборі учасників необхідно дотримуватися обов'язкової вимоги: учасники фокус-групи мають бути типовими представниками своєї соціальної групи. Однак при модеруванні та аналізі результатів фокус-груп важливо пам'ятати, що оскільки кожен громадянин є включеним у кілька соціальних груп, то він є носієм не однієї стереотипної точки зору, а кількох, які часто можуть суперечити одна одній.

Відтак скептично ставляться до результатів фокус-груп особи, які, не маючи належної кваліфікації, беруться за практикування цього методу. Об'єктивні ж ризики методу фокус-груп обмежуються такими проблемами: 1) складність відбору учасників (групу різних людей, незнайомих одне з одним, типових представників своєї соціальної групи необхідно зібрати в один час в одному місці); 2) неструктурованість відповідей значно ускладнює аналіз і опрацювання інформації; 3) неможливість кількісної оцінки результатів дослідження.

Проблемою для недостатньо кваліфікованих дослідників є труднощі як у самому процесі проведення фокус-групи на належному рівні, так і при опрацюванні її результатів.

Якість результатів значно залежить від уміння модератора прихованим способом дотримуватися сценарію дискусії, долати різницю темпераменту учасників групи, насамперед обмежувати вплив на думку респондентів надто активної особи, яка прагне нав'язати свою думку іншим. Словесно обмежувати висловлювання людей на фокус-групі неприпустимо, а тому слід уміти робити це на невербальному рівні [4].

Оскільки на фокус-групах категорично не можна підказувати, то модератор має володіти навичками оперування проєктивними психологічними методиками, які передбачають уміння ставити запитання, які ніби й не стосуються конкретного предмета дослідження, але

дають можливість отримати інформацію про справжні приховані чи малоусвідомлені настановлення людей щодо проблеми, яка досліджується [5, с. 58].

Необхідно враховувати й суб'єктивний характер отриманої інформації, яка багато в чому залежить від психологічних особливостей респондентів. Кожному з них властивий певний світогляд, настановлення, стереотипи поведінки. Тому особливого значення набуває уміння розпізнавати психологічні особливості кожного з респондентів і враховувати їх як при модеруванні, так і під час аналізу отриманих даних.

Професійний модератор здатен перетворити вади суб'єктивності фокус-груп на перевагу. Адекватна побудова бесіди з респондентами різних психологічних типів, уміле управління груповою динамікою дає змогу досить точно визначити мотивації електоральної поведінки, розпізнати загальні стереотипи сприйняття досліджуваного політичного бренду, вивчити проблему з різних точок зору, отримати аргументи „за і проти”, зібрати комплект типових висловлювань і метафоричних порівнянь, асоціативних образів і фантазій, успішно використавши це в стратегії і тактиці виборчої кампанії, насамперед при розробці гасел і слоганів, створенні рекламної продукції тощо.

Важливо розуміти, що результатів однієї фокус-групи недостатньо для ґрунтовних висновків. Загальна кількість фокус-груп, які необхідно провести, залежить від дослідницьких завдань і ступеня диференціації цільових груп. Як правило, проводяться 3 - 4 фокус-групи за одним сценарієм. При потребі отримати додаткову інформацію або при великих масштабах дослідження можливе збільшення кількості груп.

Таблиця

Порівняння можливостей методу фокус-груп і масового опитування

	Фокус-групи	Масове опитування
Мета дослідження	Побудова моделі цілісної картини події чи явища	Опис кількісних зв'язків між окремими параметрами в задалегідь побудованій моделі явища
Відповіді на запитання	Як? Чому? - Чому виборці схвалюють чи не схвалюють діяльність кандидата в мери? - З яких причин частина виборців має намір голосувати за кандидата чи його конкурентів?	Хто? Скільки? - Які соціальні групи схвалюють чи не схвалюють діяльність кандидата в мери? - Скільки виборців (у %) в певних соціальних групах мають намір проголосувати за кандидата чи його конкурентів?

	Фокус-групи	Масове опитування
Результат дослідження	Виявлення спектра можливих думок і мотивів електоральної поведінки, прогноз її динаміки: - з'ясування мотивів поведінки різних груп виборців; - визначення критеріїв вибору кандидата, чинників, що впливають на цей вибір; - дослідження іміджу кандидатів в різних соціальних групах тощо.	Визначення ступеня поширеності та територіально-часової динаміки певних знань, думок, уподобань, уподобань: - оцінка рівня популярності кандидатів в певних соціальних групах та загалом серед виборців; - готовність виборців голосувати за кандидата чи його конкурентів на виборах; - виявлення основних соціальних груп, що підтримують кандидата і його конкурентів тощо.
Обмеження застосування методу	Не дозволяє оцінити рівень популярності політиків, визначити, наскільки поширені виявлені думки серед представників різних соціальних груп та виборців загалом.	Не дозволяє досліджувати глибокі питання, зокрема — приховані та неусвідомлені мотиви поведінки виборців.
Достовірність	Достовірність дослідження забезпечується: типовістю учасників.	Достовірність дослідження забезпечується: репрезентативністю вибірки.

Отже при професійному використанні методу фокус-груп можна отримати багато даних, важливих для ухвалення рішення. Та кожен вид дослідження має як переваги, так і певні вади [див. таблицю]. Тому найвища ефективність для вивчення предмета дослідження досягається шляхом поєднання кількісних і якісних методів перехресної валідазації, котрі взаємодоповнюють одне одного. На думку Д. Кемпбелла, неадекватність кількісних даних часто можна виявити лише за допомогою якісних [6, с. 272].

Основних варіантів використання комплексних досліджень кілька:

1) фокус-групи проводяться як пілотні дослідження до запуску основного дослідження. На них вдається апробувати робочі гіпотези основного дослідження, виявити нові гіпотези, іноді повністю спростувати попередні;

2) фокус-групи проводяться паралельно з опитуванням для вирішення спеціальних завдань: дослідження стратегії і концепції реклами,

відпрацювання гасел і слоганів, тез виступів кандидата тощо;

3) фокус-групи використовуються на пізніх етапах дослідження для інтерпретації та уточнення даних, отриманих в результаті опитувань;

4) фокус-групи проводять для уточнення результатів вже проведеного масового опитування, в ході якого неможливо повністю використати спеціальні методики, які дозволяють фіксувати підсвідомі і приховані мотиви електоральної поведінки. Фокус-групи, зокрема, дають можливість розшифрувати різні формулювання відповідей респондентів;

5) найбільш оптимальною є модель дослідження, за якою спочатку проводиться серія фокус-груп у різних соціальних групах. На другому етапі, відповідно до гіпотез, вироблених на цих фокус-групах, здійснюється кількісне дослідження (масове опитування). Наприкінці проводяться фокус-групи на уточнення і поглиблення отриманих результатів.

При дослідженні іміджу слід додавати аналіз засобів масової комунікації (прогноз короткострокових і довгострокових тенденцій, контент-аналіз масиву повідомлень ЗМК) та експертний аналіз (визначення різних особливостей фігурування політичного бренду у ЗМК), адже імідж транслюється в масову свідомість передусім за допомогою засобів масової комунікації.

Таким чином, соціологічний супровід виборчих кампаній не може зводитися лише до вимірів рейтингів популярності. Професійне використання комплексу кількісних та якісних методів дає змогу адекватно розробити стратегію і тактику виборчої кампанії, оперативно коригувати їх відповідно до зміни виборчої ситуації, заощадивши завдяки цьому матеріально-фінансові та організаційні ресурси.

Метод фокус-груп дозволяє глибоко досліджувати настановлення виборців з конкретних питань, дає глибоке і різнобічне розуміння електоральної картини місцевості та мотивів електоральної поведінки певних соціальних груп і загалом серед виборців. Якщо кількісні опитування фіксують поточні рейтинги та їх динаміку, то використання фокус-груп забезпечує краще розуміння отриманих даних, дозволяє спрогнозувати динаміку рейтингів, що особливо важливо у виборчій кампанії, оскільки часто перемагає не той кандидат, що лідирував протягом всієї кампанії, а який спромігся на потужний фінішний ривок.

Результати фокус-груп відображають не лише стандартне мислення людей, але й глибокі психологічні процеси та креативну свідомість, а тому дають змогу відповісти на найважливіші питання виборчої кампанії: які настановлення і відчуття виборців, чому вони голосують за кандидата та його опонентів, чого хочуть прихильники різних кандидатів в даний момент, що спонукає їх до конкретного електорального вибору, як можна вплинути на цей вибір тощо.

Література:

1. **Белановский С. А.** Метод фокус-груп. – М.: Магистр, 1996. – 272 с.
2. **Ядов В. А.** Стратегия и методы качественного анализа данных // Социология 4М. – 1991. – №1. – С. 14 - 31.
3. **Брайс Д.** Природа общественного мнения // www.nscs.ru/docs/Dz.Brais_Priroda_obs.mnenia.doc
4. **Маслова С.** Роли модератора фокус-груп: возможности и границы // Практический маркетинг. – 2001. – №9.
5. **Гурджи И.** Проективные методики в исследованиях рынка // Маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 55 - 63.
6. **Кэмпбелл Д.** Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980 – 327 с.

УДК 327.51

Геополітичні суперечності в сучасному світі

Сергій Логвиненко,

аспірант кафедри політології

Міжрегіональної академії управління персоналом

Автор висловлює думку, що однією з головних цілей нинішнього перерозподілу світу є, передусім, не стільки забезпечення військової безпеки країни, а контроль над природними ресурсами, над геостратегічними та військово-морськими шляхами до цих ресурсів.

Ключові слова: геополітика, гео економічна вісь, геополітичний блок, стратегічний контроль.

The author of the paper considers that one of the main aims of redistribution of the world today is not to guaranty military security of the country but to control nature resources, geostrategical and naval passes to these resources.

Keywords: geopolitics, geoeconomic axis, geopolitical bloc, strategy control.

Попередні зауваги

Політична карта світу в останні роки динамічно змінюється. Міжнародні геостратегічні аналітичні центри прогнозують в недалекому майбутньому утворення нових геополітичних блоків, розширення зон впливу нинішніх геополітичних об'єднань та переформування гравців у таборах різних блокових утворень.

Західноєвропейські аналітики говорять про можливість реалізації нового гео економічного проекту: створення нової гео економічної осі між Європою та Росією, яка зможе протидіяти США і Китаю. Головний елемент прогнозованого євразійського утворення — вісь між Німеччиною і Росією. Німецькі спостерігачі очікують внаслідок цього поновлення партнерства Німеччина — Франція, історичного рушія європейських інтеграційних процесів. Кінцевим результатом цих процесів може бути вісь Париж

— Берлін — Москва, яка спроможеться відновити Європу як таку, що впливатиме на світовий порядок.

Проте шлях до об'єднання навряд чи буде простим. Росія і Європа в останні чотири століття мали багато суперечок щодо континентальних територій. Але, виходячи з історичного досвіду, бачимо, що коли ці дві сторони не можуть перемагати одна одну, то доходять спільної згоди [1].

Геополітичні осі світу. Причини зародження суперечностей

Для того, щоб зрозуміти вектори зародження майбутніх суперечностей на міжнародній арені, доцільно розглянути світову мапу в розрізі геополітичних центрів, виокремити їх в умовних кордонах і сфокусувати увагу на країнах, розташованих у прикордонній зоні цих утворень, які перебувають під впливом кількох геополітичних блоків. Як правило, такі країни тяжіють переважно до одного з блоків, що обумовлюється історичними чинниками, релігійною приналежністю, економічними зв'язками, військово-політичною однорідністю та кількісною перевагою того чи іншого населення певної національності.

Проте досить важко знайти країни, що містилися б на кордоні геополітичних регіонів, а надто й цивілізаційних регіонів, які при цьому гармонійно поєднували б усі вище перелічені фактори, які б чітко ідентифікували їх з певним блоком. А саме такі країни, а можливо й регіони, утворюватимуть центри підвищеної напруги і боротьби за зони впливу, надто якщо вони містяться на стратегічній осі забезпечення життєдіяльності і безпеки певного геополітичного блоку.

Ми вважаємо, що для формування цілісної геополітичної картини світу і зон впливу тих чи інших геополітичних блоків слід звернути увагу на методіку розподілу регіонів за С. Коуеном, який у праці „Географія і політика в роз'єднаному світі” пропонує ввести для зручного геополітичного розподілу модель „ядра” і дисконтинуальних поясів, що ділить території на чотири геополітичні складові: 1) зовнішня морська (водне середовище), залежить від торговельного флоту і портів; 2) континентальне ядро, тотожне Хартленду; 3) дисконтинуальний пояс - берегові сектори, орієнтовані всередину континенту або від нього; 4) регіони, які не перебувають у геополітичній залежності від цього ансамблю.

С. Коуен виокремлює два геостратегічні регіони: залежний від торгівлі морський світ та євразійський континентальний світ. У їх складі він виділяє геополітичні регіони: 1) Англо-Америка і Карибський басейн; 2) Західна (морська) Європа і Магриб; 3) колишній Радянський Союз та Східна Європа [2].

Концепцію дисконтинуальних поясів підтримував Г. Кісінджер, який вважав, що політична стратегія США стосовно „дисконтинуальних” берегових зон полягає в тому, щоб поєднати всі фрагменти в єдине ціле і забезпечити атлантизмові повний контроль над „Радянською Євразією”. А щоб стратегія „анаконди” була цілком успішною, особливу увагу слід

було звернути на „берегові сектори” Євразії, які або дотримувались би нейтралітету, або тяжили б до внутрішніх просторів континенту. На практиці ця політика реалізовувалась через в'єтнамську війну, активізацію американо-китайських стосунків, колишню підтримку США проамериканського режиму в Ірані тощо.

Теорія С. Коена лягла в основу військово-політичної схеми „національних цілей” США, розроблену К. Томсоном і Дж. Блеком. „Зовнішньополітичні цілі США найкраще уявляються у вигляді концентричних кіл”, - пишуть вони. У центрі цього кола розміщена „вимога забезпечення безпеки існуючих територіальних кордонів” США. Друга смуга визначає необхідність протидії з боку США будь-яким спробам держав у Європі чи Азії встановити одноосібну гегемонію в межах східної півкулі. На периферії цих цілей міститься третє коло, що окреслює зацікавлення США у „створенні і підтримці такого міжнародного порядку, який би забезпечував можливість виживання демократичних цінностей в масштабах всієї Землі” [3].

У зв'язку з цим необхідно зауважити, що однією з головних цілей нинішнього перерозподілу світу є не буквально забезпечення військової безпеки країни, а, швидше, контроль над природними ресурсами, над геостратегічними та військово-морськими шляхами до цих ресурсів, що в майбутньому убезпечить країну від будь-якої залежності – саме за це ведуться війни сьогодення.

В цьому процесі для США надзвичайне значення має витіснення Росії на Північно-Східну частину Євразії, що відмежувало б її від одного з найголовніших комунікаційних шляхів до центру світових природних ресурсів – Середземноморсько-Чорноморсько-Каспійського регіону. Саме цей регіон є північною межею світового енергетичного чи вуглеводного еліпсу, який охоплює Аравійський півострів, Ірак, Іран, Перську затоку, Північний Іран, російське Прикавказзя, замикаючись в Афганістані. Південна крива, що бере початок знову ж таки від Середземного моря, покликана поєднати англосаксонські позиції в Туреччині через Перську протоку з Пакистаном, замикаючись в тому ж Афганістані.

Для підтвердження вірогідності цих тверджень можемо зауважити, що в той період, коли Афганістан вийшов з-під американського контролю, США розпочали військові дії на території Іраку. Отже, керуючись цією логікою, можемо прогнозувати, що наступним стане конфлікт США саме з Іраном.

Маємо пам'ятати, що північний кордон цього еліптичного регіону прилягає саме до України. А також до Молдови, Кавказу і Закавказзя, на теренах яких маємо нагоду вже сьогодні спостерігати силові зіткнення двох геополітичних лідерів – США і Росії.

Якщо не вважати першочерговими культурно-цивілізаційні суперечності Заходу і Сходу, а сфокусувати увагу на питаннях стратегічного контролю над ресурсами як засобами життєдіяльності

країни, то можемо констатувати, що метою євразійської стратегії Вашингтона є забезпечення контролю над світовим вуглеводневим еліпсом і відсторонення від користування цими ресурсами нинішніх та потенційних центрів сили, які мають вигідніше географічне положення.

Від глобального до локального

Проте маємо перейти від глобальних суперечностей на терени сучасної України і з'ясувати, яким чином нинішні світові тенденції можуть вплинути на її буття вже найближчим часом.

Перед тим, як вдатися до прогнозів, варто звернути увагу на наведене нижче визначення такого явища, як тероризм. „Тероризм як глобалізаційний виклик сучасності переважно фокусується у форматі відносин Схід – Захід, які на загал мають дихотомічний характер з давніх часів”. Ю. Павленко звертає увагу на те, що витоки протистояння Заходу і Сходу сягають в глибини історії і мають неоднозначне тлумачення з огляду на істотні цивілізаційні відмінності фігурантів. „Перед нами два шляхи, дві лінії розвитку до індустріальних суспільств: східний – з провідною роллю державного апарату в усіх сферах суспільної життєдіяльності, включаючи економіку, і західний – з розвинутою приватною власністю і громадянським правом, де держава не відіграє самодостатньої ролі” [4].

Але при всіх цивілізаційних відмінностях, відмінностях в соціальному і економічному укладах бачимо, що фактор терору використовується як Заходом, так і Сходом для вирішення своїх геополітичних завдань. Отже можна очікувати використання цього важеля і для вирішення спірних питань стосовно України, а саме так званого кримського питання.

Сьогодні міжнародне право зазнає значних змін в площині „відносного” і „функціонального” суверенітету, що може слугувати політичним підґрунтям для застосування сили.

Постулати доктрини Дж. Монро і теорія „великого кийка”, сформульована Т. Рузвельтом, котрі практикуються адміністраціями багатьох президентів США, вже фактично узаконені в сучасному міжнародному праві у вигляді права на гуманітарні інтервенції (коли якась держава порушує права і свободи своїх громадян), оскільки прямі військові інтервенції забороняє Статут ООН. „Міжнародне право регулює стосунки між державами, але не між людьми, забезпечує порядок, проте не справедливість, чому заважає акцент на суверенітеті”. Тим часом „нова форма права більше відповідає інтересам світової спільноти людей ніж спільноти держав” [5]. На цьому акцентують увагу юристи, що підтримують нові течії в міжнародному праві, котрі стають зручною нагодою для країн лідерів реалізовувати свої амбіції, вторгаючись на території суверенних держав ніби з гуманних причин. Така „еволюція” правової свідомості може призвести до руйнації міжнародного публічного права, до закінчення ери „держава-нація”. Держави, що не володіють ядерною зброєю, фактично стають маргінальними, без права голосу і змушені вибирати, до якої зони

впливу їм буде найбезпечніше потрапити.

Отже можна стверджувати, що США на підставі доктрини Дж. Монро і принципу політики „великого кийка”, навіть іноді всупереч своїм бажанням, мають здійснювати функції міжнародної поліції у випадку безладу в інших країнах. На думку деяких американських науковців, доктрина Дж. Монро в геополітичному відношенні залишається правильною й у ХХ столітті, оскільки США не можуть допустити панування іншої держави в жодній частині Західної півкулі, особливо на північ від екватора. У ХХІ столітті зона впливу цієї доктрини розширюється, поступово узаконюючись в постулатах міжнародного права.

Крим в геополітичних стратегіях деяких країн

„Той, хто контролює Севастополь, той контролює і Крим, а той, хто контролює Крим - контролює Чорне море”, — писав Ю. Липа у книзі „Призначення України”.

Особлива роль Криму в геополітичних процесах навколо Чорноморського регіону пояснюється цілою низкою чинників — політичних, економічних, військових, етнокультурних, психологічних. Крим є надзвичайно важливим складником політичної стратегії як для України, так і для Російської Федерації. Він є і буде ще протягом тривалого часу вельми проблемним регіоном, що визначається об'єктивно: це регіон, де зустрічаються три цивілізації: європейська, євразійська та азійсько-ісламська. Вони співіснують як на території півострова, так і на кордонах України, Росії, Туреччини. Крим — це також регіон трьох етносів: російського, українського, кримськотатарського, а також двох світових релігій — християнства та ісламу.

Півострів має надзвичайно строкату історичну та культурну спадщину — еллінізму, Римської імперії, Візантії, Київської Русі, Турецької імперії, тюркського кочового світу, Кримського ханства, готів, Генуї, Венеції, козацької України, караїмо-кримчацької традиції, вірменської традиції, залишків німецької, болгарської і новогрецької колонізації, Російської імперії, Радянського Союзу. Ця спадщина утворює надзвичайно специфічну соціокультурну сферу Криму. Півострів постійно зазнає потужного ідеологічного, інформаційного та культурного впливу з боку Російської Федерації, значно слабшого - з боку України і дещо прихованого, розрахованого майже винятково на кримськотатарське середовище, з боку Туреччини [6].

Ведучи мову про вирішення проблеми напруженості в Криму і залагодження суперечностей, як геополітичних так і соціальних, характерних для цього регіону, слід мати на увазі, що нині в Криму існують дві потужні етнополітичні сили - російська і кримськотатарська. Союз з першою є для України доволі сумнівним за наслідками, адже він посилить позиції РФ у Криму. Союз з другою суттєво збільшить можливості України щодо етнополітичного маневру, ускладнить дії російських і проросійських

структур, активізує слабе місцеве українство. Українсько-татарський блок дасть змогу створити більш рівні умови для змагання за вплив у Криму між Україною та РФ.

Кримські татари є досить організованою силою. Нині їх налічується тут приблизно 300 тисяч. Кримські татари та їх національний керівний орган - Меджліс на загал стоять на проукраїнських позиціях, хоча Київ часом нехтує їх інтересами. Позиція Меджлісу щодо України суттєво ускладнює діяльність проросійських структур у Криму. Представники РФ намагаються змінити політичні орієнтації кримськотатарського національного руху на свою користь, але поки що без особливого успіху. Однак за байдужості офіційного Києва ніхто не може гарантувати збереження проукраїнських позицій татар у майбутньому [6]. У випадку досягнення Москвою більш бажаної для себе політики з боку організацій кримських татар перспективи України на півострові значно погіршаться. За кримськими татарами дуже суттєва для світової громадськості аура корінного народу, репресованого тоталітарним режимом. За ними доволі висока монолітність, згуртованість, великий досвід правозахисної діяльності, дисциплінованість і політична активність. Складна ситуація в Криму дає можливість зацікавленим країнам маніпулювати багатьма факторами, зокрема такими, як соціальна напруженість, нехтування правами меншин, мовне питання.

З огляду на зазначене вище питання силового вторгнення в регіон можна вважати питанням часу і певним чином спланованого „збігу обставин”. Для зацікавлених країн важлива „точка відліку”, прецедент, що може бути формальним приводом для запуску військової машини. Це може бути звинувачення у тероризмі як в конфлікті з Грузією, бажання російськомовного населення реалізувати свої права шляхом референдуму щодо приєднання до Росії, звинувачення у гнобленні кримсько-татарського населення – зачіпку можна знайти досить легко.

На Інтернет-сторінці журналу „Главред” було оприлюднено інтерв'ю для радіо „Свобода” російського військового експерта П. Фельгенгауера. В ньому зазначається, що у своїй аналітиці для американського фонду „Джеймстаун” він зробив висновок, що Росія не виключає в майбутньому вторгнення в Крим під приводом захисту російських інтересів. Тим часом українські збройні сили не володіють необхідною потугою для відвернення військової загрози [7].

Маємо зробити висновок, що в контексті сучасних геополітичних небезпек важливою складовою державної безпеки є соціальна безпека - єдність нації, залагодження гострих міжетнічних суперечностей, ефективний механізм вирішення конфліктних питань щодо території і культурної приналежності. На жаль, сучасна Україна ще не спромоглася добитися помітних успіхів у цій сфері.

Література:

1. Hartland Eurasian Review of Geopolitics. „What is EuRassia” by F. Maronta, (27 Maggio 2009). <http://temi.repubblica.it/limes-heartland/what-is-eurussia/12942>
2. **Cohen S. B.** Geography and Politics in a divided World. — Oxford. — 1971.
3. **Каренин А. А.** Философия политического насилия. — М.: Международные отношения. — 1971. — С. 112.
4. **Павленко Ю. В.** История мировой цивилизации. — К.: Фенікс, 2002. — С. 59.
5. International Affairs. vol. 75, 1999, №3, July 1999, p. 547; European Journal of International Law. 1998.
6. **Лосєв І.** Крим як геополітична проблема України на зламі ХХ - ХХІ століть. <http://nomos.com.ua/content/view/36/1/>
7. Главред, 18.08.09. „Через несколько лет Россия вторгнется в Крым?”. <http://glavred.info/archive/2009/08/18/090912-3.html>

УДК 329.733

Вплив НАТО на стан і перспективи розвитку середовища безпеки

Фікрат Мехдізаде,
аспірант кафедри політології
Інституту міжнародних відносин
Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті висвітлюються проблеми, які прагне вирішувати Організація Північноатлантичного договору (НАТО), котрі виникають внаслідок радикальних змін у глобальному та регіональних середовищах безпеки.

Ключові слова: Організація Північноатлантичного договору, система колективної оборони, програма „Партнерство заради миру”, процес розширення НАТО, операції НАТО.

The article concerns problems the North Atlantic Treaty Organization (NATO) aims to solve. They arise as a result of cardinal changes in global and regional security.

Keywords: the North Atlantic Treaty Organization, system of collective defense, the Partnership for Peace program, process of NATO enlargement, NATO operations.

Найважливішою військово-політичною організацією Європи з другої половини ХХ сторіччя була і залишається Організація Північноатлантичного договору (НАТО). Сформована США та їх європейськими союзниками 1949 року для захисту західних країн від загрози широкомасштабного збройного нападу з боку Радянського Союзу, вона протягом наступних 60 років постійно зазнавала змін. Організація перебрала на себе як політичні, так і суто військові функції.

Більшість дослідників звертає увагу переважно на військову складову НАТО, і це виправдано, оскільки альянс створювався, насамперед, як система колективної оборони. Але складні проблеми зміцнення європейської безпеки призводили до постійного посилення політичної складової. У цьому контексті НАТО відіграла роль „великого інтегратора”

повоєнної Європи. Так, у 1950-х роках нею було створено умови для примирення двох давніх антагоністів - Франції та Німеччини - і тим самим закладено фундамент Європейського Союзу. На початку 1980-х років НАТО сприяла становленню демократії в Іспанії після тривалого періоду диктатури Ф. Франко, а також створила умови для залучення цієї країни до вирішення загальноєвропейських справ. Тільки завдяки втручанням НАТО грецько-турецький військовий конфлікт не переторився на криваву повномасштабну війну [1].

Протягом усієї своєї історії організація постійно поповнювалася новими членами. Після підписання Вашингтонського документа між США, Канадою і десятьма західноєвропейськими країнами членами НАТО стали: 1952 року - Греція і Туреччина, 1955 року - ФРН, 1982 року - Іспанія, 1999 року - Чехія, Польща та Угорщина, 2004 року — ще сім східноєвропейських країн.

1991 року після тривалих дискусій про структуру і функції НАТО в нових геополітичних умовах було прийнято рішення про головні напрями її трансформації. У стислому вигляді вони полягли в тому, щоб: пристосувати альянс до виконання завдань з врахуванням нових викликів безпеці (передбачалось значне скорочення збройних сил у Європі, а також ширше використання багатонаціональних військових формувань); розширити можливості для прийому нових членів; зміцнити партнерство з країнами Європи і постсоціалістичними країнами. При цьому головна увага зосереджувалася на посиленні політичної ролі НАТО та її внеску разом з іншими міжнародними організаціями у справу збереження безпеки і стабільності, від чого залежить майбутнє Європи.

Інституціональним закріпленням рішень Лондонської (травень 1990 р.) і Римської (листопад 1991 р.) зустрічей на вищому рівні було заснування у грудні 1991 року Ради північноатлантичного співробітництва (РПАС) як форуму для діалогу між членами НАТО і новими незалежними країнами Центральної та Східної Європи і державами, що утворилися внаслідок розпаду СРСР. В рамках РПАС у січні 1994 року була схвалена концепція „Партнерство заради миру” (ПЗМ), яка передбачала: полегшення досягнення прозорості у плануванні національної оборони та формуванні національного бюджету; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; підтримку в межах, дозволених конституціями, спроможності й готовності брати участь в операціях, що здійснюються під егідою ООН і (або) в межах відповідальності НБСЕ; розвиток військового співробітництва з НАТО для участі у спільному плануванні, військовій підготовці, військових навчаннях, покликаних підвищити здатність учасників ПЗМ до виконання місій з підтримання миру, пошуково-рятувальних та інших операцій, про які згодом може бути домовлено.

Активна участь у програмі „Партнерство заради миру” мала відігравати важливу роль у процесі розширення НАТО. У відповідь на бажання країн-партнерів поглибити і розширити партнерство у травні

1997 року на зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО у Сінтрі (Португалія) було прийнято рішення створити Раду євроатлантичного партнерства (РСАП) як форум для консультацій і співпраці у питаннях безпеки й оборони. РСАП, на думку держав, які беруть участь у її роботі, залишається загальною рамковою структурою для всіх аспектів співпраці НАТО з партнерами.

Суттєві зміни в євроатлантичному стратегічному середовищі внаслідок завершення „холодної війни” були відображені у Стратегічній концепції НАТО 1991 року. Разом з тим, у наступні роки відбулися подальші суттєві зміни у сфері політики безпеки: НАТО дійшла згоди щодо ухвалення політики свого розширення на Схід. Новими членами євроатлантичної системи безпеки стали такі колишні члени Організації Варшавського Договору, як Польща, Угорщина і Чехія.

У цей період на світовій арені постає нова, більш інтегрована Європа, створюється Євроатлантична система безпеки, в якій НАТО відіграє провідну роль, встановлюються нові форми співпраці між країнами євроатлантичного регіону.

Зміна спектра загроз у Європі та світі в цілому призвела до розширеного тлумачення терміна „загроза”. Якщо раніше до колективних дій можна було вдаватися лише у відповідь на агресію проти будь-якої з держав-членів НАТО, то тепер такі дії, спрямовані на усунення загрози міжнародній безпеці, можуть бути відповіддю на геноцид, порушення прав людини і навіть порушення режиму неросповсюдження ядерної зброї. Документальним закріпленням змін, що сталися в загальному середовищі безпеки, стала нова стратегічна концепція альянсу, схвалена на ювілейному саміті країн-членів НАТО 23 - 24 квітня 1999 року. У ній було визначено, що внаслідок глибоких геополітичних змін замість загроз „холодної війни” виникли нові, більш оптимістичні, але водночас і непрості перспективи, нові можливості і нові ризики. Незважаючи на позитивний розвиток подій у стратегічному середовищі та на те, що широкомасштабна агресія проти країн альянсу із застосуванням звичайних видів озброєнь малоімовірна, можливість виникнення такої загрози в тривалій перспективі все ж існує. Безпеці альянсу, на думку держав-членів, як і раніше, загрожує широкий спектр військових і невійськових ризиків з багатьох напрямків, які часто важко спрогнозувати. Ці ризики включають невизначеність і нестабільність у самому євроатлантичному регіоні та навколо нього, а також можливість виникнення регіональних криз на периферії альянсу, які можуть швидко розвиватися. Деякі країни в євроатлантичному регіоні й навколо нього переживають серйозні економічні, соціальні та політичні труднощі. Етнічні й релігійні сутічки, територіальні суперечки, неадекватні або невдалі зусилля у проведенні реформ, порушення прав людини та розпад держав можуть спричинити локальну чи навіть регіональну нестабільність. Напруженість, спричинена ними, може призвести до криз, здатних вплинути на євроатлантичну

стабільність, до людських страждань та до збройних конфліктів.

Існування значних ядерних сил за межами альянсу є також значним чинником, який необхідно брати до уваги. Розповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, а також засобів їх доставки продовжують викликати серйозне занепокоєння. НАТО визнає, що розповсюдження може відбуватися всупереч зусиллям, спрямованим на його запобігання, та може становити безпосередню воєнну загрозу населенню, території та силам союзників. Деякі держави, включаючи периферію НАТО і країни в інших регіонах, продають, набувають або намагаються набути ядерну, біологічну та хімічну зброю і засоби її доставки. Обладнання і технологія, що можуть використовуватись для створення цих видів зброї масового ураження та засобів її доставки, стають все доступнішими, тоді як виявлення запобігання незаконній торгівлі цими матеріалами і ноу-хау залишається складним. Недержавні чинники продемонстрували наявність у них потенціалу для створення і використання деяких з цих озброєнь. Глобальне поширення технологій, які можна використати для виробництва зброї, дозволяє потенційним супротивникам отримувати високоефективні наступальні та оборонні повітряні, наземні та морські системи, крилаті ракети й інше сучасне озброєння. Крім того, державні та недержавні супротивники можуть намагатися скористатися зростанням залежності альянсу від інформаційних систем шляхом інформаційних операцій, спрямованих на дезорганізацію роботи цих систем. Вони можуть намагатися використовувати стратегію такого типу для подолання переваги НАТО в традиційних озброєннях [2].

Будь-який збройний напад на територію союзників з будь-якого напрямку охоплюватиметься Статтями 5 і 6 Вашингтонського договору. Однак необхідно також враховувати і глобальний контекст, включаючи акти тероризму, саботаж та організовану злочинність, дезорганізацію постачання життєво важливих ресурсів. Неконтрольоване пересування численних груп людей, зокрема і внаслідок збройних конфліктів, теж може створювати проблеми для безпеки й стабільності у світі. У рамках НАТО існують домовленості щодо консультацій між союзниками згідно з Статтею 4 Вашингтонського договору і, у випадку необхідності, координації їх зусиль для відповіді на такого роду виклики.

Зважаючи на нові умови діяльності, альянс виносить на порядок денний такі питання: забезпечити спільні інтереси безпеки за умов подальших, часто непередбачуваних, змін; підтримувати колективну оборону, зміцнювати трансатлантичні зв'язки та забезпечувати баланс, який дозволяв би європейським союзникам взяти на себе більшу відповідальність; поглиблювати взаємини з партнерами і готуватись до приєднання нових членів; зберігати політичну волю та військові засоби, необхідні для виконання всього спектру завдань об'єднання.

Для досягнення цієї мети НАТО планує виконувати такі фундаментальні завдання у сфері безпеки:

Фікрат Мехдізаде

1) безпека: забезпечувати одну з невід'ємних основ стабільного євроатлантичного середовища безпеки, що ґрунтується на збільшенні демократичних інституцій та відданості мирному вирішенню суперечностей, в якому жодна країна не зможе залякувати та здійснювати тиск на іншу шляхом загрози силою або її використанням;

2) консультації: слугувати, як передбачено Статтею 4 Вашингтонського договору, важливим трансатлантичним форумом консультацій між союзниками з будь-яких питань, що зачіпають їх життєві інтереси, включаючи події, які можуть загрожувати безпеці членів альянсу, та для відповідної координації їх зусиль у сферах, що становлять спільний інтерес;

3) врегулювання криз: сприяти, окремо в кожному конкретному випадку і на основі консенсусу відповідно до Статті 7 Вашингтонського договору, ефективному запобіганню конфліктам і брати активну участь у врегулюванні криз, включаючи операції з реагування на кризи;

4) партнерство: сприяти широкомасштабному партнерству, співробітництву та діалогу з іншими країнами євроатлантичного простору з метою збільшення транспарентності, взаємної довіри та здатності до спільних дій з альянсом.

Найбільший резонанс у світі викликали положення нової стратегії, що на концептуальному і практичному рівнях закріпили розширення зони відповідальності альянсу поза межі договірної території країн-членів (що створює можливість збройного втручання НАТО у військові конфлікти в будь-якій точці земної кулі - тобто НАТО з євроатлантичної системи перетворюється на глобальну, а також можливість застосування збройних сил без санкції Ради Безпеки ООН). Стаття 31 стратегічної концепції так обґрунтовує це положення: „Здійснюючи свою політику збереження миру, запобігання війні та посилення безпеки й стабільності та згідно з тим, як це визначено в основних завданнях у сфері безпеки, НАТО прагнучим у співпраці з іншими організаціями запобігати конфліктам або, у випадку виникнення кризи, сприяти її ефективному врегулюванню відповідно до міжнародного права, включаючи можливість проведення операцій реагування на кризи поза рамками Статті 5. Готовність альянсу проводити такі операції сприяє меті посилення та поширення стабільності й часто включає участь партнерів НАТО. Альянс підтверджує свою пропозицію, заявлену в Брюсселі 1994 року, підтримувати, на основі прийнятих в кожному окремому випадку конкретних рішень згідно зі своїми власними процедурами, миротворчі та інші операції, що проводяться під егідою Ради Безпеки ООН або ОБСЄ, включаючи надання ресурсів та експертних висновків альянсу. Беручи до уваги необхідність солідарності та єдності альянсу, рішення щодо участі в будь-яких таких операціях чи місіях мають прийматися країнами-членами відповідно до їх національних конституцій”. А Стаття 29 цього документа передбачає створення військових можливостей для дій поза межами Статті 5 із застосуванням

загальних структур і процедур альянсу.

Слід зауважити, що ставлення європейських союзників США в НАТО до перетворення альянсу на організацію, яка перебирає на себе функції системи оборони глобального рівня, не однозначне. На вимогу Франції після тривалих суперечностей у два документи вашингтонського саміту НАТО - Політичну декларацію та Заяву по Косово - внесено пункти про вирішальну роль Ради Безпеки ООН [3].

НАТО планує і надалі здійснювати прийом нових членів: „Альянс залишається відкритим для нових членів згідно зі Статтею 10 Вашингтонського договору. Він планує передати в наступні роки запрошення країнам, які бажають і здатні взяти на себе відповідальність і зобов'язання, пов'язані з членством, і, як визначає НАТО, прийняття цих країн слугуватиме загальним політичним і стратегічним інтересам альянсу, посиленню його ефективності та єдності, а також зміцненню загальної європейської безпеки й стабільності. З цією метою НАТО розробила програму заходів допомоги країнам-кандидатам у їх підготовці до можливого майбутнього членства в контексті ширших відносин з ними. Жодна європейська демократична країна, чий вступ відповідатиме цілям Договору, не буде виключена з розгляду”. Документ особливо підкреслює роль програм ПЗМ у цьому процесі: „Партнерство заради миру” є головним механізмом для зміцнення практичних зв'язків у сфері безпеки між альянсом і його партнерами та для поглиблення взаємосумісності між партнерами і НАТО. Через деталізації програми, які відображають індивідуальні можливості та інтереси партнерів, союзники і партнери працюють в напрямі збільшення відкритості в національному оборонному та бюджетному плануванні; демократичного контролю над збройними силами; готовності до катастроф цивільного характеру та інших надзвичайних ситуацій; розвитку здатності працювати разом, включаючи операції ПЗМ під проводом НАТО. Організація віддана посиленню ролі, яку відіграють партнери у прийнятті рішень і плануванні в межах ПЗМ, та наданню ПЗМ більш оперативного характеру. НАТО зобов'язується консультуватися з будь-яким активним учасником партнерства, якщо цей партнер відчуває пряму загрозу його територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці”.

Тривалий час військова організація НАТО була в цілому на рівні завдань протистояння радянському блоку. Нині європейська її складова відчуває серйозне „технологічне відставання” від збройних сил США, що не дозволяє, наприклад, вести війну „вибіркових ударів”. США активно підштовхують європейців до збільшення витрат і зусиль для виконання програм сучасних озброєнь. Однак розрив можна перебороти тільки шляхом надання новітніх американських технологій. Інша справа, що НАТО зберігає для США цінність своєю створеною і розширюваною інфраструктурою в Європі, корисною для американських операцій і за її межами. 2004 року до НАТО увійшло ще сім країн — Естонія, Латвія,

Литва, Словаччина, Словенія, Румунія і Болгарія.

Серед країн-членів альянсу активно дискутувалася ідея корпоративної безпеки, яка мала би за мету адаптувати його до нових викликів та загроз. І хоча погляди представників різних шкіл на кооперативну безпеку суттєво відрізняються, принципи спільної безпеки набували прихильників серед військової та політичної еліти країн-членів НАТО. Лідери європейських країн прагнуть зміцнити можливості НАТО впливати на вирішення проблем, які виникають, і знайти для себе нову роль після того, як США в антитерористичній операції в Афганістані усунули альянс від прийняття рішень. Щоб довести американським партнерам своє зацікавлення у підтримці НАТО, його європейські члени створили три корпуси швидкого реагування. Очолюваний англійцями Об'єднаний корпус швидкого реагування (ARRC) утворив головну ударну силу „конфлікту нового типу” у період після закінчення „холодної війни”. Формуються і п'ять інших корпусів (очолювані італійцями, іспанцями, німцями, голландцями, турками) і франко-німецький єврокорпус (Franco-German Eurocorps). Ці корпуси зведено у два, які доповнили ARRC. Усі вони багатонаціональні, а їх організаційна структура будувалася за моделлю ARRC.

Враховуючи негативні моменти, які мали місце в процесі розширення НАТО на Схід на першому етапі, беручи до уваги поліпшення відносин між альянсом та Росією, необхідність реорганізації НАТО, другий етап розширення проводився повільнішими темпами незважаючи на тиск з боку країн-претендентів. На Празькому саміті запрошення вступити до НАТО отримали майже всі претенденти, але це означало лише те, що ці країни стали кандидатами на вступ. Отримати членство в НАТО вони змогли тільки після досягнення запропонованих критеріїв та відповідності MAP (Member Action Plan).

Можна констатувати, що розвиток найпотужнішої в Європі військовополітичної організації - НАТО - наражається нині на значну кількість непростих проблем, пов'язаних саме з процесами радикальних змін глобального і регіональних середовищ безпеки.

Література:

1. **Abiew, Francis K.** Assessing humanitarian intervention in the post-Cold War period, *International Relations*, Vol.XIV, No.2, August 1998.
2. **Mark Mazower.** *Dark Continent, Europe's Twentieth Century*, London 1998.
3. **Heraclides, Alexis.** Potentials and risks of military intervention: Lessons form NATO's involvement in former Yugoslavia, in: Baier-Allen, Susanne (ed.): *Synergy in Conflict Management*, Baden Baden 1999.

УДК 323.285

Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму

Марія Гуцало,
кандидат політичних наук,
головний консультант
Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

У статті аналізуються основні проблемні питання європейської політики безпеки у сфері протидії тероризму. Зазначається, що провідні країни Європи досить успішно адаптують свою антитерористичну стратегію до новітніх викликів.

Ключові слова: міжнародний тероризм, національна безпека, контртерористична політика.

The article gives the analysis of basic problems of European security policy in the sphere of counteracting terrorism. The author considers that leading European countries adapt their anti-terroristic strategy to new challenges rather successfully.

Keyword: international terrorism, national security, counter-terrorist policy.

Для того, щоб зрозуміти специфіку європейської політики безпеки у сфері протидії тероризму, звернемося до міркувань генерального директора із зовнішніх та воєнно-політичних питань Європейського Союзу Р. Купера. Його висловлювання розкривають деякі контроверсійні підходи до розуміння сучасного етапу розвитку міжнародного тероризму і методів його подолання. Особливо слід звернути увагу на таку тезу Р. Купера: „Відмова від політики сили принесла Європі великі переваги, але, на жаль, вона породила й численні ілюзії. Мирний розвиток Європи ХХ століття гарантували Північноатлантичний альянс та військова сила Америки. Ми мусимо збільшити вплив на Сполучені Штати. А це означає, що нам потрібно більше сили, і військової сили також. На це піде багато

часу, але воно буде того варте” [1, с.12].

Виходячи із запропонованої Р. Купером концепції нового світового порядку, „постмодерний” світ організовує своє безпекове середовище на принципах відкритості, прозорості, взаємної залежності. Та оскільки тероризм набуває глобального характеру, і його акції можуть викликати велику кількість жертв, то Європейський Союз схиляється до того, щоб застосувати не лише „м’які заходи”, а й вдаватися до „силового втручання” і „превентивних дій” у боротьбі з цим злом. У цих міркуваннях окреслено головну безпекову дилему контртерористичної політики Євросоюзу – традиційне для Старого Світу застосування „м’яких заходів” безпеки, орієнтованих, скоріше, на організаційно-профілактичні методи, у процесі динамічної трансформації тероризму поступово поступається місцем „жорстким заходам”, що, до речі, посилює протестні настрої у європейській спільноті, оскільки можуть піддаватися сумніву її демократичні надбання.

США після терористичних актів 11 вересня 2001 року перейшли до тактики превентивних ударів, широко трактуючи термін „загроза національній безпеці”. І якщо американський підхід ґрунтувався на концепції „війни з терором” (від уживання цього терміна адміністрація Б. Обама відмовилася на початку 2009 року), то європейський контекст пропонував ширше бачення забезпечення безпеки, що викликало певні суперечки стосовно війни в Іраку. Така позиція корелюється із специфікою європейського політичного мислення, сформованого у ХХ столітті: після тяжких за своїми соціальними, економічними і політичними наслідками світових воєн в європейських демократіях окреслилася схильність до компромісів і політичних домовленостей як основного способу розв’язання конфліктів та запобігання їх переростанню у військові дії. І тому закономірно, що високий представник ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Х. Солана, не акцентуючи уваги на воєнному вимірі європейської концепції боротьби з тероризмом, але й не заперечуючи його, заявляє про необхідність застосування комплексних антитерористичних заходів, таких, зокрема, як створення ситуації, яка б унеможливила підтримку тероризму та вербування молоді до терористичних угруповань, а також врегулювання арабо-ізраїльської проблеми, відповідних проблем у Пакистані, Афганістані та в країнах Північної Африки, які призводять до зростання радикалізму й екстремізму.

Слід зазначити, що вже саме визнання комплексного характеру феномена тероризму є безперечним досягненням, якщо врахувати поширене ще донедавна (в період біполярного протистояння) бачення його природи як породження „загрози комуністичного режиму” чи „імперіалістичної змови”.

Сучасний етап розвитку тероризму з його гранично високим рівнем масового насильства ґрунтується на традиційній соціальній асиметрії, яка в умовах глобалізованого інформаційного середовища набуває

характеру гострих міжнародних конфліктів. Відтак без докорінної зміни стереотипних поглядів на людину й сучасний світ, без застосування ґносеологічного підходу до розкриття феномена тероризму неможливо напрацювати нові формати антитерористичного реагування.

Втім, політико-організаційні заходи та угоди між країнами-членами ЄС після подій 11 вересня 2001 року, а особливо після терактів в Іспанії про запровадження загальноєвропейського ордеру на арешт, розширення повноважень Європолу і Євроюсту, функціонування Європейського прикордонного агентства, прийняття єдиного для країн ЄС визначення поняття „тероризм” і заходів, спрямованих на протидію фінансуванню терористів, в цілому не зменшили рівня терористичної загрози.

Серед причин загострення безпекової ситуації у 2008 – 2009 роках, зокрема, у таких країнах, як Франція, Німеччина, Велика Британія, Данія, Італія, можна назвати такі: підтримка „Аль-Каїдою” руху „Талібан”, продовження її боротьби в Афганістані, Пакистані та в Північній Африці, що посилює небезпеку масштабних терактів в Європі; джерелом зростання напруги в суспільствах західноєвропейських країн стають вихідці з конфліктогенних регіонів і частина місцевих мусульман, яка приєднується до так званого світового джихаду; використання терористичними організаціями і терористами-одинаками досягнень сучасних технологій (елементів зброї масового ураження) для вчинення терактів. Особливу небезпеку у цьому контексті становлять ядерні програми Ірану, КНДР, а також наявність ядерної зброї в Пакистані та арсенали старої ядерної і хімічної зброї в РФ та інших колишніх республіках СРСР. Інформаційно-пропагандистська діяльність „Аль-Каїди” в мережі Інтернет відіграє значну роль у посиленні радикалізації населення в західноєвропейських країнах, в тому числі й мусульманських громад Європи. До речі, саме через Інтернет Абу аль-Язід, один із лідерів „Аль-Каїди”, висловив упевненість в тому, що з приходом до влади в Пакистані ісламістів „Талібану” отримання ними контролю над ядерним арсеналом країни стане реальністю.

З огляду на всі ці обставини, європейська концепція боротьби з тероризмом піддається коригуванню в напрямі поєднання різнопланових заходів безпеки при дотриманні стандартів демократії, норм міжнародного права, прав і свобод людини і громадянина.

Втім, у ході виконання спецслужбами європейських країн завдань у сфері боротьби з тероризмом об’єктивно виникають правові колізії, які можуть ставати на заваді забезпеченню довгострокових інтересів безпеки. Так, результати дослідження недержавної організації „Міжнародна комісія юристів” засвідчують значну кількість порушень прав людини у зв'язку із затриманням та утриманням під арештом протягом тривалого часу без постанови суду осіб, що підозрюються у терористичній діяльності; незаконним затриманням та викраденням громадян, яких запідозрили у такій у діяльності; застосуванням тортур та інших заходів фізичного впливу тощо. Така практика правоохоронних органів деяких держав

ЄС створює реальну загрозу чинним механізмам міжнародного права, загальнолюдським цінностям, правам і свободам людини. За таких умов демократичні суспільства можуть поступово перетворитися на „поліцейські держави”.

Європейський Союз демонструє нині досить прагматичні підходи до протидії тероризму. Після терактів у Мадриді та Лондоні Рада Європи, не вдаючись у дискусії щодо визначення поняття „тероризм”, нормативно закріпила у Конвенції із запобігання тероризму (2005 р.) поняття „терористичні злочини”. Фахівці Міжнародної комісії юристів піддали різкій критиці сформовані на рівні ЄС списки терористичних організацій та осіб, причетних до тероризму, без наведення ґрунтовної доказової бази їх протиправних дій. Методи контролю, до яких вдаються в країнах ЄС, призвели до посилення уваги до публічних висловлювань мусульманських лідерів, проповідей у мечетях та літератури, яка пропонується віруючим. Десятки імамів по всій Європі були депортовані за пропаганду радикальних ідей.

Однією з основних загроз безпеці країн ЄС європейські експерти вважають тероризм, вмотивований ісламістською ідеологією. У зв'язку з цим у 2008 і 2009 роках використовувалися організаційно-правові механізми для убезпечення європейської спільноти від розмивання європейської ідентичності та збереження цілісності суспільства. Об'єктивно для сучасної Західної Європи характерна певна упередженість стосовно мусульман. Визнаючи переваги багатоконфесійного та поліетнічного суспільства, лідери європейських країн намагаються балансувати у питаннях забезпечення безпеки. Щоб не принижувати почуттів віруючих-мусульман, 2007 року у Європейському Союзі було заборонено при обговоренні питань, пов'язаних з тероризмом, вживати терміни „джихад”, „ісламський тероризм”, „фундаменталісти”. На початку 2008 року уряд Великої Британії запропонував розглядати терористичний акт, здійснений мусульманами в ім'я ісламу, як антиісламське явище.

Чи не найбільшу активність у пошуку ефективних шляхів протидії тероризму проявляє Велика Британія. Широкий, багатоплановий підхід характеризує її нову антитерористичну доктрину, зорієнтовану, зокрема, на політико-ідеологічні заходи для запобігання радикалізації мусульманської громади, її інтеграції до британського суспільства і підтримки поміркованих мусульманських діячів. У межах загальної профілактики тероризму передбачається реалізація Програми із запобігання насильницькому екстремізму, Стратегії із запобігання терористичній діяльності та „Канальної програми”, спрямованої на виявлення схильних до тероризму осіб і надання їм допомоги через можливості місцевих громад. Удосконалення „технічної” складової антитерористичної політики формалізовано у Національній схемі ідентифікації, розрахованій на унеможливлення використання терористами фальшивих документів. Значна увага надається підготовці

населення до протидії можливим терористичним проявам, зокрема й завдяки започаткуванню інформаційної антитерористичної кампанії у ЗМІ та Інтернеті.

З кінця 2008 року міжнародні терористичні угруповання в якості першочергового об'єкта своїх акцій почали розглядати й ФРН. Відтак „головним боєм” уряду країни стала проблема поширення ісламізму, проявів расизму, дискримінації за національною та релігійною ознакою. За даними Інтернет-сайту „Німецько-ісламська конференція”, станом на 30 червня 2009 року в Німеччині проживало від 3,8 до 4,3 мільйона мусульман з числа іммігрантів. Це вихідці з Туреччини, Боснії і Герцеговини, Марокко, Ірану, Іраку, Афганістану, Пакистану, країн Північної Африки. Переважна їх більшість є сунітами – 74 %, 12 % – алевітами, 7 % – шиїтами з Ірану. Помічено, що деякі представники мусульман другого покоління, які проживають у ФРН, та громадян Німеччини, які прийняли іслам, виїжджають до Афганістану і Пакистану з метою одержати там диверсійну спецпідготовку. Однією з причин зростання активності мусульманських екстремістів у Німеччині стала місія бундесверу в Афганістані. Через німецькі сайти Глобального ісламського медіафронту здійснюється вербування людей до радикального ісламістського угруповання „Анзар Аль-Іслам”.

Бурхливу реакцію як у Німеччині, так і в мусульманському світі викликало жорстоке вбивство іммігрантки з Росії громадянки Єгипту Марви Шербіні в залі суду міста Дрездена, яка подала позов на захист від погроз з боку агресивно налаштованого ісламофоба. Убивство „мучениці за хіджаб” стало причиною масових мітингів у Єгипті, а президент Ірану М. Ахмадінежад виступив з гострою критикою „агресивної політики Заходу”. Для виправлення ситуації уряд ФРН та Німецька ісламська конференція започаткували діалог щодо підтримання ціннісного консенсусу і недопущення порушення громадського порядку.

Слід зазначити, що балансування між політкоректними рішеннями в Європі стосовно „поліпшення відносин з мусульманськими громадами” та необхідністю посилення заходів безпеки іноді викликає зворотну реакцію. Так, ісламісти розглядають Францію в якості об'єкта терористичних актів не лише у зв'язку з присутністю її військових підрозділів в Афганістані та підтримкою антитерористичних операцій офіційного Алжиру проти членів „Аль-Каїди” в країнах ісламського Магрибу, а й з огляду на її політику стосовно мусульман всередині країни. На заборону 2004 року носити в державних школах хіджаби, а також на пропозицію президента Н. Саркозі прийняти закон про заборону носити паранджу північно-африканський підрозділ мережі „Аль-Каїда” відповів погрозами здійснити масштабні теракти в країні.

2008 року, за даними Європолу, громадяни країн ЄС неодноразово ставали мішенню або жертвами терористичних актів, організованих ісламістами за кордоном. Резонансне захоплення в заручники чотирьох

німецьких туристів та убивство двох громадян ФРН у червні 2009 року, які прибули до Ємену для виконання християнської місії, ще раз підтвердило цей факт. Втім, „контекст подій”, який окреслюється у цьому зв'язку, викликав різні, часто протилежні інтерпретації ситуації. Дискурсивний аспект (комунікативний, ментальний) взаємодії сторін (з боку ФРН та Ємену) у процесі розслідування причин трагедії, з одного боку, підняв на поверхню міжконфесійну проблему взаємовідносин між мусульманами і християнами, а з іншого – привернув увагу до, можливо, „банальних”, однак вкрай небезпечних мотивів, актуалізованих останніми подіями у світі. Йдеться про систематичні пограбування і викрадення з метою одержання викупу в умовах соціально-політичного хаосу в Сомалі, Нігерії, на півночі Ємену.

Іншим фактором стимулювання безпекового напруження в Європі є сепаратистський тероризм. 2008 року за звинуваченнями у терористичній діяльності суди європейських країн винесли понад 300 вироків, 50 % яких стосувалися справ, пов'язаних з ісламістським тероризмом, а 39 % – з сепаратистським. До сепаратистського тероризму 2008 року Європол відніс 397 терористичних актів, причому 97 % з них сталося в Іспанії і Франції [2]. У цьому контексті наслідки визнання незалежності Косова позначаються сьогодні на активізації радикальних сепаратистських настроїв на всьому європейському просторі. За цих умов пошук шляхів розв'язання конфліктів на засадах компромісу та активної співпраці урядів вкрай ускладнюється.

Як констатують європейські експерти, терористичні сепаратистські рухи залишаються активними у Франції (корсиканські та баскські сепаратисти), в Греції (організація „Револьюційна боротьба”), в Іспанії (баскські сепаратисти), в Ірландії (організація IRA). Здійснивши в лютому 2009 року теракт поблизу швидкісної залізничної колії у Мадриді, угруповання ЕТА заявило про відновлення терористичної діяльності після останнього теракту 2006 року в міжнародному аеропорту „Барахас”. У „Стратегії збройної боротьби ЕТА” визначено основні об'єкти терактів на території Іспанії. Це високопосадовці, представники збройних сил і поліції, державні та муніципальні установи, енергетична й туристична інфраструктура тощо. І якщо гучний теракт 2004 року у Мадриді (як помста за участь у війні в Іраку) був здійснений напередодні виборів і вплинув на результати голосування, то вибух 5 лютого 2009 року поблизу виставкового комплексу імені короля Жуана Карлоса I експерти розглядають як помсту за прийняття іспанським судом рішення про заборону участі в регіональних виборах в Країні Басків двох політичних партій, пов'язаних із забороненою баскською політичною партією „Batasuna”. На французькій території Країни Басків діяльність ЕТА підтримує націоналістична підпільна організація „Irrintzi”, яка здійснила 10 спроб терористичних актів, спрямованих проти урядів Франції та Іспанії.

Про продовження атак на „чутливі” та „символічні” об'єкти на

території Великої Британії заявила терористична організація „Справжня ірландська республіканська армія”. Її погрози пролунали на адресу відомих політичних діячів, зокрема першого заступника глави „Шин Фейн” (домінуюча політична партія в уряді Північної Ірландії) М. МакГінесса, який висловив обурення у зв'язку з терактом проти військовослужбовців 7 березня 2009 року.

Міжнародний тероризм є однією з найсерйозніших загроз європейській безпеці. Незважаючи на масштабні антитерористичні заходи в Італії, Австрії, Франції, Швейцарії, Великій Британії, Іспанії, в цілому ситуація на континенті не поліпшилася. До цього слід додати ще й посилення тінювих процесів кримінального характеру, які створюють підґрунтя для визрівання й каналізації терористичної ідеології і практики в Європі. Інтеграція терористичних, кримінальних і наркоутворень проявляється, зокрема, в діяльності колишніх іммігрантів, які підтримують терористичні осередки за рахунок коштів, отриманих від кримінальних оборудок, зокрема й торгівлі наркотиками. Так, в Іспанії 20 травня 2009 року було затримано вихідців з Алжиру, які вербували людей для „Організації Аль-Каїди в країнах ісламського Магрибу” та збирали гроші на підтримку її осередків на території Алжиру.

Матеріальне коріння сучасного тероризму, чіткий політичний вектор його орієнтації та широке застосування терористичних методів зумовили необхідність перегляду підходів Європейського Союзу до боротьби з тероризмом на сучасному етапі і формалізувалися у прийнятті нової програми боротьби з тероризмом та протидії розповсюдженню зброї масового ураження на 2009 – 2011 роки під назвою „Знакова програма як засіб досягнення стабільності”. У концептуально-теоретичному плані у ній закладено розуміння взаємопов'язаності понять „безпека”, „стабільність” і „розвиток”, спрямоване на комплексну та послідовну протидію тероризму, розв'язання питань загального добробуту з урахуванням соціально-економічних, цивілізаційно-культурних, морально-етичних та психологічних чинників. Такий підхід має важливе значення для збереження європейської ідентичності, зміцнення національних структур безпеки. Він реалізується, зокрема, через пошук шляхів врегулювання ситуації в Пакистані, Афганістані та країнах Північної Африки; виявлення і ліквідацію зв'язків між терористичними організаціями та організованими злочинними угрупованнями у сфері контрабанди наркотиків, зброї, хімічних і ядерних матеріалів; культури безпеки, зокрема й через створення регіональних центрів стабільності тощо.

В умовах глобалізаційних змін, які супроводжуються посиленням насильства, збільшенням кількості актів тероризму та їх жорстокістю, поняття „безпека” поширюється чи не на всі види людської діяльності. Водночас широке трактування цього поняття небезпідставно тягне за собою ризик загальної „сек'юритизації”. Основоположний принцип європейської

політики захисту прав людини, верховенства закону та плюралістичної демократії у сфері протидії тероризму часто набуває дискурсивного характеру стосовно порушення крихкої межі між особистим і суспільним. Так, законопроект Європейського Союзу про створення європейської бази даних про всіх авіапасажирів та новий антитерористичний закон ФРН, що розширює повноваження слідчих органів у боротьбі з тероризмом, викликали суперечливі судження громадськості, яка, зрештою, кваліфікувала ці нововведення як антиконституційні.

Для України проблемні аспекти європейської політики безпеки у сфері протидії тероризму, які проявляються на сучасному етапі, є актуальними з огляду на необхідність врахування європейського досвіду для удосконалення механізмів реалізації державної антитерористичної політики, розробки Концепції протидії екстремізму й тероризму. Активна участь української держави в системі забезпечення міжнародної безпеки, а також збільшення міграційних потоків з регіонів терористичної активності, нестабільність внутрішньополітичної обстановки переводять питання протидії тероризму у площину посиленої уваги щодо вжиття ефективних заходів для запобігання терористичній загрозі.

Література:

1. **Купер Р.** Сила і безсилля європейської перспективи // Незалежний культурологічний часопис „І”. - 2005. - Число 39.
2. Европол: уровень террористической угрозы в странах ЕС остается высоким <http://www.rian.ru/world/20090417/168416567.html>.

УДК 316.776.23()73

Кібербезпекова політика в контексті трансформації політики безпеки США за адміністрації Б. Обама

Дмитро Дубов,
кандидат політичних наук,
державний експерт відділу інформаційної безпеки
та міжнародних інформаційних відносин
Національного інституту проблем міжнародної безпеки
РНБО України

Стаття присвячена проблемі формування кібербезпекової політики США за адміністрації президента Барака Обама і практичних кроків, що робилися керівництвом США в цьому напрямі протягом 2008 - 2009 років.

Ключові слова: інформатизація, всесвітня Мережа, кібербезпека, кіберзброя.

The article is dedicated to the problem of forming the USA cybersecurity policy while the president Barack Obama's administration and practical steps made by the USA leaders in this direction in 2008-2009.

Keywords: informatization, worldwide net, cybersecurity, cyberweapon.

Актуальність проблеми

Розвиток інформаційних технологій, інтенсивна інформатизація не лише органів державного управління, але й усієї системи життєзабезпечення суспільства, виводять проблеми забезпечення кібербезпеки на якісно новий рівень, який є практично співставним з військовою безпекою держави.

Поширення новітніх інформаційних технологій в країнах, що розвиваються (в яких контроль держави за злочинністю у цій сфері здійснюється лише частково), та світова фінансова криза стають чинниками швидкого зростання кількості злочинних угруповань, які діють

Дмитро Дубов

винятково у всесвітній Мережі. Більше того, можливості Інтернету та включеність мережі до критично важливих для функціонування держави систем породжують розвиток наступальних кібертехнологій та, відповідно, створення нового типу зброї – кіберозброї. Все це обумовлює характер викликів у сфері безпеки, що постали перед адміністрацією президента США Б. Обами.

Метою статті є узагальнення сучасних тенденцій політики адміністрації президента США Б. Обами в сфері кібербезпеки.

Проблеми інформаційної безпеки та кібербезпеки активно вивчають як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Активно досліджуються такі аспекти проблем інформаційної безпеки, як інформаційна безпека у контексті глобалізації і трансформації безпекових викликів (А. Леонов [1; 2], Є. Макаренко [3], М. Ожеван [4]), інформаційні та кібервійни (Р. Шафранскі [5], М. Лібіцкі [6], М. Присяжнюк [7]), проблеми формування політики (в тому числі й правової) протидії комп'ютерній злочинності (В. Бутузов [9], О. Климчук, Д. Мельник [8]).

Сполучені Штати Америки є однією з найбільш інфопотужних країн, яка характеризується надзвичайно високим рівнем проникнення інформаційно-комп'ютерних технологій в життя суспільства. Актуальність кібербезпекової проблеми було усвідомлено керівництвом США ще наприкінці 1980-х років, однак перші системні документи в цій царині з'явилися фактично за другої каденції адміністрації Б. Клінтона і двох адміністрацій Дж. Буша-молодшого (зокрема, 2003 року було ухвалено „Національну стратегію захисту кіберпростору” [10]).

До останнього часу в США основне навантаження із захисту кіберпростору було покладено на ФБР, Управління внутрішньої безпеки та Секретну службу (водночас активну підтримку їм надають інші силові відомства і служби). Зокрема, у складі ФБР 1996 року було створено кіберпідрозділ (Cyber Division FBI), який функціонує на правах окремого управління в структурі ФБР. На нього покладено функцію надання допомоги іншим підрозділам ФБР у розслідуванні злочинів, вчинених з використанням комп'ютерних і телекомунікаційних технологій. Секретна служба, що входить до складу Міністерства фінансів США, розслідує переважно фінансові злочини [цит. за 9].

Політика Б. Обами у сфері кібербезпеки є значно активнішою, ніж політика його попередника Дж. Буша-молодшого. Не в останню чергу це пов'язано з особистою позицією нового президента США як активного користувача новітніх інформаційних технологій. Його передвиборча кампанія, на думку багатьох політологів (та і за зізнанням самого Б. Обами і його політехнологів [11]), була виграна значною мірою завдяки широкому використанню можливостей мережі Інтернет.

Відповідно, нова Адміністрація з самого початку визначила питання

кібербезпеки в якості одного з ключових у своїй політиці. Віце-президент США Дж. Байден під час церемонії представлення нового керівника ЦРУ Л. Панетта навіть назвав політику нової адміністрації у сфері кібербезпеки „однією з трьох основних” поряд з політикою США в Афганістані та Іраку [12].

Для такої прискіпливої уваги з боку нового керівництва США до проблеми кібербезпеки є дві ключові передумови.

По-перше, курс на збільшення інвестицій в інфраструктурні проекти (до яких можна віднести й комп'ютерну інфраструктуру) дасть можливість забезпечити новими держзамовленнями американську ІТ-індустрію, котра, як і більшість інших сфер економіки, переживає не найкращі часи після фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 років.

По-друге, в США все більше посилюється активність хакерів. За даними сайту America.gov [13], 2006 року лише сайт міністерства оборони піддавався атаці 6 мільйонів разів, а 2008 року кількість таких спроб зросла до 360 мільйонів. На думку генерал-лейтенанта К. Александера, який очолює Агентство національної безпеки США, найбільшу небезпеку для США становлять Росія і Китай, які „активно готують спеціалістів для війни в кіберпросторі”.

9 лютого 2009 року, одразу після перших призначень до апарату нової адміністрації, Б. Обама видав розпорядження про підготовку у 60-денний термін „Огляду кібербезпеки” (Cyber Security Review) [14], що мав на меті „виробити стратегічну основу для кіберініціатив уряду США” [15]. В цьому Огляді, презентованому 29 травня 2009 року, до ключових завдань керівництва США у сфері кібербезпеки віднесено:

- забезпечення центральної ролі Білого Дому у формуванні кібербезпекової політики, що має на меті продемонструвати аудиторії як в США, так і на міжнародному рівні серйозність намірів американського керівництва у сфері кібербезпеки;
- перегляд законодавства і політики у сфері кібербезпеки;
- посилення федерального лідерства та відповідальності у сфері кібербезпеки;
- просування лідерських проектів державного, регіонального і локального рівня.

Крім того, в цьому документі окреслено ключові завдання, що мають на меті посилити кібербезпеку США:

- підвищити готовність суспільства до кіберзагроз;
- посилити кібербезпекову освіту;
- збільшити кількість федеральних працівників, що розуміються на інформаційних технологіях;
- просувати кібербезпеку як важливий елемент відповідальності урядів всіх рівнів.

Особливу увагу адміністрація Б.Обами надає проблемі організаційного і кадрового забезпечення реалізації кібербезпекової політики. 5 березня

Дмитро Дубов

2009 року було призначено федерального директора з інформаційних технологій, до посадових обов'язків якого входить питання інформаційної безпеки та координації всіх оргструктур, задіяних в системі кібербезпеки держави [16]. 9 лютого 2009 року було запроваджено посаду виконуючого обов'язки керівника кібербезпеки Ради національної та внутрішньої безпеки (яку до серпня 2009 року обіймала М. Хатавей, що одночасно була призначена відповідальною за підготовку „Огляду кібербезпеки”). Одразу зі вступом Б. Обами на посаду президента США було призначено і помічника президента з питань внутрішньої безпеки та контертероризму (Дж. Бренон), який також безпосередньо опікується питаннями кібербезпеки.

Свої основні погляди на проблему кібербезпеки Б. Обама оприлюднив 29 травня 2009 року у „Зауваженнях щодо забезпечення національної кіберінфраструктури” [18]. Він відзначив, що „цей світ – кіберпростір – це світ, від якого ми залежимо щодня. Кіберпростір реальний, а отже і загрози в ньому цілком реальні”. На думку Б. Обами, рівень кіберзлочинності сягнув такого рівня, що поставив під загрозу добробут американців: лише за останні два роки збитки від діяльності кіберзлочинців коштували американцям 8 млрд. доларів. Наводячи приклади кібервтручань терористів у федеральні мережі США (у сфері військової безпеки, енергетики, водопостачання тощо), Б. Обама робить висновок, що „кіберзагрози є одним з найбільш серйозних викликів економічній та національній безпеці, з яким зустрілася нація”.

Б. Обама окреслив п'ять основних напрямів, що мають на меті забезпечити вирішення означених проблем: розробка ефективної стратегії забезпечення безпеки інформаційних та комунікаційних мереж; розробка систем запобігання кібератакам; посилення партнерства між державою і приватним сектором; збільшення інвестицій в інновації технології та в інформаційні інфраструктури; початок широкої національної компанії щодо посилення готовності суспільства до кіберзагроз.

Б. Обама повідомив про створення при Білому Домі відділу з кібербезпеки, в обов'язки якого буде входити координація роботи урядових відомств, що опікуються комп'ютерною безпекою, розслідуванням кіберзлочинів і хакерських атак, а також розробкою нових захисних технологій.

В той же день, 29 травня, у газеті The New York Times з'явилось повідомлення про бажання керівництва Пентагону створити спеціальне командування для ведення війн в кіберпросторі [19], а 24 червня 2009 року міністр оборони Р. Гейтс заявив [20], що вже найближчим часом в структурі його відомства буде створено кіберкомандування США (U.S. Cyber Command), яке підпорядковуватиметься безпосередньо Стратегічному командуванню (United States Strategic Command).

Поки такий підрозділ не створено, Б. Обама посилює традиційні безпекові

інституції, що також опікуються проблемами кібербезпеки. В лютому 2009 року для запобігання можливості „зламу” урядових комп’ютерних мереж були розширені повноваження Агентства національної безпеки США щодо контролю над кіберпростором країни (включно з можливістю втручатись в мережеві підсистеми федеральних та місцевих адміністрацій) [21]. Крім того, для посилення контролю за мережею Інтернет уряд США на 2010 рік виділив ФБР додатково 234 млн. доларів для спеціального проекту з прослуховування Інтернет (Advanced Electronic Surveillance - Going Dark) [22]. В першу чергу цей проект спрямований на можливість прослуховування Інтернет-комунікаторів (наприклад, Skype). З 1 жовтня 2009 року в США оголошено про набір додатково тисячі співробітників до спеціального кібербезпекового департаменту Управління національної безпеки (Department of Homeland Security), які опікуватимуться винятково безпекою високотехнологічних систем [23]. Однак навіть ця кількість співробітників не повністю відповідає потребам США у фахівцях з кібербезпеки. В супровідному документі до спеціально організованих урядом „Кіберзмагань США” (U.S. Cyber Challenge) наводиться думка одного з експертів, що реальна потреба уряду в таких фахівцях складає від 10 до 30 тисяч [24].

Наприкінці квітня 2009 року сенатори О. Сноу і Д. Рокфеллер підготували законопроект [25], який надасть президентові Б. Обамі доступ до „другої червоної кнопки”, за допомогою якої він зможе у надзвичайних випадках загроз національній безпеці відкрити доступ до мережі Інтернет по всій території США. Крім того, 9 липня 2009 року сенатор К. Джілібрэнд запропонував [26] законопроект, згідно з яким США зможуть співпрацювати з будь-яким урядом світу для організації глобальної відсічі нападникам у кіберпросторі (Fostering a Global Response to Cyber Attacks Act). Законопроект запрацює лише у випадку підписання відповідних міжнародних угод, а поки що поширюватиметься лише на співпрацю США з найближчими союзниками, передусім з Великою Британією.

Незважаючи на таку активну внутрішню політику у сфері інформаційної та кібербезпеки, постійні звинувачення на адресу Росії та Китаю у загрози національній безпеці США починають зустрічати протидію з боку цих країн. Так, представник Міжвідомчої комісії з інформаційної безпеки Ради безпеки РФ В. Шерстка озвучив звинувачення на адресу США щодо їх активного небажання реально співпрацювати у сфері кібербезпеки (зокрема, в межах ООН, та протидії прийняття на міжнародному рівні універсального міжнародно-правового документа, що має констатувати наявність загроз міжнародній інформаційній безпеці та передбачав би можливість здійснення спільних дій з мінімізації негативних наслідків національним інтересам окремих країн та інтересам міжнародної спільноти в цілому [27].

Дмитро Дубов

Висновки

Активна кампанія посилення кібербезпеки США за нового президента свідчить про поступову зміну „жорсткого підходу”, характерного для адміністрації Дж. Буша-молодшого, політикою „м'якої безпеки”, яка в працях її ідеолога Дж. Ная пов'язується з поняттям „інфолідерства”.

Незважаючи на проголошену політику забезпечення, передусім, безпеки кіберпростору, за своїм характером політика Б. Обами більше нагадує створення нового фронту глобальних „перегонів озброєнь”, що може лише посилити рівень напруги між ключовими гравцями кіберпростору. Декларована новою адміністрацією політика „убезпечення” вже в найближчому майбутньому може еволюціонувати в дискурси „тотальної безпеки” і призвести до створення нових концепцій кібервоєн.

Водночас слід зазначити, що така увага до створення, передусім, кібервійськ та готовності до ведення кібервоєн, змушує США включитись у парадоксальний, з огляду на проголошені завдання з забезпечення саме безпеки кіберпростору, процес, з одного боку збільшення інформатизації регіонів, що розвиваються, оскільки ефективна інформаційна протидія (агресії) можлива лише в умовах еквівалентності розвитку потенційного противника, тобто збільшення проникнення інформаційних технологій в систему державного управління, як це відбувається в США, а з іншого – подальше збільшення рівня інформатизації власне США, що безумовно призводитиме до збільшення можливостей заподіяння шкоди інформаційній інфраструктурі.

Перспективи подальших розвідок

Вбачаються перспективними подальші дослідження формування кібербезпекової політики провідних держав світу (Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія, Китай, Росія) і того впливу на міжнародне політичне поле, яке може спричинити подальша мілітаризація кіберпростору.

Література:

1. **Леонов А. П.** Актуальные проблемы информационной безопасности в контексте глобализации [Электронный ресурс] / А. П. Леонов. – Режим доступа: www.itsec.ru/doc/leonov.doc.

2. **Леонов А. П.** О предпосылках формирования новой парадигмы информационной безопасности для первого десятилетия XXI в. / А. П. Леонов // Компьютерная преступность и информационная безопасность / Под общ. ред. А. П. Леонова. – М.: АРИЛ, 2000. – С. 9 - 81.

3. **Макаренко Є. А.** Міжнародна інформаційна безпека у глобальній системі підтримання миру і стабільності (концептуальний вимір) // Міжнародна інформаційна безпека: сучасні виклики та загрози / [Макаренко Є. А., Гондюл В. П., Рижков М. М. та ін.]. – К.: Центр вільної

преси, 2006. – С. 9 - 28.

4. Ожеван М. А. Україна у структурі європейської інформаційної безпеки / М. А. Ожеван // Європейські комунікації: політичні, економічні, правові, безпекові, дипломатичні, суспільні та культурні аспекти: [кол. монографія] / [Макаренко Є. А., Гондюл В. П., Рижков М. М. та ін.]. – К. : Центр вільної преси, 2007. – С. 247 - 260.

5. Szafranski R. A Theory of Information Warfare [Electronic resource] / R. Szafranski. – Access mode: <http://www.iwar.org.uk/iwar/resources/airchronicles/szfran.htm>.

6. Libicki M. C. Cyberdeterrence and Cyberwar / M. C. Libicki. – Pub. by RAND, 2009. – 238 p.

7. Присяжнюк М. М. Інформаційна зброя як засіб ведення інформаційної боротьби держави / М. М. Присяжнюк // Інформаційна безпека: людини, суспільства. - 2009. - №1. - С. 20 - 29.

8. Климчук О. О., Мельник Д. С. Реалізація положень про кіберзлочинність в законодавстві України / О. О. Климчук, Д. С. Мельник // Інформаційна безпека: людини, суспільства, держави. - 2009. - №1. - С. 39 - 43.

9. Бутузов В. М. Протидія комп'ютерній злочинності: деякі аспекти міжнародного досвіду (на прикладі діяльності правоохоронних органів США та Німеччини) / В. М. Бутузов // Інформаційна безпека: людини, суспільства, держави. - 2009. - №1. - С. 30 - 38.

10. National Cyberspace Strategy [Electronic resource] / Department of Homeland Security. – Access mode: http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/National_Cyberspace_Strategy.pdf

11. В Минске раскрыли секреты избирательной кампании Барака Обамы [Электронный ресурс] / Interfax.by. – Режим доступу: <http://www.interfax.by/article/40963>

12. Remarks by the Vice President at the ceremonial swearing-in of Leon E. Panetta as director of the CIA [Electronic resource] / White House. – Access mode: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-Vice-President-at-the-ceremonial-swearing-in-of-Leon-E-Panetta-as-D/

13. Страны защищают компьютерные сети и веб-сайты [Электронный ресурс] / БМИП Государственного департамента США. – Режим доступу: <http://www.america.gov/st/peacesec-russian/2009/October/20091002140506sjhtrop0.8408167.html>

14. Cyberspace Policy Review [Electronic resource] / White House. – Access mode: http://www.whitehouse.gov/assets/documents/Cyberspace_Policy_Review_final.pdf

15. President Obama Directs the National Security and Homeland Security Advisors to Conduct Immediate Cyber Security Review [Electronic resource] / White House. – Access mode: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/advisorstoconductimmediatecybersecurityreview/

16. President Obama Names Vivek Kundra Chief Information Officer [Electronic resource] / White House. – Access mode: <http://www.whitehouse>.

Дмитро Дубов

gov/the_press_office/President-Obama-Names-Vivek-Kundra-Chief-Information-Officer/

17. Statement by the President on the White House Organization for Homeland Security and Counterterrorism [Electronic resource] / White House. – Access mode: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Statement-by-the-President-on-the-White-House-Organization-for-Homeland-Security-and-Counterterrorism/

18. Remarks by the President on securing our nation's cyber infrastructure [Electronic resource] / B.Obama. – Access mode: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-on-Securing-Our-Nations-Cyber-Infrastructure

19. Sanger D., Shanker T. Pentagon plans new arm to wage cyberspace wars [Electronic resource] / D.Sanger, T.Shanker. – Access mode: http://www.nytimes.com/2009/05/29/us/politics/29cyber.html?_r=1

20. Gates Establishes New Cyber Subcommand [Electronic resource] / D.Miles. – Access mode: <http://www.defenselink.mil//news/newsarticle.aspx?id=54890>

21. АНБ США получит право регулировать киберпространство США [Электронный ресурс] / Cybersecurity.ru. – Режим доступа: <http://www.cybersecurity.ru/armament/65241.html>

22. ФБР получит \$ 234 миллиона на новые средства слежки за Интернетом [Электронный ресурс] / Newsru.com. – Режим доступа: <http://hitech.newsru.com/article/15jun2009/fbi>

23. DHS Seeking 1,000 Cyber Security Experts [Electronic resource] / B. Krebs. – Access mode: http://voices.washingtonpost.com/securityfix/2009/10/dhs_seeking_1000_cyber_securit.html

24. The United States Cyber Challenge [Electronic resource] / White House. – Access mode: <http://www.whitehouse.gov/files/documents/cyber/The%20United%20States%20Cyber%20Challenge%201.1%20%28updated%205-8-09%29.pdf>

25. The Cybersecurity Act of 2009 [Electronic resource] / O.Snowe. – Access mode: http://www.snowe.senate.gov/public/index.cfm?FuseAction=PressRoom.PressReleases&ContentRecord_id=8D76A8BB-802A-23AD-4384-78D04C8509A9

26. Fostering a Global Response to Cyber Attacks Act (Introduced in Senate) [Electronic resource] / K.Gillibrand. – Access mode: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/z?c111:S.1438>:

27. Россия - Болгария: информационное сотрудничество и информационная безопасность [Электронный ресурс] / Н. Димлевич. – Режим доступа: <http://www.fondsk.ru/article.php?id=2506>

УДК 321.01(045)

Проблема пошуку механізмів оцінки ефективності іміджевої політики держави

Надія Качинська,

аспірант кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики

Маріупольського державного
гуманітарного університету

В умовах глобалізації одним з пріоритетних завдань керівництва кожної держави, що прагне посісти гідне місце у світовій спільноті, є формування привабливого іміджу своєї країни. Відтак проблема пошуку механізмів оцінки ефективності іміджевих програм держави вважається сьогодні однією з найактуальніших.

Ключові слова: політичний менеджмент, імідж держави, іміджеві політики, іміджеві програми.

Under the influence of globalization the forming of attractive image of a country is one of the top-priority tasks for the leaders of every country which strives for occupying the worthy place in the world. That is why searching the ways of assessing efficiency of state image programs became one of the most actual.

Keywords: political management, state image, image policy, image programs.

Проблеми із зовнішнім сприйняттям має сьогодні чимало країн. Скажімо, США після подій 11 вересня 2001 року значно активізували іміджеву політику в країнах мусульманського сходу. Росія докладає нині великих зусиль для позбавлення свого „радянського” іміджу. Певні проблеми з іміджем мають і країни Євросоюзу. Так, відмова населення Франції та Нідерландів підтримати на референдумі Конституційний договір продемонструвала, що Брюсселю слід якнайшвидше зміцнити образ успішного інтеграційного проекту Єдиної Європи не тільки серед міжнародної спільноти, але й, перш за все, серед громадян країн ЄС.

Надія Качинська

Нещодавно Німеччина розпочала масштабну іміджеву кампанію під гаслом „Німеччина – Земля ідей” задля підвищення своєї доброї репутації [10].

Певні спроби формування на міжнародній арені свого привабливого іміджу робить і Україна. Проте ці спроби підриваються не тільки їх необдуманістю та нелогічністю, а ще і внутрішньою політичною нестабільністю, приховати яку неможливо жодними іміджевими акціями та програмами.

Сьогодні важко знайти країну, яка б не дбала про свій імідж чи не мала би іміджевої програми. Щороку витрати на реалізацію цих програм зростають. Так, в державному бюджеті США 2007 року на публічну дипломатію (метою якої і є створення привабливого іміджу США в усіх регіонах світу) було асигновано 1 млрд. доларів, а 2008 року ці витрати склали вже 1,2 млрд. доларів. Саудівська Аравія витрачає на подібні заходи близько 6 млрд. доларів. Тим часом Росія виділяє на поліпшення своєї репутації лише кілька мільйонів доларів [2]. Проте в умовах світової фінансової кризи уряди багатьох країн намагаються більш виважено ставитися до таких видатків, ретельніше оцінювати ефективність відповідних політичних програм.

Сьогодні більшість дослідників проблем іміджу держави погоджується з тим, що визначити, наскільки ефективною може бути та чи інша стратегія формування зовнішнього іміджу, дуже складно. Поглиблене складність цього процесу сам феномен іміджу держави та величезна кількість факторів, що впливають на процес його формування. Хоча деякі західні країни вже мають певний досвід оцінювання іміджевої політики.

Предметом нашого дослідження є аналіз способів та механізмів визначення ефективності іміджевої політики держави, які не без успіху використовуються в різних країнах. У зв'язку з цим слід зауважити, що як в Україні, так і в країнах близького зарубіжжя все ще немає комплексних досліджень із зазначеної проблематики. Окремі аспекти питання можна знайти у таких авторів, як В. Кононенко, А. Багріна, Е. Галумов. Праці, що розглядають безпосередньо питання ефективності політики формування іміджу, належать таким, зокрема, зарубіжним авторам, як С. Анхольт, Х. Дейл, Л. Вінтер, Д. Нокс, М. Водсворз. Таким чином, недостатнє наукове осмислення питання ще раз підкреслює його актуальність.

В кількох словах окреслимо, що таке іміджева політика держави і чому проблема оцінки її ефективності важлива для політичного менеджменту.

Під іміджевою політикою розуміють комплекс дій і заходів, що плануються, реалізуються і контролюються державною владою з метою створення привабливого іміджу держави у межах стратегії забезпечення національних інтересів. В таких, наприклад, країнах-піонерах іміджевих стратегій, як США і Велика Британія, іміджева політика реалізується в

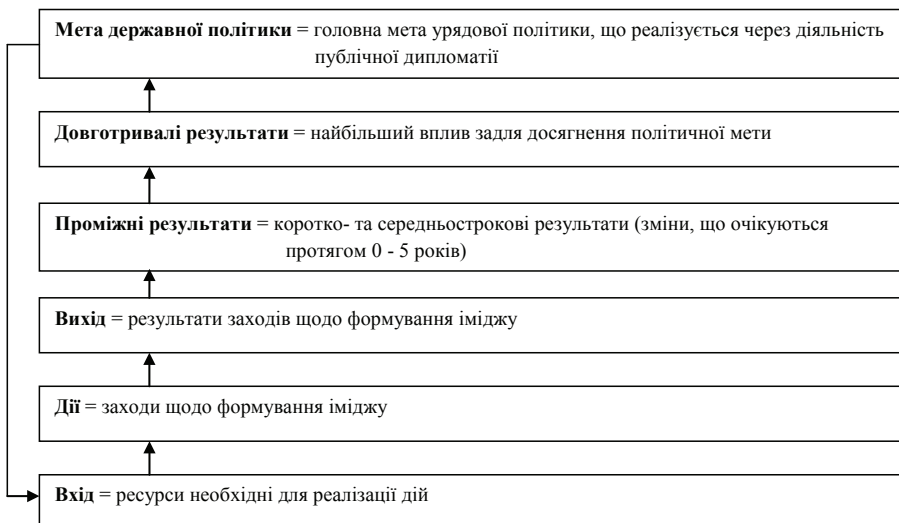
рамках публічної дипломатії.

Питання ефективності публічної дипломатії Великої Британії, раціональності витрат на іміджеві заходи, а головне – можливості все це адекватно оцінити, постало перед представниками Парламенту 2005 року. Так, Л. Картер зауважив, що „поліпшена централізована стратегія та модернізована система моніторингу за діяльністю у сфері публічної дипломатії підвищить раціональність державних витрат та ефективність самої політики в цілому” [8]. Звичайно, що всі розуміли, що це питання не з легких. На думку Т. Бенфілда, директора одного з відділів Національного ревізійного управління, „...це питання зазнає впливу багатьох зовнішніх факторів, та через те, що повний ефект від діяльності уряду стане відомий через довгий період часу, зміни, що відбуваються, важко оцінити рік за роком” [9]. Питання оцінки ефективності іміджевої політики ускладнюється також тим, що нині у світі величезна кількість інших факторів впливає на комплекс політичних питань, що цікавлять нас у межах іміджевої політики держави, і тому важко ідентифікувати, що саме стає причиною змін.

Незважаючи на труднощі, спеціалісти у сфері репутаційної політики Великої Британії здійснили спробу розробити систему оцінки ефективності іміджевої політики через логічне порівняння окреслених державою цілей, проміжних результатів та результатів на виході. Так, „логічна система” (logical framework) пропонує спільне розуміння іміджевої стратегії задля точної оцінки майбутніх дій (схема 1) [7].

Схема 1

„Логічна система” формування іміджу Великої Британії

Надія Качинська

Важливо те, що ця логічна система викликає необхідність здійснювати моніторинг та звітувати про результати іміджевої політики на двох рівнях у вигляді „системи оцінки” (evaluation framework). На рівні „входу” (input) у цій системі ресурси будуть вимірюватися у межах обчислення людино-годин та прямих витрат на проект. На рівні заходів та проміжних результатів особлива увага спрямовується на систематичний підхід до моніторингу медіа-висвітлення, реалізації зворотного зв'язку з учасниками іміджевих заходів, а також повної оцінки результатів кожного завершеного заходу.

Саме на рівні проміжних результатів пропонується оцінювати вплив (impact), використовуючи комбінацію трьох вимірювальних засобів – так званих трекерів-спостерігачів (trackers) „системи оцінки”: 1) **медіа спостерігач (a media tracker)** – покликаний визначити зміни у характері висвітлення цільових питань у засобах масової інформації, а також, якщо можливо, з'ясувати причини цих змін; 2) **спостерігач за цільовою аудиторією (an influencer tracker)** – вивчає інформацію щодо зміни думок серед цільової аудиторії стосовно питань, що належать до проміжних результатів. Ці дії включають систематичне (щороку) створення карт цільової аудиторії, відкриті інтерв'ю для спостереження за змінами у громадській думці; 3) **спостерігач за точними змінами (a concrete changes tracker)** – записує зміни, які можна об'єктивно перевірити, зрозуміти позитивні вони чи негативні [8].

На нашу думку, необхідно зрозуміти наскільки „система оцінки” співвідноситься з „логічною системою”, схематично демонструючи, як це важливо для точного стратегічного планування, якщо ці оціночні засоби дають багатозначні результати (схема 2).

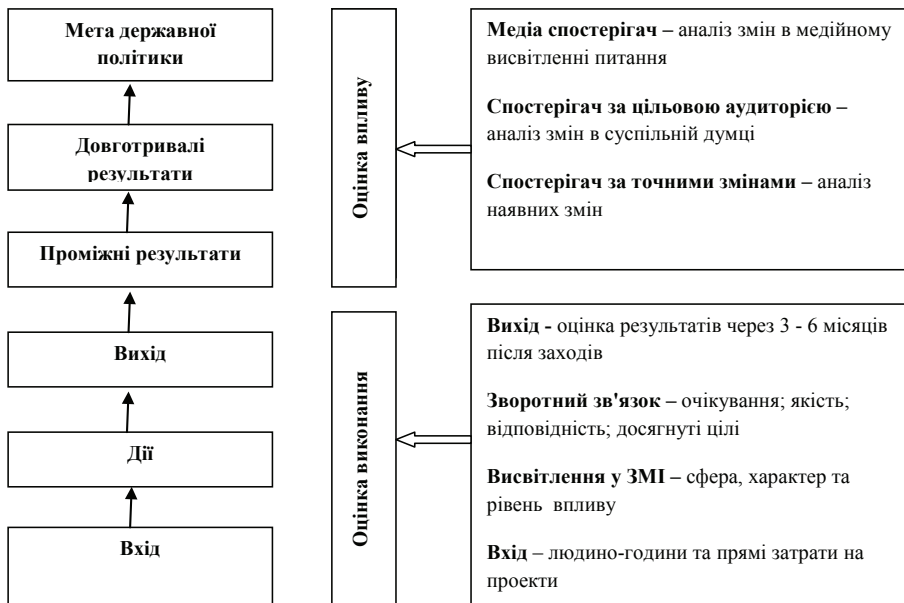
Таким чином, фахівці Великої Британії запропонували логічну схему державної стратегії формування іміджу та систему оцінки її результативності. Теоретично ці дві схеми добре продумані, логічно обґрунтовані та ефективні, проте якщо застосувати їх на практиці, то, скоріш за все, виникне чимало труднощів. На нашу думку, найбільше ускладнень може з'явитися на етапі „оцінки впливу”, адже постає чимало питань щодо аналізу наявних змін (які це зміни?) та аналізу змін у громадській думці. Автори цих схем вважають, що головним принципом є „системний підхід до планування стратегії, навіть якщо результати оцінки не дозволять створити міцні зв'язки усього ланцюжка від входу до результатів”. „Метою цих стратегій є не централізоване збирання інформації, а надання можливості тим, хто створює та планує державну політику щодо формування іміджу, зрозуміти, який ефект на практиці мають їх дії та вчасно корегувати їх” [6].

Вирішення проблеми ефективності політики держави у сфері формування іміджу сьогодні гостро постало перед такою супердержавою, як США. Щороку ця країна витрачає мільйони на поліпшення свого іміджу, проте тенденцією останніх десяти років є різке зростання

антиамериканських настроїв у світі. Про це свідчать міжнародні опитування та аналітичні дослідження, які стали популярними після розпаду СРСР, а ще більше після терористичних атак 11 вересня 2001 року у Нью-Йорку та Вашингтоні. Такі відомі організації, як Pew Global Attitudes Project, Gallup International, the Project on International Policy Attitudes (PIPA) та інші пропонують велику кількість інформації щодо стану громадської думки з багатьох питань. Проте дослідники погоджуються, що оцінити ефективність іміджевих кампаній лише через вивчення світової громадської думки зовсім недостатньо або й неможливо [3].

Схема 2

**Зв'язок між „системою оцінки” і „логічною системою”
для планування іміджевих стратегій**

Зростання антиамериканських настроїв поставило перед керівництвом США та відповідними відомствами завдання підвищення ефективності іміджевих програм, а разом з тим і механізмів їх оцінки.

Довгий час у США не існувало стандартизованої системи оцінки ефективності впливу від іміджевих заходів у світі, тобто було зовсім незрозуміло, куди витрачаються величезні кошти. Це обумовило створення 2004 року відділу політики, планування та ресурсів для публічної дипломатії і публічних справ (Office of Policy, Planning and Resources for Public Diplomacy and Public Affairs (R/PPR)). Нині цей відділ відповідає за довгострокове планування та виконує функцію оцінки ефективності

Надія Качинська

програм. У відділі створено спеціальний підрозділ оцінки (the Evaluation & Measurement Unit (EMU)), до функцій якого належить оцінювання ефективності іміджевих програм шляхом реалізації обчислювальних проектів та інноваційних аналітичних досліджень [5]. EMU має оцінювати місії публічної дипломатії, освітні та культурні програми, які фінансуються з державного бюджету, за допомогою чотирьох основних програм: 1) **проект „Вплив публічної дипломатії” (the Public Diplomacy Impact Project)** – перше глобальне порівняльне дослідження, націлене на вимір ефективності публічної дипломатії на закордонну цільову аудиторію. Проект, що стартував 2006 року, використовує опитування та фокус-групи для збору оціночних даних з метою кращого розуміння масштабів впливу на закордонну аудиторію та ефективності публічної дипломатії; 2) **програма оцінок (Program Evaluations)** – програма, розроблена EMU з метою незалежної оцінки довготривалого впливу (long-term impact) від іміджевих заходів, що інформують, заохочують та впливають на закордонну аудиторію. Ця програма дозволяє зібрати основний оціночний матеріал та порівняти його з затратами, в результаті чого команда іміджмейкерів забезпечується корисною, емпірично обґрунтованою та достовірною інформацією; 3) **програма МАТ (Mission Activity Tracker)** – електронний механізм оцінки масштабів, періодичності та отриманих результатів від іміджевих заходів США, що ґрунтуються на зборі та опрацюванні якісної та кількісної інформації; 4) **програма РВВР (Performance Based Budgeting Pilot)** – ініціатива, що має оцінити, чи виконані головні завдання публічної дипломатії, на які були затрачені кошти, а також які заходи слід профінансувати надалі [5].

Американські теоретики і практики сходяться на тому, що найбільш ефективною програмою оцінки, яка має майбутнє завдяки швидкості та легкості її використання, є програма МАТ.

МАТ – це глобальна, віртуальна, інтерактивна система, яка є першим централізованим програмним забезпеченням для збору та опрацювання результатів іміджевих кампаній, яку розробили теоретики і практики публічної дипломатії. Вона збирає якісну та кількісну інформацію стосовно іміджевих заходів, опрацьовує її та класифікує за певними параметрами: теми, цілі, досягнення, висвітлення в пресі тощо. Програма систематизує отримані дані в певному порядку та забезпечує постійне звітування через POSTS (power-on self test – самотестування при включенні живлення комп'ютера, одна з функцій системи BIOS) на глобальному рівні.

Програмне забезпечення МАТ розробляє звіти, що поєднують найрізноманітнішу інформацію про програми, цільову аудиторію, медіа-засоби, які можна перевірити за певними параметрами, наприклад, за географічними чи тематичними лініями. Так, користувачі можуть обрати звіти з теми „Цільова аудиторія” за такими параметрами, як тип аудиторії/стать/вік, або з теми „Кращі програми” за параметрами тип/період/тема/регіон. Інформація у системі постійно оновлюється як керівниками проекту

МАТ, так і користувачами з різних регіонів, які мають доступ та пароль. Отже система є дуже інформативною та ефективною [1].

Підбиваючи **підсумки** нашого дослідження, ще раз підкреслимо, що питання визначення ефективності іміджевої політики держави набуває великої актуальності в умовах жорсткої світової конкуренції в усіх сферах життя, а особливо в умовах світової фінансової кризи, яка вимагає від керівництва держав все більш ефективного політичного менеджменту. Проблема вироблення і використання механізмів оцінювання ефективності іміджевих програм досить складна через багатогранність самого поняття імідж держави та факторів, що впливають на його створення. Проте саме значимість цього феномена у XXI столітті підштовхує теоретиків і практиків до пошуку нових механізмів та засобів роботи з ними. У межах нашого дослідження ми проаналізували підходи до проблеми таких країн ефективного політичного менеджменту, як США і Велика Британія. У цих країнах були запропоновані аналітичні, математичні та віртуальні механізми оцінки ефективності з метою їх використання у практиці створення іміджу держави.

Література:

1. About the Public Diplomacy Mission Activity Tracker (MAT) // www.pdmat.state.gov
2. **Fitzpatrick R. Kathy.** The collapse of American PD. - Quinnipiac University, School of Communications, 2008. – P. 20.
3. **Holsti O.** Declining support for the U.S. among public abroad: a critical appraisal of 7 theories. – Duke University, 2008. – P. 26 // www.allacademics.com
4. Government Using BI Software To Measure Public Diplomacy // <http://www.informationweek.com/news>
5. Evaluation and Measurement Unit // <http://www.state.gov/r/ppr/emu/index.htm>
6. **Johnson S., Dale H., Cronin D.** Strengthening U.S. Public Diplomacy Requires Organization, Coordination, and Strategy // www.heritage.org/Research/PublicDiplomacy/bg1875.cfm
7. **Steven D.** Evaluation and the New Public Diplomacy. – River Path Assosiation, 2007. – P. 18 // www.allacademics.com
8. **Vinter L., Knox D.** Measuring the impact of public diplomacy: can it be done?: Executive Summary // <http://www.fco.gov.uk/en/about-the-fco/publications/publications/pd-publication/impact>
9. **Wilding C.** Measuring the effectiveness of public diplomacy: the UK approach. - Paper presented to the Annual Conference of International Radio Broadcasters, Nov. 2007 // <http://archive.cabinetoffice.gov.uk>
10. www.land-of-ideas.com

УДК 342.56

Інститути судової влади України: дослідження вітчизняних науковців

Алла Сіленко,
доктор політичних наук,
проректор з навчальної та виховної роботи
Одеської національної академії зв'язку
ім. О. Попова

У статті подається огляд праць українських вчених – правників, політологів та соціологів, присвячених дослідженням різних аспектів організації та діяльності інститутів судової влади України.

Ключові слова: *правова держава, судова влада, модель судової влади, судово-правова реформа.*

The article studies the problem of political and cultural transformations within interaction between political power and its only source in democratic discourse – the people. This eternal problem of political science is reviewed in chronological sequence in a worldwide context and within present-day Ukraine.

Keywords: *political cultural, traditional cultural, modern epoch, post-modern, theory of cycles.*

Проблеми судової влади тривалий час не були для вітчизняної юридичної науки об'єктом прискіпливого дослідження, оскільки система судових органів розглядалася нею не з позиції поняття влади, а з позиції організації судової діяльності. Відтак увага зосереджувалася переважно на процесуальних моментах. Та й сам термін „судова влада” був закріплений на конституційному рівні не так вже й давно. Отже наукове осмислення інститутів судової влади, їх взаємодії з іншими соціальними інститутами, ролі судової влади в механізмі реалізації державної влади, взаємозв'язків і взаємовідносин судових органів у межах судової системи стає все більш актуальним.

Проблеми теоретичного й практичного характеру, пов'язані із здійсненням судово-правової реформи в Україні, знайшли відображення в

працях В. Авер'янова, В. Бойка, В. Бринцева, С. Василюка, Ю. Грошевого, І. Коліушка, Р. Куйбіди, М. Козюбри, І. Марочкіна, В. Молдована, Н. Сібільової, А. Осетинського, Д. Притики, В. Сташиса, В. Стефанюка, В. Шишкіна, С. Штогуна.

Питання судово-правової реформи, розвитку й функціонування інститутів судової влади є одним з пріоритетів роботи Сектора дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. За час свого існування Сектор, очолюваний Н. Сібільовою, зробив значний вклад у наукове обґрунтування демократизації судової влади. Одним із стратегічних напрямів діяльності Сектора стало фундаментальне дослідження „Судова влада й проблеми її формування та функціонування”, що здійснювалося під керівництвом Ю. Грошевого. У його межах аналізувалися природа, сутність, ознаки, принципи, структура й механізми реалізації судової влади відповідно до Конституції України. Результати досліджень відображено в монографіях, підручниках, навчальних посібниках, наукових статтях [1].

Конструктивну роль у дослідженні проблем демократизації інститутів судової влади відіграють громадські організації. Так, Всеукраїнська асоціація суддів у співробітництві з громадською організацією „За професійну допомогу” провели 2004 року дослідження „Авторитет правосуддя”, у якому судова система аналізується в аспекті захисту прав людини й свободи слова [2].

Значний науковий вклад у сприяння судовій реформі в Україні робить Центр політико-правових реформ, очолюваний І. Коліушком. Учені Центру беруть участь у розробці й експертизі законопроектів, що стосуються формування і розвитку інститутів судової влади. У 2000 - 2002 роках експерти Центру взяли активну участь у підготовці „малої” судової реформи, у розробці нової редакції Закону „Про судоустрій України”. 2004 року Центр подав на громадське обговорення розроблений ним проект Концепції розвитку системи правосуддя в Україні на найближчі десять років.

Певний науковий і практичний інтерес викликає порівняльне дослідження програмних документів окремих партій, які йдуть на вибори самостійно, і партій, які входять у блоки, зокрема, наявних у них пропозицій про доступ громадян до правосуддя, проведене Р. Куйбідою, О. Банчуком, М. Демковою, І. Лавриненком, Т. Лесюком. У ході дослідження аналізувалися голосування політичних сил, законодавчі ініціативи відповідних фракцій у парламенті IV скликання [3].

Позитивною тенденцією можна вважати те, що до досліджень інститутів судової влади звертаються не тільки юристи, політологи, але й соціологи, завдяки яким найгостріші питання формування нових і діяльності вже наявних інститутів судової влади представлені в оцінках громадськості.

Судячи з публікацій, в Україні формується перспективна школа соціологів, які вивчають проблеми судової влади. Особливо слід відзначити

діяльність Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, який очолюють Ю. Саєнко та Ю. Привалов. Вчені Центру систематично здійснюють опитування громадської думки з проблем функціонування судової системи й судів. Унікальність методики цих досліджень полягає в тому, що одночасно опитуються професійні юристи й різні групи неюристів, що відрізняються як за рівнем компетентності в сфері юриспруденції, так і за досвідом участі в судових процедурах, про їх ставлення до судової системи й діяльності судів. 2005 року під керівництвом Л. Амджадін було здійснене комплексне соціологічне дослідження громадської думки про судову систему й діяльність судів, мета якого - виявлення ставлення населення до чинної судової системи, оцінки якості виконання судовою системою її функцій, а також виявлення вад судової системи та можливих шляхів її удосконалення [4].

Помітною подією для вітчизняної юридичної науки став вихід у світ праць В. Шишкіна „Концепція судової реформи” і „Судова влада” [5], у яких автор аналізує принципи організації системи правосуддя. В. Шишкін обґрунтовує тезу про те, що призначенням судової влади є захист лише порушених, невизнаних, ігнорованих або заперечуваних прав, інтересів і свобод учасників правовідносин шляхом здійснення правосуддя.

Проблеми судової влади, судової реформи досліджуються В. Бринцевим у книзі „Судова влада (правосуддя). Шляхи реформування в Україні” [6]. Автор підкреслює, що судова влада повинна мати глибоко продуману законодавчу базу, яка давала б можливість втілювати в життя вже добре відомі світовій практиці постулати правової держави. В результаті судової реформи суд повинен стати основним механізмом захисту прав і законних інтересів не тільки громадян, але й суспільства й держави в цілому. Суд має бути доступним для кожної людини, а судочинство - простим і зрозумілим для кожного.

Важливе теоретичне й практичне значення має монографія В. Стефанюка „Судова система України та судова реформа” [7]. Значну увагу вчений приділяє проблемам становлення незалежної судової влади, її взаємодії з іншими гілками державної влади. Принциповою позицією автора монографії є його незгода з визначенням суду як одного з правоохоронних органів, як зброї боротьби зі злочинністю. Аналізуючи принцип поділу державної влади, В. Стефанюк звертає увагу на особливу, унікальну роль суду як носія судової влади, якою не володіє ніхто інший в суспільстві й державі. Він зазначає, що судову владу характеризує юридична можливість впливати на рішення та дії законодавчої й виконавчої влади, „урівноважувати” їх.

Необхідність формування судової влади як самостійної сили, незалежної від законодавчої і виконавчої влади та здатної здійснювати правозахисну функцію в правовій державі, обґрунтовується в публікаціях В. Бойка [8], який розглядає проблеми та напрями реформування судової системи. Особливу увагу автор приділяє конституційним основам судочинства,

питанням посилення судового захисту громадян, створенню єдиної судової системи України. У навчальному посібнику „Право людини на правосуддя (Судове право України)”, написаному В. Бойком у співавторстві з В. Євдокимовим і О. Юлдашевим, аргументується доцільність виділення судового права як самостійної галузі права [9].

Безперечно наукове значення має монографія Р. Куїбіди „Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи” [10]. Вчений досліджує проблеми організації інституту правосуддя, вивчає їх взаємозв’язки, визначає тенденції розвитку судової системи й судочинства, а також обґрунтовує проект Концепції розвитку системи правосуддя в Україні на 2004 - 2014 роки, розроблений фахівцями Центру політико-правових реформ.

У дисертаціях Т. Француз, В. Смородинського, І. Рекецької, К. Бабенка, О. Кондратьєва, Ю. Сіди, присвячених дослідженню різних аспектів розвитку й функціонування інститутів судової влади, було поставлено за мету: здійснити комплексний аналіз проблем становлення й розвитку судової влади в Україні [11]; визначити владну природу судової системи, вирішити специфічними засобами теорії держави й права загальнотеоретичні проблеми її становлення, розвитку й функціонування в Україні як владної структури [12]; комплексно дослідити політико-правові особливості організації й функціонування судової влади як незалежної гілки державної влади, котра своїми специфічними засобами захищає права і свободи громадян, утверджує законність і справедливість [13]; з’ясувати правові аспекти реалізації принципу поділу влади, визначити роль й значення органів конституційної юрисдикції в системі поділу влади [14]; комплексно проаналізувати судовий контроль, проблему відокремлення його від правосуддя та прокурорського нагляду, визначити основні шляхи вдосконалення судового контролю як гарантії прав людини в судочинстві [15]; обґрунтувати соціологічний підхід до вивчення судової влади, з’ясувати соціальну специфіку функціонування судової влади в сучасному українському суспільстві [16].

Особливу роль у державі й суспільстві відіграє конституційне правосуддя. Однією з причин недостатньої кількості наукових досліджень Конституційного Суду як єдиного органу конституційної юрисдикції є те, що в радянський період він оцінювався з ідеологічних позицій, визнавався антидемократичним інститутом. А це призводить до неоднозначного його сприйняття як окремими політиками й політологами, так і юристами. Аналіз ступеня розробленості проблем конституційної юстиції показує, що цілий ряд теоретичних і практичних питань, пов’язаних з організацією й діяльністю інституту конституційного контролю, має потребу в глибокому науковому обґрунтуванні. Тому те, що інститут конституційної юрисдикції є новим і маловивченим явищем для української державності, надає особливу цінність теоретичним розробкам, присвяченим визначенню правової природи Конституційного Суду, його місця й ролі в системі органів державної влади, меж його компетенції, юридичної природи

рішень, а також необхідності вдосконалення законодавчого врегулювання деяких питань організації й діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні. Важливим концептуальним проблемам організації, діяльності й ролі Конституційного Суду України в національній правовій системі присвятили свої праці такі вчені, як П. Євграфов, М. Козюбра, П. Мартиненко, О. Марцеляк, О. Мироненко, Г. Мурашинін, В. Погорілко, М. Савченко, А. Селиванов, В. Скомороха, М. Тесленко, І. Тимченко, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемшученко.

Істотним внеском у теорію конституційно-правового механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України стала монографія Ю. Тодики й О. Марцеляка „Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян” [17]. Наукове й практичне значення цього дослідження полягає в тому, що вперше на монографічному рівні розкрито правозахисну роль Конституційного Суду України як гаранта основних прав і свобод громадян. Безсумнівний практичний інтерес мають сформульовані рекомендації з удосконалення правозахисної діяльності Конституційного Суду України, які, на думку авторів, сприятимуть як становленню самої конституційної юстиції, так і становленню правозахисної діяльності Конституційного Суду.

Значний вклад у наукове осмислення діяльності, ролі і значення Конституційного Суду в національній правовій системі зробив А. Селиванов. У його монографії „Верховенство права в конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції” [18] показано місце і роль Конституційного Суду України в системі органів державної влади, дається загальна характеристика конституційного правосуддя та його суспільного й правового значення, аналізуються основні функції Конституційного Суду, розкриваються питання, пов’язані з його рішеннями, їх змістом, структурою і правовим статусом, розглядається значення діяльності й актів Конституційного Суду, їх вплив на зміст і розвиток сучасного українського права. Одним з перших в українській юридичній науці А. Селиванов розглядає поняття „правові позиції” Конституційного Суду України, які, на думку автора, є результатом процесу тлумачення Конституційним Судом України Конституції й законів України.

У ґрунтовних працях М. Тесленко „Судебный конституционный контроль в Украине”, „Конституційна юрисдикція в Україні” [19] здійснено комплексний конституційно-правовий аналіз становлення й розвитку конституційної юрисдикції в Україні, досліджуються компетенція і функції Конституційного Суду. Перевагою цих праць є те, що вперше конституційний контроль, реалізований у формі конституційного правосуддя, розглядається як самостійний, спеціальний і особливий вид контрольної діяльності держави, головний елемент механізму судового захисту Конституції України.

Значне наукове й практичне значення для вітчизняної юридичної науки

мають статті В. Скоморохи, присвячені Конституційному Суду України [20]. У них автор обґрунтовує статус Конституційного Суду України як одного з вищих конституційних органів державної влади. В. Скомороха відзначає, що Конституційний Суд - це як судовий, так і конституційний орган, наділений правом контролю за рішеннями законодавчої і виконавчої гілок влади, оскільки не існує такої діяльності держави, яка б не підлягала судовому контролю. Вчений захищає правову позицію Суду, вказує на його здатність протистояти спробам переведення його діяльності у сферу політики, у вирішення політичних конфліктів в інтересах певної конфліктуючої сторони, а також підкреслює, що рішення Конституційного Суду не є актами політичної волі. Суд завжди вирішує питання права. Природно, це не означає, що конституційному правосуддю не властива в певній мірі й політична функція. Конституційний Суд виконує контрольну, обмежуючу й стримуючу функції, забезпечує нормальне функціонування державної влади в межах конституційних відносин розподілу, рівноваги, взаємодії влади. Завданням Конституційного Суду є „лідопорядкування політики праву. Своїми рішеннями він проводить політику, виражену в Конституції України й Законі про Конституційний Суд України”.

Як зазначає В. Шаповал, автор численних публікацій про Конституційний Суд України, Конституційний Суд - це орган конституційного контролю. Цей контроль його за характером і змістом є конституційним, а за загальними формами - судовим. При цьому такі форми лише в певній мірі подібні до форм, що властиві судам загальної юрисдикції. „Діяльність Конституційного Суду України засвідчує одне з функціональних призначень судової влади в Україні - здійснення судового конституційного контролю. Іншим призначенням судової влади й відповідних органів - судів загальної юрисдикції - виступає здійснення правосуддя” [21].

Дослідженню діяльності Конституційного Суду присвячена й низка дисертаційних праць. Їх автори (В. Гергелійник, М. Тесленко, В. Скомороха, М. Кельман, М. Савенко, М. Савчин, І. Туркіна) ставлять за мету визначення місця Конституційного Суду в системі державних органів, комплексне й системне дослідження нормативної бази діяльності органів конституційної юстиції України, результатів впровадження конституційної юстиції в систему стримувань і противаг гілок влади [22]; здійснення наукового аналізу основних напрямів становлення й функціонування конституційної юрисдикції та визначення перспектив її розвитку в Україні [23]; науковий аналіз проблем, пов'язаних з формуванням оптимальної моделі органу конституційної юрисдикції, розробка теоретико-практичних аспектів удосконалення організації й діяльності Конституційного Суду України, визначення його повноважень, необхідних для ефективного виконання покладених на нього функцій у межах конституційних основ організації державної влади [24]; здійснення комплексного порівняльного правового аналізу етапів становлення й функціонування сучасного органу конституційного контролю Австрії, Іспанії, Італії, ФРН і Франції і на цій

основи вироблення рекомендацій з удосконалення організації та діяльності органу конституційного контролю в Україні [25]; розкриття правової природи Конституційного Суду, його завдань, функцій, компетенції, форм і методів діяльності [26]; з позицій системного аналізу й компаративістики розкрити теоретичні й практичні аспекти функціонування Конституційного Суду в системі гарантів конституційного ладу України [27]; теоретико-методологічний аналіз політико-правових основ і провідних напрямків політичної діяльності конституційно-судової гілки влади в демократичній і перехідній політичних системах [28].

Проблеми організації діяльності та особливостей статусу найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції - Верховного Суду України розглядаються В. Бойком, В. Бринцевим, В. Маляренком, В. Сердюком та іншими науковцями.

В. Бринцев досліджує роль Верховного Суду України в аспекті забезпечення діючого судочинства, зокрема й можливості його впливу на стан правосуддя: процес розробки законопроектів щодо судочинства, рівень навантаження судді; ступінь законслухняності населення в цілому й суб'єктів судового процесу зокрема, ступінь сумлінності співробітників суду, насамперед — самих суддів, недостатній професійний рівень суддів і співробітників апарату судів, незаконний тиск на суддів при прийнятті рішень, створення альтернативних форм вирішення конфліктів, недостатнє організаційне забезпечення судової діяльності. Вчений доходить висновку, що детальне врегулювання методів такого впливу при доробці законодавства про судоустрій, розробка необхідної нормативної бази для повної реалізації найвищим судовим органом його функцій є важливою передумовою створення дійової моделі судової влади [29]. Останнім часом з'явилися досить солідні видання, присвячені історії Верховного Суду України, за редакцією В. Бойка і В. Маляренка [30]. В. Сердюк досліджує організацію й діяльність Верховного Суду України в радянський період [31].

Спеціальних досліджень і теоретичного осмислення потребує проблема організації й функціонування загальних судів - місцевих та апеляційних. Ці питання досліджуються в дисертаціях С. Штогуна, М. Запорожця та В. Коваля, які мають на меті формування теоретичних положень і практичних висновків, спрямованих на вдосконалення організації та функціонування місцевих загальних судів загальної юрисдикції в аспекті реалізації судової реформи в Україні [32], визначити суть і значення адміністративно-правового забезпечення діяльності судових органів, види внутрішньоорганізаційних (внутрішньосистемних, внутрішньоапаратних) відносин у судах, значення інституту адміністративної відповідальності в забезпеченні їх діяльності [33], розробку концептуальних положень, які визначають місце апеляційних судів (загальних і спеціалізованих) як середньої ланки судової системи України [34].

Конституція України визначає, що правосуддя здійснюють професійні

судді й у певних передбачених законом випадках - народні засідателі та присяжні. Однак механізм втілення принципу „участь народу у відправленні правосуддя” та доцільність запровадження суду присяжних достатнього наукового обґрунтування не одержали. Тільки 2003 року з’явилося перше дисертаційне дослідження з цієї проблематики І. Русанової „Проблеми організації суду присяжних в Україні”, а 2005 року – її монографія „Суд присяжних в Україні: проблеми становлення та розвитку” [35], у яких аналізується історичний генезис суду присяжних, досліджуються державно-правові гарантії його діяльності, подаються пропозиції щодо його формування та функціонування. Цю проблему розглядають також В. Бринцев, В. Маляренко і В. Тертишник. Так, В. Бринцев вважає, що Конституція України по суті не запровадила суд присяжних, оскільки він і „здійснення правосуддя за участю присяжних” поняття не тотожні. На думку дослідника, в Україні принцип участі народу у відправленні правосуддя ефективніше реалізується завдяки участі в судочинстві народних засідателів [36]. На думку В. Маляренка, суд присяжних і суд за участю народних засідателів мають спільну ознаку - в обох формах судочинства беруть участь представники народу. В. Маляренко висловлює сумнів в ефективності суду присяжних: „Суд присяжних є малопродуктивним, надзвичайно складним і громіздким, застосовується лише відносно незначної категорії кримінальних справ, але вимагає дуже великих зусиль держави, зокрема в підготовці законодавчої бази й чималих державних коштів” [37].

Специфіка військової юстиції аналізується в працях В. Сердюка, В. Шевченка, В. Шишкіна, В. Яцини [38]. Так, у монографії В. Шевченка „Військові суди України” [39] аналізуються необхідність і загальні передумови реформування системи військових судів, напрями вдосконалення їх діяльності в умовах судово-правової реформи. Монографія стала логічним продовженням дослідницької роботи В. Шевченка, основні положення якої викладені в його дисертації, у якій науковець спробував сформулювати теоретичне уявлення про роль і місце військового правосуддя в державному механізмі взагалі й, зокрема, у системі правосуддя України [40].

В. Сердюк у дисертації „Юрисдикція судів України за спеціалізацією” обґрунтовує підстави для віднесення військових судів до спеціалізованих і доцільність створення судів військових формувань [41].

Проблема становлення спеціалізованих судів тривалий час не була предметом цільового дослідження, а розглядалася в контексті інших правових проблем. Деякі аспекти юрисдикції судів за спеціалізацією відображені в працях Л. Анохіної, Ю. Грошевого, В. Долежана, І. Коліушка, В. Маляренка, І. Марочкина, В. Молдована, А. Осетинського, Д. Притики, А. Селиванова, В. Сердюка Н. Сібільової, В. Скоморохи, В. Смородинського, В. Стефанюка, В. Шишкіна.

Вирішенню концептуальних проблем діяльності системи господарських

Алла Сіленко

судів України присвячена докторська дисертація „Організаційно-правові засади становлення й діяльності господарських судів України” та монографії Д. Притики [42]. У них говориться про роль і значення місцевих та апеляційних господарських судів і Вищого господарського суду України в системі судів загальної юрисдикції, окреслено повноваження господарських судів усіх ланок, їх внутрішню структуру і взаємозв’язки у цій системі. Особлива цінність наукового доробку Д. Притики полягає в тому, що вони стали одними з перших досліджень, у яких розкриваються методологічні аспекти органів господарської юрисдикції. Методологічна основа монографії „Правові засади організації й діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення” спирається на сучасні наукові погляди на судову владу, закономірності розвитку правової системи та її інститутів - судової влади і правосуддя, органи господарської юрисдикції. Інтерес становить те, що автор, використовуючи функціональний критерій, визначає два основні вектори прояву сутності органів господарської юрисдикції: і як органів, що виконують функцію захисту економічних прав та інтересів господарських суб’єктів і держави, і як органів, котрі є одночасно об’єктами й суб’єктами судового управління.

У статтях Д. Притики [43] розглядаються проблеми, вирішення яких дозволить поліпшити якість відправлення судочинства господарськими судами. Це, зокрема, питання, що стосуються недосконалості законодавчої бази, надмірного завантаження суддів міських господарських судів і Вищого господарського суду України, забезпечення принципу відкритості правосуддя в господарських судах, професійної підготовки суддів тощо. Крім цього, аналізуються система влади в Україні, принципи її поділу. Д. Притика піддає критиці намагання різних гілок влади управляти судами, утримувати їх у сфері свого впливу. Зокрема, ініціативи Вищої ради юстиції України й Державної судової адміністрації України щодо створення у складі цих органів судової інспекції для перевірки роботи суддів Д. Притика вважає неприйнятними, оскільки вони суперечать конституційним принципам незалежності судочинства. В результаті реформування судової системи необхідно створити захищену від будь-якого впливу систему судових органів, здатну забезпечити надійний захист прав і свобод як громадян, так і юридичних осіб.

Питання реформування системи судів господарської юрисдикції знайшли відображення в дисертаційному дослідженні А. Осетинського „Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України” [44]. Певну наукову цінність мають монографія цього автора „Організація та функціональні засади діяльності суду касаційної інстанції господарської юрисдикції” та його статті, у яких дається характеристика організаційно-правових основ побудови касаційної інстанції, ролі та місця господарського суду касаційної інстанції в судовій системі України [45].

Останнім часом в літературі розгорнулися теоретичні дискусії

щодо доцільності збереження господарських судів. Деякі дослідники, наприклад, Р. Куйбіда, О. Бринцев, обґрунтовують пропозиції про злиття господарських судів із судами загальної юрисдикції. Так, Р. Куйбіда, проаналізувавши юрисдикцію господарських судів, доходить висновку, що вони вирішують справи, які розглядаються й загальними судами в порядку цивільного судочинства, але за участю юридичних і фізичних осіб - суб'єктів підприємницької діяльності. Отже, вважає Р. Куйбіда, необхідно на основі загальних і господарських судів створити цивільні суди з виділенням кримінальної юрисдикції в окремі кримінальні суди [46]. О. Бринцев вважає, що, з практичної точки зору, поділ правових спорів на види за критерієм змісту правовідносин і виділення на цій основі окремої категорії „господарський спір” не є доцільним. Відтак недоцільним є і створення окремої господарської ланки в судовій системі [47].

Дослідження в галузі теоретичного обґрунтування сутності, змісту та необхідності запровадження адміністративної юстиції в Україні лише розпочинаються. Та все ж деякі здобутки у цій сфері вже помітні.

2006 року Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України провів соціологічне дослідження „Оцінка поточного стану діяльності й потреб адміністративних судів в Україні” (керівник проекту Л. Амджадін) [48]. З урахуванням того, що адміністративні суди ще тільки формуються й адміністративне судочинство здійснюється нині через суди загальної юрисдикції та господарські суди, актуальність цього дослідження безсумнівна. Його результати були отримані на основі кількох соціологічних опитувань професійних юристів, учасників поточних судових процесів (не юристів), громадян, які ніколи не залучалися до судових процедур. Застосування різних методів дослідження при вивченні думки цих досить різних соціальних груп дозволили авторам дійти висновків, що стосуються сучасного етапу формування адміністративного судочинства та його здійснення в умовах перехідного періоду, пов'язаного з формуванням адміністративних судів. Було досліджено й досить складні й часто закриті сфери громадського життя, наприклад, ступінь прозорості й легкості в проходженні судових процедур, наявність скарг на роботу судів і суддів, проблеми законодавчого забезпечення прозорості фінансування правозахисних послуг.

2003 року співробітники Центру політико-правових реформ випустили книгу „Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України” [49], присвячену проблемам адміністративної юстиції й перспективам її впровадження в Україні. Достойнством цього дослідження є фундаментальний науковий аналіз досвіду європейських країн у процесі впровадження адміністративної юстиції, що дозволило авторам запропонувати власну концепцію організації адміністративної юстиції в Україні.

(Закінчення в наступному номері журналу).

УДК 327.8:930.24

Спецоперація СРСР в Афганістані 1979 – 1989 років: історіософська інтерпретація

Анатолій Костира,
доктор філософії в галузі історії,
науковий консультант
Української спілки ветеранів Афганістану
(воїнів-інтернаціоналістів)

Минуло вже понад двадцять років, як СРСР вивів з Афганістану свої війська після майже 10 років бойових дій. Але й досі не припиняється пошук відповіді на питання: „Що це було — війна в Афганістані, радянсько-афганська війна, інтервенція, агресія СРСР, надання інтернаціональної допомоги, політична помилка керівництва СРСР чи крок, продиктований геополітичними реаліями, детермінантами „холодної війни“?”

Свої історіософські міркування автор базує на історіографічному, джерелознавчому та бібліографічному аналізі більше тисячі окремих праць і періодичних видань [1].

Ключові слова: історіософія, „холодна війна”, Обмежений контингент радянських військ в Афганістані, спецоперація, військово-політична акція, Талібан, міжнародний тероризм.

More than 20 years have passed since the USSR called of its army from Afghanistan after almost 10 years of war. But the question needs answer yet: „What was that – war in Afghanistan, soviet-Afghan war, intervention, the USSR invasion, giving international help, political mistake of Soviet leaders or the step dictated by political realities, „cold war” determinants?

The author provides historiographic and bibliographic analysis of more than a thousand papers and periodicals.

Keywords: *historiosophy, „cold war”, limited contingent of Soviet forces in Afghanistan, special operation, military and political action, Taliban, international terrorism.*

У радянський період в умовах ідеологічного диктату КПРС історіософські мудрування про історію як таку (що й становить базисний зміст історіософії), про зміст і мету історії, про людину, її долі і призначення, м'яко кажучи, не заохочувалися, бо не вкладалися в тісні рамки класового, формаційного підходу до історії. Пострадянський час відродив історіософію в різних її вимірах: релігійно-етичному, геополітичному, національно-культурному, національно-державному, державно-імперському тощо. Спостерігається змагання напрямів, кристалізація предмету, методів, відпрацьовується категоріально-понятійний апарат.

Та наша мета полягає не в бажанні подискутувати, а здійснити спробу історіософського осмислення афганської епопеї 1979–1989 років. (Нам ближче розуміння історіософії як філософії історії, покликаної відповісти на питання про об'єктивні закономірності, єдність і багатомірність історичного процесу; про суть соціального детермінізму (закономірності і причинних обумовленнях явищ); достовірності історичних фактів і подій; про зв'язок історичного часу з інститутами соціальної організації, культурними цінностями, внутрішнім життям особистості. Вважаємо також важливим визначитися з тим, що в обраній нами темі стало метафізичним (застиглим), а що потребує діалектичного переосмислення.

У пошуку історіософського сенсу історичної події важливо виробити таке його наукове визначення, яке розкривало б глибинні причини і цілі певних дій, склад їх учасників, способи їх дій тощо. Це тим більше актуально з уваги на те, що, потрапивши в стик радянської і пострадянської епох, вивчення радянської спецоперації в Афганістані не пройшло академічної стадії. Внаслідок цього її сприйняття в суспільстві „зависло” на рівні повсякденної свідомості.

На нашу думку, адекватним змісту і формі участі Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) в афганській епопеї 1979–1989 років є визначення: воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані (далі — спецоперація). Під цим розуміємо бойові та службово-бойові дії 40-ї армії, частин і підрозділів прикордонних, внутрішніх військ, органів держбезпеки, підрозділів спецпризначення, апарату радників СРСР для стабілізації ситуації в Афганістані, підтримки режиму Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) шляхом ліквідації баз, живої сили, ватажків незаконних збройних формувань (НВФ), блокування маршрутів доправлення зброї, боєприпасів, бойовиків НВФ і трасферу наркотиків, охорони стратегічних об'єктів і населення від диверсій, терористичних акцій тощо, що забезпечувалося політичним, ідеологічним, дипломатичним, економічним супроводом СРСР.

Якщо виходити з базисного змісту поняття „війна” і порівняння його зі змістом спецоперації, то явно бракує будь-яких підстав для метафізичного закріплення понять: „війна в Афганістані”, „афганська війна”, а тим більше „радянсько-афганська війна”. За межами базисного змісту визначень ООН залишаються поняття „агресія”,

„інтервенція”, „вторгнення”, „окупація” [2]. Спецоперація за своїм змістом і формою ніби „ковзає” по верхні цих понять, значною мірою не відповідаючи їх змісту. Зазначимо, що поняття „агресія”, „інтервенція”, „вторгнення”, „окупація” нерідко, особливо в західній історіографії, [3] відіграють роль концепцій і методологічної основи вивчення та висвітлення цієї теми. Відтак очевидною стає необхідність діалектичного коректування методологічних, концептуальних основ, категоріально-понятійного апарату вивчення й висвітлення спецоперації.

В історіософському осмисленні спецоперації проглядається вже чимало застарілих її маркерів – клішованих історичних фактів, подій і явищ. Насамперед, метафізичним постає Афганістан у своїй геополітичній привабливості. У період „холодної війни” його геостратегічне значення зросло через близькість його до СРСР — для США як плацдарму для удару по СРСР і розширення свого впливу в насиченому вуглеводнями азіатському регіоні, а для СРСР як фактора небезпеки на його південних кордонах. Маркерами спецоперації стали дати початку (25 грудня 1979 року) [4] і закінчення (15 лютого 1989 року).

Підписи всіх членів Політбюро ЦК КПРС під постановою „До становища в А” (Афганістані) від 12 грудня 1979 року [7] нівелюють аргумент про ухвалені рішення про уведення ОКРВ нібито лише четвіркою „геронтів” – Л. Брежнєвим, Ю. Андроповим, Д. Устиновим і А. Громиком навіть без відому Політбюро, Президії Верховної Ради СРСР, а тим більше без відому народу.

Щодо Верховної Ради і народу, то змодельємо контраргумент. Міністерство оборони СРСР (чи, скажімо, США тощо), звертається до свого парламенту із законопроектом про затвердження дати, складу сил, обсягу фінансування воєнної операції на території якоїсь держави. Законодавчий орган гласно приймає рішення, а для його схвалення народом проводить референдум...

Метафізичним є канонічний текст постанови ПЗ'їзду народних депутатів СРСР (грудень 1989 року), який не містить оцінки ні рішення Політбюро, ні спецоперації: „З'їзд народних депутатів СРСР підтримує політичну оцінку (??? – Авт.), яку дав Комітет Верховної Ради СРСР у міжнародних справах (у повідомленні Комітету теж не міститься жодної оцінки – Авт.) про введення радянських військ в Афганістан у 1979 році, і вважає, що це рішення заслуговує морального та політичного осуду” [8]. Тому немає жодних підстав посилатися на З'їзд, який ніби визнав рішення Політбюро про спецоперацію помилкою та ще й з епітетами „політична”, „трагічна”, „злочинна” тощо. Це аж ніяк не кореспондується з історизмом і об'єктивністю.

Щоб уникнути спотворення історіософського змісту спецоперації абсолютизацією її оцінки як помилки, необхідно звернутися до діалектики. Ще Й. В. Гете писав: „Набагато легше знайти помилку, ніж істину. Помилка лежить на поверхні і її зауважувеш відразу, а істина прихована в глибині

й не кожен може відшукати її” [9]. Закостенілі радянські та зарубіжні методології (з діаметрально протилежними системами ідеологічних, оцінних координат: „інтернаціональна допомога” – „агресія”), концепції (радянська, зарубіжна й пострадянська, яка значною мірою некритично сприйняла закордонні підходи і, частково, категоріальний та понятійний апарат досліджень спецоперації) звужують проблемне поле її поглибленого історіософського осмислення.

Метафізична у своїй історичній іпостасі „холодна війна” як форма протиборства ідеологій, форм і змісту двох соціально-політичних систем — соціалістичної та імперіалістичної, їх військово-політичних блоків, двох наддержав – СРСР і США за світове панування. Немає рації розбиратися, яка з „імперій зла” – радянська чи американська – була „злішою”, яка з ідеологій – марксистська чи буржуазна – прогресивнішою чи реакційнішою. Адже мета була однаковою (розширення свого сегменту у світовому кондомінаті), а закони боротьби за панування були метафізичними за всіх часів. Вони припускали (і припускають) будь-які методи, засоби і форми боротьби, у тому числі і збройні (поки що будь-які, крім ядерного). Хоча, об’єктивності заради, відзначимо, що пальма першості у використанні сили в „холодній війні” належить США [10].

У світлі нової науки — глобалістики з її завданням прогнозування майбутнього розвитку один з варіантів прийдешнього має такий вигляд: повнота всієї влади в людстві опиниться в руках світового уряду, який вироблятиме стратегії глобального розвитку та знаходитиме ефективні й гуманні засоби їх здійснення [11]. Чим же ця перспектива відрізняється від стратегічної мети „Всесвітнього Інтернаціоналу”? Нічим. Крім того, що вбачає себе „розробником” такої ідеї.

Не проглядається іншого змісту, крім тоталітарного, і в радянській, і в американській соціально-політичній системі. Про радянський тоталітаризм написано мільйони сторінок. А в чому ж „демократія” менш тоталітарна? Гасло: „Америка понад усе” є близьнюком радянського гасла: „Раніше думай про Батьківщину, а потім про себе”. Будь-яка держава – це знаряддя насильства над особою. Право держави як політичної організації того чи іншого народу має перевагу над правами індивіда. Важко не погодитися з оцінкою багатьох історіософів, що демократія, по суті, є вищою формою тоталітаризму, причому витонченою, двоїстою, що поєднує жорстокість та авторитарність з декларуванням гуманності та поваги до іншого [12].

Жорстокість, агресивність західної демократії, закладена у прагненні до влади через придушення волі іншого, який опирається цьому прагненню (від хрестових походів, запровадження індіанських резервацій в США до військових операцій в Іраку та Афганістані). Очевидно, є сенс відмовитися як від демонізації СРСР та інтернаціонального обов’язку ОКРВ, так й від ідеалізації США та демократичного обов’язку міжнародних сил в Афганістані (ISAF) в оцінці більшої (меншої) демократичності чи тоталітарності, оскільки в основі цілевизначення та

методів їх дій міститься бажання утвердити (у тому числі і силою) власного політичного „Я” шляхом придушення чужого „Я”.

Колишня адміністрація США на чолі з Дж. Бушем не тільки заявляла про пріоритет сили у справі захисту США й НАТО „західних цінностей” на всій планеті, але й діяла з позиції сили. Очевидно, вважається, що в США й на Заході цим цінностям ніщо не загрожує. Однак на нашій планеті майже 5 мільярдів людей сповідають власні ідеали з іншою релігійно-філософською, національною основою. Отже „демократичні” США й НАТО будуть „вогнем і мечем” впроваджувати власні цінності іншим, котрим гегемон відмовляє у праві на історичну ініціативу й місце у „світовому врядуванні”. Цим ще раз підтверджується теза про те, що уведення ОКРВ в Афганістан не вийшло за межі звичайної міжнародної практики „холодної війни” в умовах світового кондомінату наддержав. Заперечувати в змісті спецоперації протиставлення двох систем і наддержав за розширення свого сегмента в кондомінаті підстав немає. Немає їх й у твердженнях про боротьбу винятково „за права людини”, „перемогу демократії в Афганістані”, що було тоді (і залишається й понині) пропагандистським козирем США, оскільки це псує соціально-політичний зміст спецоперації та її історіософський сенс.

В Афганістані „холодна війна” досягла свого піку. У будь-якому кульмінаційному зіткненні на ваги перемоги кидаються всі резерви, у тому числі й останні, незважаючи на наслідки. США в Афганістані максимально використали як традиційні форми і способи збройної та політичної боротьби, так і задіяли „резерви”, яких не мав СРСР: диверсії й терор (як основні способи бойових дій незаконних військових формувань, ісламський фактор, у тому числі й джихад, наркотичне джерело фінансування боротьби, психологічну війну не тільки проти афганської армії й ОКРВ, але й проти населення Афганістану та СРСР.

Не провина особового складу ОКРВ, який об’єктивно першим став на шляху міжнародного тероризму, що зароджувався в Афганістані, ісламського екстремізму та наркотероризму, що він не зміг на злеті зупинити ці явища і процеси. Сили виявилися не рівними. НВФ одержували масовану допомогу США й очолюваної ними латентної коаліції. Подібне вже було в 1930-х роках, коли, західні лідери не об’єдналися в боротьбі з фашизмом, що лише зароджувався.

США досягли своєї стратегічної мети в „холодній війні” – спровокували СРСР на тривалі, виснажливі бойові дії, які підірвали економічну, політичну, моральну, соціальну базу СРСР. Тому спецоперацію з цілковитою підставою можна віднести до одного з біфуркаційних механізмів – сукупності станів і процесів, з яких складається дія, коли система (у цьому випадку – радянська, соціалістична, світова) проходить через один з граничних станів, здійснюючи перехід до якісної зміни процесів, що відбуваються у ній, до зміни її організації. За нашою оцінкою, саме спецоперація, детермінована „холодною війною”, що досягла в Афганістані піку, багато

в чому каталізувала дезінтеграцію соціалістичної системи й СРСР. Це, у свою чергу, обумовило геополітичні зрушення, які можна порівняти з підсумками Другої світової війни.

Однак при цьому слід враховувати основне правило успішної стратегії, яке полягає в точному співвідношенні цілей і засобів – політики та економіки. Більш ніж сорокалітня „холодна війна”, її афганський пік нічого доброго не обіцяли й США, оскільки зменшення питомої ваги наддержав у світовому балансі є неминучим. Але в США шлях до катастрофи призупинила „перебудова” в СРСР, владне радянське „закулісся” та підсумки спецоперації.

За підтримки США Афганістан став базою бойового вишколу терористів багатьох країн, ісламського руху „Талібан”, „Аль-Каїди” на чолі з Усамою бен Ладеном [13], а також ідеологічною базою пропаганди й поширення „світової ісламської революції” на середньоазійські республіки СРСР та мусульманські держави планети. 11 вересня 2001 року „ісламські революціонери” дісталися й США. Історія ще раз засвідчила: „Хто сіяє вітер, той пожне бурю”. У перемоги, як відомо, багато „батьків”. Ісламські екстремісти, що пройшли школу Афганістану і уявили себе „переможцями” СРСР, увірували в те, що терором і диверсіями можна перемагати й наддержави.

Антитерористична операція багатонаціональних сил із забезпечення безпеки в Афганістані (ISAF) з переважанням контингентів США і країн НАТО, як і в день її початку, далека від досягнення мети. І це при тому, що, при збереженні деяких подібних аспектів внутріафганської напруги, США діють у принципово інших міжнародних умовах, ніж СРСР. Міжнародна спільнота підтримує антитерористичну операцію, здійснює мільярдні донорські вливання в Афганістан. Радянському Союзу, що переслідував, по суті, ті ж цілі (стабілізація ситуації в Афганістані, підтримка близького режиму), довелося діяти в умовах міжнародної ізоляції й протистояти не стільки НВФ, скільки латентній коаліції на чолі з США. Однак операція США, наближаючись по тривалості (вересень 2001 року – цей час) до операції СРСР (грудень 1979 – лютий 1989 року), за результативністю далека від неї — хоча б за розмірами територій, які контролюються ISAF. Все частіше у світових ЗМІ звучать сюжети про неврахування США „радянських помилок”.

Що це, безвідповідальне ставлення до уроків трьох англо-афганських війн і радянської спецоперації? Тим часом не можна не помітити зростання інтересу Пентагону до бойового досвіду ОКРВ. Можна повірити Е. Скотту, який пише: „Від давніх часів в Афганістані зосереджувалася загадкова сила, що періодично проривається на поверхню в найбільш критичні моменти історії, і яка щоразу призводить до непередбачуваного, приголомшливого ефекту” [14].

Все значно простіше й складніше у світлі діалектики. Людство не навчилося, не вміє жити у мирі. З минулих війн, збройних конфліктів воно

Анатолій Костира

засвоює певні уроки, у першу чергу прагматичні, військові, вдосконалюючи механізми та інструментарій знищення супротивника. А на периферії залишаються проблеми запобігання війнам і збройним конфліктам, питання зміцнення миру. На підтвердження цього досить порівняти обсяг розробок двох наук — полемології (теорія війни) і паксології (теорія миру). Афганістан, на жаль, не став винятком.

Навіть повний розгром талібів, „Аль-Каїди, полонення її ватажка зовсім не означатиме перемоги над тероризмом у будь-яких інших вимірах, крім короткострокового військового. Залишаються непорушними, що залягають у шарах століть, соціально-економічні корені. Вони підживлюють міжнародний тероризм, войовничий ісламський фундаменталізм, наркотероризм.

При дотриманні раціонального співвідношення метафізики й діалектики історіософське осмислення спецоперації, природно, буде розширюватися й поглиблюватися. Ми ж вбачаємо історіософський сенс спецоперації в глобальності цієї події, її геополітичних наслідків, у переході змісту внутріафганського конфлікту, внаслідок втручання США й СРСР, з форми локального й регіонального у форму міжсистемної, кульмінаційної сутички наддержав у „холодній війні”, у якій зіштовхнулися ідеологічні інтереси СРСР (захист ідеологічно близького режиму НДПА) з геополітичними прагненнями США, зокрема, в Азії. При цьому проглядається такий детермінаційний ланцюжок: протиборство наддержав – „холодна війна” – Квітнева (Саурська) „революція” в Афганістані – громадянська війна – втручання США – спецоперація СРСР – зникнення однієї з наддержав – геополітичні зміни — монополярний світ – ???.

Всесвітньоісторичний процес — поняття, що охоплює єдність і цілісність людської історії, приховані за зовнішнім різноманіттям локально-історичного. А тому спецоперацію не можна „виривати” з контексту одного з найважливіших маркерів історії другої половини ХХ століття — „холодної війни”. Виходячи зі змісту афганського сегмента цієї війни, спецоперації СРСР, радянсько-американських відносин, антиафганської політики США, ми і вбачаємо суть історіософського розуміння спецоперації в її глобальному сенсі. Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 років – це специфічне, інтегроване явище світової історії другої половини ХХ століття, перший двобій світової спільноти з міжнародним тероризмом, ісламським екстремізмом, наркотероризмом у період кульмінаційного зіткнення СРСР і США в ході „холодної війни”, що закінчилася поразкою СРСР, світової соціалістичної системи, що викликало глобальні трансформації на планеті.

Отже в історіософській авторській інтерпретації спецоперації визначено метафізичні маркери, які навряд чи потребуватимуть переоцінки. Діалектичного переосмислення потребують, по-перше, рівень спецоперації в ієрархії аналогічних історичних явищ (не один з „рядових”

збройних конфліктів, а кульмінаційне зіткнення наддержав); по-друге, методологічні, концептуальні підходи, категоріально-понятійний апарат досліджень воєнно-політичної спецоперації СРСР в Афганістані в 1979-1989 роках.

Історія — суворий суддя. Оцінюючи з метафізичних позицій своє „афганське минуле”, США, сп’янілі від перемоги в „холодній війні” (як свого часу СРСР від підсумків Другої світової війни), не врахували ні діалектики уроків спецоперації, ні кардинальних змін в Афганістані, а також у регіоні й усьому світі, що відбулися за двадцять років після виведення ОКРВ.

Афганістан став останньою для СРСР, але черговою для США воєнно-політичною акцією за рубезжем. Подолавши свого суперника, США, по суті, залишилися віч-на-віч з глобальними проблемами сучасності — міжнародним тероризмом, ісламським екстремізмом, наркотероризмом, породженими самим же Вашингтоном в Афганістані. На шлях до безроздільного гегемонізму й месіанства вже вийшли й інші держави, у тому числі й деякі члени НАТО, ЄС. Це розширить історіософську картину афганської епопеї, ще не завершену для Афганістану, США і світу.

Література:

1. **Костыря А. А.** Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979-1989 гг.). К.: МИЦ „Мединформ”, 2008. — 596 с.; **Червонопиский С. В., Костыря А. А., Сироштан В. Г.** Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979 — 15 февраля 1989 гг.): словарь-справочник. — К.: МИЦ „Мединформ”, 2007. — 380 с.; **Костыря А. А.** Военно-политична спецоперація СРСР в Афганістані (1979-1989 рр.) як кульмінація „холодної війни” // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1. — С. 144-157; **Костыря А. А.** Афганський пік „холодної війни” // Наукові праці МАУП. — 2008. — Вип. 1 (17). — С. 198-203; **Костыря А. А.** О параметрах и определении афганской эпопеи 1979-1989 годов. 12.07.2008. [htht://afhanistan.ru/doc/12561.html](http://afhanistan.ru/doc/12561.html); Он же. Уроки истории. — 01.12.2008. — Там же: /doc/13279.html; **Костыря А. А.** История повторяется. — 29.01.2009. — Там же. /doc/13914.html та ін.

2. Див., напр.: Дипломатический словарь. — 4-е изд., перераб. и доп. — В 3-х т. — М.: Наука, 1984-1986. — Т. 1. — М., 1984. — 423 с. — С. 12, 402; — Т. 2. — М., 1986. — 504 с. — С. 299; Военный энциклопедический словарь. — М.: Эксмо, 2007. — 1024 с. — С. 231, 645.

3. Напр.: **Аллан П., Дитер К.** Афганский капкан: правда о советском вторжении / Пер. с нем. — М.: Междунар. отношения, 1999. — 448 с.; **Гранвилл Дж. К.** Советские военные интервенции в Венгрии, Чехословакии и Афганистане: сравнительный анализ процесса принятия решений / пер. с англ. — Бостон, 1991; Москва, 1993. — 129 с.

4. Изложение директивы Д. Ф. Устинова о вводе войск в Афганистан

// Военно-исторический журнал. – 1991. – № 7. – С. 43.

5. Россия и СССР в войнах XX века: историко-статистическое исследование / автор. кол.: Г. Ф. Кривошеев (рук.), В. М. Андроников, П. Д. Буриков и др. – 2-е изд. – г. Подольск: ГУП МО, 2005. – 712 с. – С. 613–614.

6. Після закінчення спецоперації кількість тих, що загинули в боях, катастрофах та померли від ран і хвороб, а також тих, що потрапили в полон, пропали безвісти, з України складала 3 360 осіб: 2 280 загинули, 80 пропали безвісти. Див: Наследие афганской войны: проблема пленных и пропавших без вести: Междунар. научно-практическая конференция, Москва, 21-24 сентября 1993 г. // Дипломатический вестник. – 1993. – № 21/22. – С. 159. За минулі роки встановлено долю 8 осіб, отже кількість тих, що пропали безвісти, скоротилась до 72 військовослужбовців.

7. Див.: **Ганковский Ю.** Кто, где, когда принял решение о вводе советских войск в Афганистан // Азия и Африка сегодня. – 1994. – № 5. – С. 2-4.

8. О политической оценке решения о вводе советских войск в Афганистан в декабре 1979 года: постановление Съезда народных депутатов СССР, 24 декабря 1989 г. // Второй съезд народных депутатов СССР: стенограф. отчет. – В 6 т. – Т. 4. – М.: изд. Верховного Совета СССР, 1990. – 618 с. – С. 616.

9. **Гете И. В.** Избранные сочинения по естествознанию. М.: Политиздат, 1957. – 396 с. – С. 393.

10. Б. Марушкін зазначає, що з 209 криз за період з 1945-1979 років без участі США сталося лише 62 (30%), без участі СССР – 90 (43%). США брали участь у 81% криз в Азії, 75% – на Близькому Сході. Див.: **Марушкин Б. И.** Феномен холодной войны // XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. – М.: Наука, 1996. – 271 с. – С. 157.

11. **Соколов Э. В.** Социальные нормы, запреты и стимулы деятельности в мировом сообществе XXI в. // Запад или человечество? Историософия балканского конфликта: сб. статей / отв. ред. Малинов А. В. – СПб.: изд. Санкт-Петербургского философ. общества; Алетейя, 2000. — 162 с. – С. 139.

12. Напр. див.: Запад или человечество? Историософия балканского конфликта: сб. статей. – С. 41-53.

13. „Аль-Каїда” в перекладі на українську мову означає „база”. Своєрідним зародком організації Усами бен Ладена стала створена ним інформаційна база даних на бойовиків з арабських країн, що воювали в Афганістані в лавах НВФ. Див.: **Кудрявцев А. В.** Феномен „арабских афганцев” // Ближний Восток и современность: сб. статей. – Вып. 17. – М.: ИИИиБВ, 2003. – 398 с. – С. 173.

14. Цит. за: **Хассин М.** Тайны Афганистана. Окультизм коринне неизбежного противостояния христианского Запада и исламского Востока / Пер. с исп. М. Ф. Сотсковой. – СПб.: Евразия, 2008. – 183 с. – С. 7.

Політика у людському вимірі

Микола Головатий,
доктор політичних наук,
проректор з наукової роботи
Міжрегіональної академії
управління персоналом

Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське вид.-во, 2008. — 352 с.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття, як відомо, ознаменовані і характеризуються кардинальними змінами політичної карти Західної, Центральної Європи, навіть Євразійського континенту. Розпад СРСР, соціалістичного табору спричинили появу нових суверенних держав, політичні, суспільні і духовні процеси в яких мають багато спільного, але більше — особливого, специфічного. І це специфічне яскраво проглядається у характері політико-соціальних процесів державотворення, у формуванні як нових політичних систем молодих держав, так і взаємин між великими соціальними групами. Зрозуміло, що не все у цих процесах видається однозначним, є немало й того, що піддається критиці, а то і запереченню, абсолютному несприйняттю масами. А от у спробі дати відповідь на питання „Чому ми є такими і так живемо?“, громадськість надто часто апелює до політичних лідерів, політичних діячів як загальнонаціонального, так і регіонального рівня. Це не просто очікування, потреба „сильної руки“, спроможної змінити ситуацію в країні чи в регіоні на краще, це яскраве підтвердження того, що, окрім об’єктивних передумов позитивних суспільно-політичних та інших трансформацій і перетворень, ми визнаємо і розуміємо потребу суб’єктивних передумов, пов’язаних з конкретними особистостями, тими, кращими серед нас усіх, співгромадянами, які повинні отримати від народу вотум довіри і успішно реалізувати його не лише у власних, але, найперше, суспільних інтересах.

За таких обставин нагальним є глибокий теоретичний аналіз проблем політичного лідерства у контексті з конкретно-історичними процесами і проблемами, що мають місце в окремо взятих країнах, у світі в цілому. То ж природно, що наукова громадськість, широкий політикум найперше, звичайно, України, але також і сусідніх країн, з великим інтересом

зустріли появу спеціального видання „Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти” (загальна редакція Ф. Рудича).

Це видання, по-перше, не є випадковим не лише в контексті політичних, державотворчих процесів, притаманних Україні, пострадянському світові в цілому. Справа в тому, що потужний колектив Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса і, головним чином, його відділ теоретичних і прикладних проблем політології (керівник – доктор філософських наук, професор Ф. Рудич) власне з перших років незалежності України здійснює цілісний науковий проект, пов’язаний з процесами формування нових політичних систем в Україні, країнах СНД і Балтії, країнах Вишеградської групи (Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія) та Центрально-Східної Європи. Складовою такої цілісної наукової проблематики є і політичний елітизм та політичне лідерство. Відтак презентована праця є логічною і запитаною як наукою, так і суспільною практикою.

Перші два розділи монографії присвячені теоретико-методологічним проблемам політичного лідерства, особливостям його формування як у минулі часи, так і в новітню добу. Без таких теоретичних основ неможливо було б затим (розділ III) схарактеризувати особливості і постаті п’яти основних політичних лідерів світового масштабу, діяльність яких припала в часі на XX століття, – Конрада Аденауера, Шарля де Голля, Франкліна Делано Рузвельта, Йосифа Сталіна, Уїнстона Черчилля. Логічним при цьому є запитання: чому саме про цих політиків йдеться? Маємо у зв’язку з цим сказати таке. Політика, політичні оцінки, в тому числі й окремих, навіть надзвичайно популярних політичних осіб, великою мірою суб’єктивовані. І все ж як би ми не поцінювали їх діяльність, мало хто заперечуватиме, що від цих політиків величезною мірою залежало і залежить те, яким був світ у XX столітті і яким він увійшов у століття XXI.

Принципово важливе й інше. Кожен з відомих політиків – завжди особистість. Кажуть: культ особи. Але якщо його, навіть як культ особи Й. Сталіна, свого часу характеризували винятково як негативне явище, засуджували, то треба погодитися з тим, що для культу особи треба мати, як мінімум, особу.

Те, що погляд на політику крізь призму вивчення людей, які її творять, має величезне значення, стає зрозумілим, коли брати до уваги те, коли, за яких обставин і завдяки чому людину у суспільному значенні визнають як особу. Це зокрема: здатність мислити і приймати усвідомлені, а не інстинктивні рішення; індивідуальність (талант, освіта, професія, уподобання тощо); свобода, тобто право обирати з наданих суспільством варіантів поведінки той, який забезпечує реалізацію особистісних інтересів і не порушує права інших суб’єктів суспільного процесу; відповідальність за свої дії перед іншими, суспільством.

Знайомлячись із політичними портретами політичних лідерів

минувшини і нашого часу, вкотре переконаємося в тому, що жодні політичні технології ніколи не стануть вирішальними у будь-якому політичному процесі, якщо немає політика-особи, особистості. Зрозуміло, що самі по собі технології, політичне іміджмейкерство можуть хіба що певною мірою змінити (на краще або, навпаки, на гірше) харизму, особистісні якості політика.

Передбачаємо, що прочитання монографії в розділах III, VI, VII і VIII, де характеризується політичне лідерство в країнах різних регіонів світу, все ж викличе різні думки, точки зору, але головне — персоніфіковані оцінки. Це природно і закономірно. Закономірним і доцільним є, однак, те, що постаті окремих політичних лідерів автори намагалися малювати, поперше, не однією „фарбою”, але в контексті доби, конкретно-історичних ситуацій, що мали місце не лише у світі, але й в окремо взятій державі. Вони робили це за принципом: політик такий, яким був і є його час, оточення, ситуація тощо. Звідси стає зрозумілим і цілком доказовим те, що діапазон, масштаби, складність реальної діяльності політиків, у тому числі і тих, про яких йдеться у рецензованому науковому виданні, давали і дають можливість кожному з них побувати, мабуть, у всіх п'яти основних мегапозиціях політичної людини: тотожність, лояльність, конформізм, відхилення, протидія (за М. Рішке). Тобто: політик загальнонаціонального масштабу в багатьох випадках діє так, як йому „дозволяє” ситуація, маси, його прихильники і противники, зрештою — власні знання, професіоналізм і навіть суто людські риси і особливості. Саме тому в монографії маємо не просто політичні портрети окремих політичних лідерів, але пошук і характеристику загальних і виокремлених закономірностей формування політичного лідерства в окремих країнах: історія та історичні традиції; етнонаціональні особливості формування політичного лідерства; специфіка суспільно-політичного розвитку окремих країн; міжнаціональні, геополітичні зв'язки; світові інтеграційні та глобалізаційні процеси тощо.

Процес формування політичних лідерів і політичної еліти складний, багатомірний і суперечливий. „Суть лідерства, — зазначають автори монографії, — здатність запропонувати перспективний курс розвитку країни, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу” (с. 343). Так чи інакше, але й сучасна українська ситуація потребує як загальної національної консолідації і єдності, так і сильної, авторитетної, демократичної влади, спроможної гідно відповісти на реальні виклики часу. З огляду на це рецензована праця, безумовно, не залишиться не поміченою як науковцями-суспільствознавцями (політологами, соціологами, соціальними філософами), так і широким суспільним загалом в Україні і поза її межами.

Книжкова полиця

Актуальні проблеми нейтралізації негативного впливу світової економічної кризи на процес інтеграції України до НАТО: наук.-інформ. зб. - К.: Вид. дім Д. Бурого, 2009. - 111 с.

Батлер У. Е. Місце пострадянських правових систем на правовій карті світу: Відкрита лекція / Пер. з англ. К. О. Черниченка. За ред. О. В. Кресіна. - Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавництво „Логос”, 2009. - Серія науково-методичних видань „Академія порівняльного правознавства”. - Випуск 19. - 20 с.

Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 - 1964 рр.). - Т.: Підруч. і посіб., 2009. - 415 с.

Бондаренко В. Перспективи розвитку менеджменту та нового управлінського курсу в Україні: для широкого загалу. - К. Фенікс, 2009. - 122 с.

Будюк Ю. Стратегія реалізації державної політики по залученню іноземних інвестицій в економіку України. - К.: Фенікс, 2009. - 111 с.

Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 24 листоп. 2009 р. — Ч. 1. - Полтава: ПолтНТУ, 2009. - 226 с.

Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 24 листоп. 2009 р. — Ч. 2. - Полтава: ПолтНТУ, 2009. — 187 с

Галузеві соціології: навч. посіб.: у 2 т. - Т. 1. — Х.: ХНУВС, 2009. - 215 с.

Гонта О. І. Політика транснаціоналізації економіки регіонів: теорія, методологія, практика. - Чернігів: Вид-во Черніг. ЦНТЕІ, 2008. - 495 с.

Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України: матеріали міжнар. круглого столу, 21 трав. 2009 р. - Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки, 2009. - 123 с.

Державно-правова еліта України / [Ред. Жигун С.]. - Монографія. - К.: ТОВ „Вид-во Логос Україна”, 2009. - 197 с.

Захарченко А. Арабсько-ізраїльський конфлікт: проблеми врегулювання на сучасному етапі: зб. ст. - О.: Фенікс, 2009. - 237, [1] с.

Історія української культури: Навч. посіб. Рекомендовано МОН України / Шейко В. М., Білоцерківський В. Я. — К., 2009. — 413 с.

Кирилюк Ф. М. Новітня політологія: навч. пос. (для студ. вищ. навч. акл.) / Ф. М. Кирилюк. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 564 с.

Маттей У. Порівняльне право і критичні правові дослідження: Відкрита лекція / Пер. з англ. О. В. Ткаченка. За ред. О. В. Кресіна. - Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавництво „Логос”, 2009. - Серія науково-методичних видань „Академія порівняльного правознавства”. - Випуск 18. - 32 с.

Мицик Ю. За віру православну / [Мицик Ю.]. - Вид.2-е, доп. і перероб. - К.: Слово, 2009. - 416 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: Монографія. - Чернівці: Книги — ХХІ, 2009. — 528 с.

Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручн. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; [За заг. ред. В. Л. Федоренка]. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Правова єдність, 2010. - 432 с.

Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — 352 с.

Політологія: Підручник / Л. М. Димитрова, С. О. Кисельов, М. Ф. Шевченко та ін.; За ред. Л. М. Димитрової, С. О. Кисельова. — К.: Знання, 2009. — 206 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

Промови, що змінили світ. - Х.: Фоліо, 2009. - 361, [1] с.

Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? Україна в контексті трансформації політичних систем у державах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи. — Російською мовою. — К.: НВП „Видавництво „Наукова думка”, 2009. — 302 с.

Соколов В. В. Европейская философия XV - XVII веков: Учеб. пособ. / [Соколов В. В.]. - Изд. 4-е, испр. - М.: Академический проект, 2009. - 511 с.

Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. — 448 с.

Сучасні аспекти професіоналізації державної служби в Україні. - О.: ОРІДУ НАДУ, 2009. - 219 с.

Україна - ЄС: правові, політичні, соціальні та економічні аспекти інтеграції: матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, 26 черв. 2009 р. - Ужгород: Поліграфцентр „Ліра”, 2009. - 202 с.

Філософія гуманітарного знання: після Вільгельма Дільтея: матеріали міжнар. наук. конф., 16 - 17 жовт. 2009 р., Чернівці. - Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. - 375 с.

Чередниченко В. Национальная идея: рассказы: в 3 кн. - Д.: Монолит, 2009.

Чорновіл В. Твори: в 10 т. - К.: Смолоскип, 2009. - Т. 6: Документи та матеріали (листопад 1985 - квітень 1990). - 2009. - 1051 с.

Вийшов у світ № 1 (39) журналу „Соціальна психологія”

У першому цьогоорічному випуску журналу редакція віддає читачам своєрідні „минулорічні борги”, друкуючи закінчення статей члена-кореспондента АПН України М. Слюсаревського „Поведінковий підхід у політичній психології: термінологічний тезаурус, основні напрями і проблеми” і доктора психологічних наук В. Клименка „Тонус людини і готовність до творчості”, публікація яких була розпочата в останньому номері 2009 року.

У розділі „Теорія” оприлюднено статтю доктора соціологічних наук О. Донченко „Визнати Тінь”.

Вперше в журналі з’явилася рубрика „Організаційна психологія”: її започатковано статтею доктора психологічних наук Л. Карамушки і кандидата психологічних наук О. Креденцер „Психологічна готовність підприємців до професійної діяльності як чинник розвитку підприємницьких організацій”.

У розділі „Політична психологія” друкуються статті кандидата психологічних наук Н. Маєвської та магістранта Харківського національного університету ім. В. Каразіна Д. Савіної „Особливості цінностей молоді з різним електоральним вибором” і кандидата психологічних наук О. Дроздова „Ментальні карти світу у свідомості студентської молоді”.

Своїми здобутками в дослідженні важливих аспектів психології особистості діляться на сторінках журналу доктор політичних наук Ю. Шайгородський (стаття „Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу”) і кандидат психологічних наук О. Кочубейник (стаття „Автентичність особистості у перспективі „пост”: особливості бачення”).

Низку досить цікавих наукових розвідок вміщено у розділах „Соціологія”, „Етнопсихологія”, „Психологія масових комунікацій”, „Педагогічна психологія”.

Доктор соціологічних наук В. Судаков рецензує на сторінках журналу монографію кандидата соціологічних наук М. Туленкова „Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні”. Наступний номер „Соціальної психології” вийде у березні 2010 року.